

Наслеђе

23

Наслеђе **23**

▶ ЧАСОПИС ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, УМЕТНОСТ И КУЛТУРУ
Journal of Language, Literature, Art and Culture

ГОДИНА IX / БРОЈ / 23 / 2012

Year IX / Volume / 23 / 2012

Немачко – српско – француски односи:
између оспоравања и уважавања

Relations franco – serbo – allemandes:
entre contestations et considérations

Deutsch – serbisch – französische Beziehungen:
zwischen Zustimmung und Anfechtung

Уредници / Rédacteurs / Redaktion

Др Катарина Мелић, Др Јелена Волић Хелбуш
Мр Никола Бјелић, Милош Јовановић

ФИЛУМ

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
Faculty of Philology and Arts Kragujevac

САДРЖАЈ ►

РЕЧ УРЕДНИКА	9
ТЕМАТ	
Јелена Волић-Хелбуш МАРИОН ГРОФИЦА ДЕНХОФ ПУТ НА ЗАПАД (21. МАРТА 1946.)	13 20
Адријана Марчетић У ЗЕМЉИ ЛОТОФАГА: ПРУСТ, КУРЦИЈУС И СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ	25
Катарина В. Мелић D'UNE GUERRE À UNE AUTRE: BOULE DE SUIF DE MAUPASSANT	35
Julien Roumette D'UN SILENCE À L'AUTRE: QUAND MALAQUAIS RÉÉCRIVAIT <i>LE</i> <i>SILENCE DE LA MER DE VERCORS</i>	55
Тамара Б. Валчић Булић НЕМАЧКА ОКУПАЦИЈА У ФРАНЦУСКОМ ПОСЛЕРАТНОМ И САВРЕМЕНОМ РОМАНУ И ФРАНЦУСКА СВИТА (1942-2004) ИРИНЕ НЕМИРОВСКЕ	69
Милош М. Јовановић АПРИОРНА ИСТОРИЈА У СВЕТЛУ ХАНДКЕОВЕ ПОЕТИКЕ И КАНТОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ИСТОРИЈЕ	83
Данко Камчевски О ДАЛЕКОСЕЖНИМ ИМПЛИКАЦИЈАМА ФИЛОЛОГИЈЕ ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЦИЋА И БРАЋЕ ГРИМ	103
Gabriella Schubert DEUTSCH-SERBISCHE BEGEGNUNGEN UND BEZIEHUNGEN IM AUF UND AB HISTORISCHER EREIGNISSE	119
Jelena Volić Helbuš DAS TRAGISCHE GEFÜHL DER NATIONALEN IDENTITÄT VOM VERHÄLTNIS ZWISCHEN BALKAN UND EUROPA UND DER BEDEUTUNG DIESES VERHÄLTNISSES FÜR DIE IDENTITÄT DER INTELLEKTUELLEN ELITEN IN SÜDOSTEUROPA IM 20. JAHRHUNDERT	133
Gero Maass, Winfried Veit KERNEUROPA – WEICHE SCHALE(N), HARTER KERN	149
Александра К. Чавошки ТЕШКОЋЕ У ПРЕВОЂЕЊУ <i>ACQUIS</i> -А СА ЕНГЛЕСКОГ НА СРПСКИ ЈЕЗИК: ПРЕДНОСТИ ПРЕВОДА НА ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ	163
Ана Вујовић ДРУШТВА ЗА КУЛТУРНУ САРАДЊУ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ	179

Никола Бјелић
О ФРАНЦУСКО - СРПСКИМ ОДНОСИМА И ВЕЗАМА 195

НАУЧНИ РАДОВИ

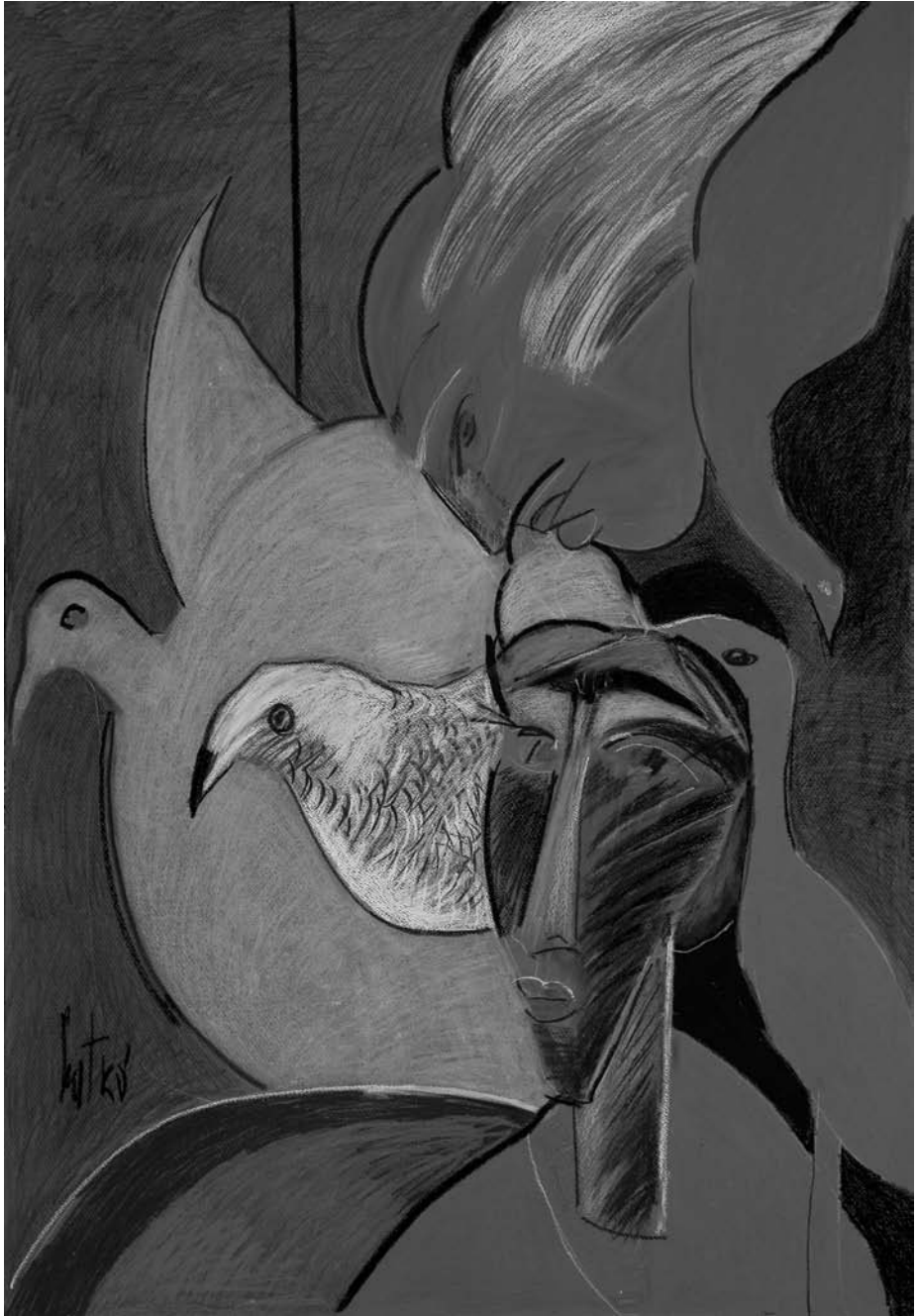
Миа М. Луковац
УЛОГА КОМЕМОРАТИВНИХ СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА У
КОНСТРУКЦИЈИ КОЛЕКТИВНОГ ПАМЋЕЊА И ДРУШТВЕНОГ
ИДЕНТИТЕТА 201

Весна С. Алексић
КУЛТУРА МАСОВНЕ ПОТРОШЊЕ КАО „ФИЛОЗОФИЈА ЖИВОТА” 211

Драган Р. Богојевић
РУСО – НЕМИРНА САВЈЕСТ ПРОСВЈЕТИТЕЉСТВА 223

Славко Ж. Станојчић
ЛЕКСИЧКО-ТВОРБЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
ЈЕЗИКА СЕЛЕНИЋЕВИХ НАРАТОРА 237

АУТОРИ НАСЛЕЂА

Сретко Дивљан, *Летј птице*

НЕМАЧКО-СРПСКО-ФРАНЦУСКИ ОДНОСИ: ИЗМЕЂУ УВАЖАВАЊА И ОСПОРАВАЊА

Константни напредак Европе покреће немачко-француски мотор, то су показале све досадашње економске и социјалне кризе. Немачка и Француска су земље предводнице Европске Уније, без њиховог договора и слоге европска породица би највероватније била само повремени савез појединачних интереса. Међутим, односи Француске и Немачке нису увек били лаки и далеко од тога да су једном заувек стечени и непроменљиви. Стабилности и трајност њихових добрих односа се мора стално одржавати, учвршћивати и развијати. Садашња политичко-економска ситуација у Европи представља свакако изазов на свим нивоима, како за „велике“, тако и за „мале“ или „минорне“ нације (Делез, Гатари), међу њима и за Србију. Неоспорна је чињеница да немачко-француски односи, како политички, тако и привредни и културни, дају такт целокупној европској хармонији, односно дисхармонији. У контексту интеграције Србије у Европску Унију, поставља се питање организације овог процеса, као и компатибилности српског историјског искуства са осталим чланицама Европске Уније. Одлучујући су односи Србије са Немачком и Француском у историјској перспективи. Проучавати историју наших односа са ове две пре свега културне, а онда и политичке силе, значи конципирати будућност, предвиђати процесе и проналазити дугорочна решења.

Немачка и Француска су традиционално одржавале и одржавају тесне односе са Србијом. Неопходно је запитати се где се Србија, почев од XIX века па до данас, налазила на оси односа између Француске и Немачке. Како су се развијали ти односи, чији је утицај и у ком периоду Србија радо прихватала, одбацивала, узвраћала – на разним пољима: културном, књижевном, лингвистичком, политичком, економском? Како су на Србију утицали међусобни односи Француске и Немачке који су пролазили кроз различите фазе и облике сумњичења, уважавања, оспоравања, одбацивања, прећуткивања и поновног уважавања? Како утичу данас на Србију? Које место Србија може да заузме на културном плану у европској породици народа, чији су родитељи тренутно Немачка и Француска, која је позиција и перспектива српског језика, српске културе и књижевности, какво је српско образовање у контексту немачко-француских научних и академских веза, у контексту образовања, економије, права и историје?

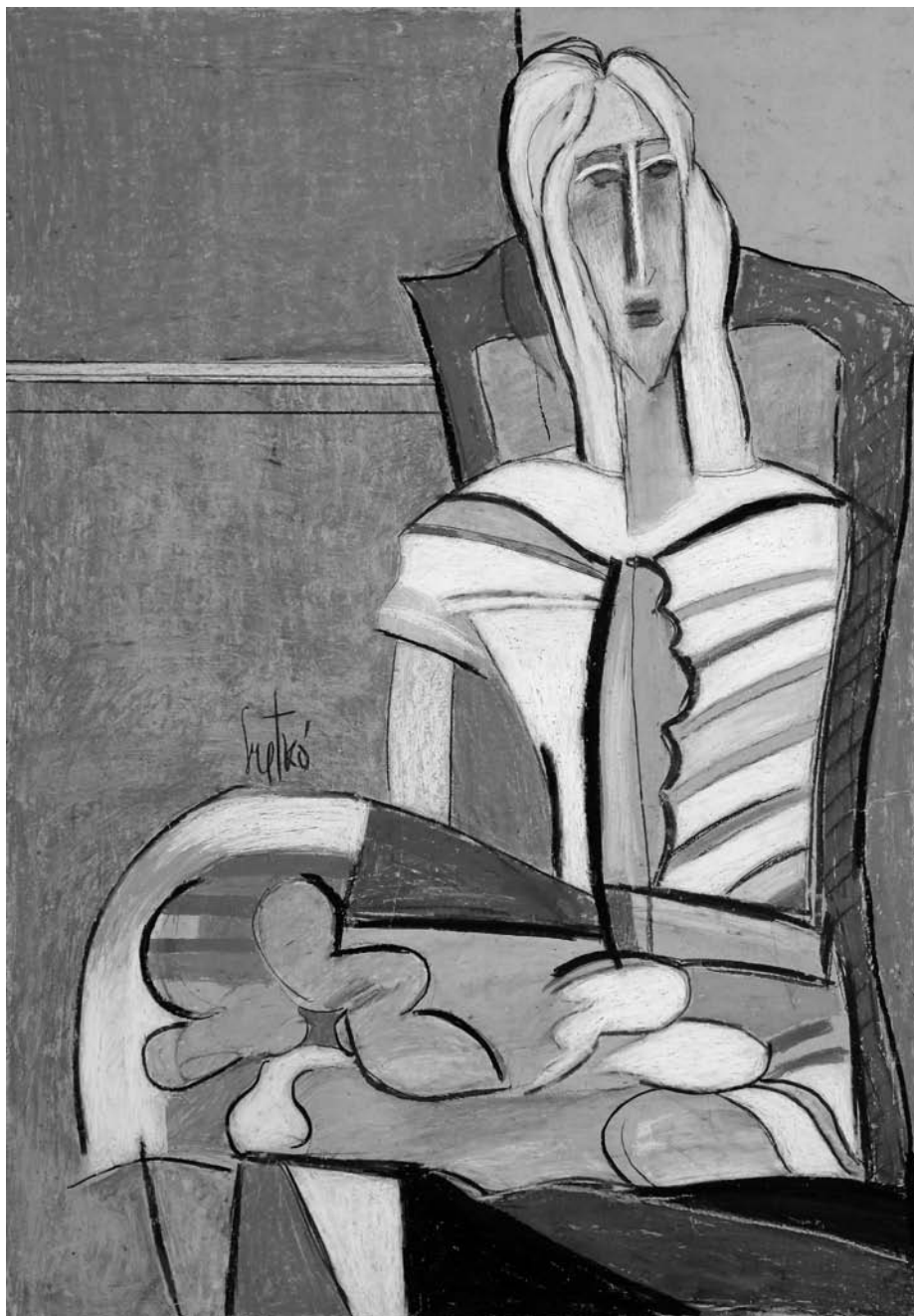
У овом тематском броју часописа *Наслеђе*, желели смо да дамо свој допринос у размишљањима о овим питањима и да истражимо немачко-српско-француске односе, те да дефинишемо место Србије у оквир овог троугла. Тематско поље је било широко постављено тако да је омогућило да се интегришу различити аспекти и методе мултидисциплинарног истраживања. Могући, али не и једини, правци истраживања који су били поста-

вљени били су: - француско-српски, немачко-српски и француско-немачки односи и утицаји: језик, књижевност, култура, права, економија, историја.

Позиву за сарадњу одазвали су се бројни истраживачи из Немачке, Француске и Србије који су приложили радове из различитих области: књижевности, лингвистике, компаратистике, културологије и историје цивилизације, права. Резултат је један занимљив, инспиративан и разнолик тематски број *Наслеђа*, који поред задовољства у читању и сазнавању, као целина показује потребу даљег истраживања. Свакој култури је неопходно огледало: Немачка и Француска су се вековима огледале у Снежанином огледалу – „... која је највећа и најјача од свих“. Данас, скоро седам деценија после Холокауста, на рушевинама које је иза себе оставио Трећи Рајх, израсла је нова Европа у којој се практикује заједнички живот. Србија је, после распада Југославије и скоро две деценије непрестаних конфликта, у процесу редефинисања својих позиција у оквиру Европске Уније. Овај тематски број *Наслеђа* је један прилог овом озбиљном и далекосежном послу.

Уредници

*Др Катарина Мелић
Др Јелена Волић-Хелбуш*

Сретко Дивљан, *Девојчица и столица*

ТЕМАТ ▶

Немачко – српско – француски односи:
између оспоравања и уважавања

Relations franco – serbo – allemandes:
entre contestations et considérations

Deutsch – serbisch – französische Beziehungen:
zwischen Zustimmung und Anfechtung

Јелена Волић-Хелбуш¹

Филолошко-уметнички факултет
Универзитета у Крагујевцу

МАРИОН ГРОФИЦА ДЕНХОФ

У овом раду се српској академској и читалачкој публици представља дело велике немачке новинарке и једне од најзначајнијих послератних европских интелектуалаца, Марион Грофице Денхоф. Иако је после Другог светског рата изгубила своју домовину, која је остала у Источној Пруској, она се енергично залагала за помирење земаља Источног блока и Немачке. У својим чланцима је активно заступала политику Вилија Бранта према Истоку, противила се апартхејду у Јужној Африци и позивала на одбрану слободе мишљења, на залагање за толеранцију и праведност у свету. Једна од важних тема њеног књижевног рада је била очување успомене на покрет отпора против Хитлера. Поред свог новинарског, публицистичког и веома значајног историјско-књижевног рада, Марион Грофица Денхоф ће остати записана у историји као једини преживели члан групе „20. Јули“ која је покушала атентат на Хитлера 20. јула 1944. и као последња Прускиња.

Кључне речи: Пруска, Хитлер, Мазури, *Die Zeit*, Други светски рат, атентат, Одра-Ниса граница, Фридрихштајн.

Била је проницљив аналитичар и оштроуман критичар, бескомпромисни заступник немачке либералне традиције и неустрашиви борац против тираније сваке врсте. Дисциплина, одговорност, достојанство – то су особине које се везују за животни пут ове јединствене и импресивне жене. По рођењу и по животном ставу била је – Прускиња. Највећа Прускиња 20. века, како ју је окарактерисао Рихард фон Вајцзекер (*Richard von Weizsäcker*), најугледнији међу најугледнијима, шести председник СР Немачке, који је столовао од 1984. до 1994. у дворцу Белви, председничкој палати немачких послератних председника.

Марион Грофица Денхоф била је права аристократкиња, строга, прецизна и бритка, једна од највећих новинарки, публициста и политичких аналитичара 20. века, главни и одговорни уредник, а потом и издавач чувеног немачког недељника *Die Zeit* (Време) и најеминентнији послератни европски интелектуалац.

Рођена је 2. децембра 1909. као Марион Хеда Илзе Грофица Денхоф (*Marion Hedda Ilse Gräfin Dönhoff*), најмлађе од седморо деце, на породичном имању Фридрихштајн (*Friedrichstein*) у Источној Пруској у близини Кенигсберга (Калињинграда). Њен отац, Август Карл Гроф Денхоф

1 jelena.volic@eunet.rs

(*August Karl Graf Dönhoff*), био је члан царског парламента, а њена мајка Рија фон Лепел (*Ria von Lepel*) дворска дама Царице Августе Викторије.

Прво образовање стекла је на приватним часовима који су били организовани за њу и њене рођаке, Хајни и Сиси Лендорф (*Heini, Sisi Lendorf*) на суседном поседу. У својој књизи *Детинство у Источној Пруској* (Денхоф : 1988) Грофица Денхоф описује вековни ритам смене годишњих доба у Мазурима (Денхоф 1988: 34) који је обележавао животни ритам његових становника и не без туге закључује како се тај ритам урезао у њену душу и потпуно одредио њен живот.

Против воље своје мајке, Марион Денхоф је 1928. матурирала. Похађала је мушку гимназију у Потсдаму, као једина девојка у разреду са осамнаест других дечака. На матури је бриљирала. Желела је да одмах после матуре започне студиј, али је мајка инсистирала да пре но што почне да студира, похађа домаћичку школу у Швајцарској. Издржала је годину дана. После те мучне године у којој је требало да се припреми за удају и улогу супруге и мајке – Марион путује у Америку, а затим одлази код свог брата Кристофа у Африку.

Студије економије започиње у Франкфурту, али после долазка Хитлера на власт и избацивања Јевреја и комуниста са Универзитета, она прелази у Базел где је докторирала са темом о настанку грофовског поседа своје породице Фридрихштајн и о културно-историјском значају двораца и племићких поседа у Источној Пруској (Денхоф :1935). У току рада на својој дисертацији Грофица Денхоф је духовно освојила своју постојбину, непосредно пре но што ће је заувек изгубити. Схватила је и улогу свога оца у политичко-историјском развоју Немачке, и почела да га доживљава у сасвим новом светлу, као мудрог политичара, човека који је видео света, веома занимљивог, неконвенционалног и либералних ставова. Докторирала је 1935.

Следиле су године рата и диктатуре, године безумља и пропадања. 1939. браћа Грофице Денхоф одлазе у рат, а она преузима управљање поседом Фридрихштајн и бригу о два сина њене прерано преминуле сестре Кристе. Када су касније, у току Другог светског рата, ова два дечака у име судбоносне традиције пруског војног племства пала на фронту, бол се уселио дубоко у њено срце. Глупост, безобзирност, малаграђанско лицемерје и ниска похлепа националсоцијалистичких вођа, извесност пропасти националсоцијалистичког подухвата и његова суштинска неправедност и цивилизацијска неприхватљивост, буде у Марион вољу за отпором. У току студија Грофица Денхоф отворено је симпатизирала комунисте, пошто су они, како је говорила, били једини спремни да заиста нешто предузму против нациста. Колеге на Универзитету у Франкфурту су је звали „црвеном Грофицом“ (Шварцер 1997: 78).

Потреба за отпором мотивише је да се прикључи групи истомишљеника и пријатеља окупљених у кружок под именом „Крајзаушки

кружок² из кога је произашла група која је 20. јула 1944. покушала атентат на Хитлера. Захваљујући својим одличним племићким везама Грофица Денхоф постаје информант и курир који је преносио важне по-руке између Источне Пруске и Берлина. Претпоставља се да је знала за „Операцију Валкира“, али да није била сасвим упућена у детаље. После пропалог покушаја атентата већина чланова овог удружења осуђени су и погубљени. У току неколико недеља убијено је 200 људи, сви који су били у некој вези са атентаторима. Грофица Денхоф, иако саслушавана од стране Гестапоа, игром случаја и правим чудом, бива поштеђена. У својој књизи *У знак часћи - сећања на пријатеље из групе 20. јули*, (Денхоф: 1994), коју је објавила 1994., Грофица Денхоф описује губитак својих пријатеља, политички и историјски тренутак у коме су учествовали, као и страшну судбину која их је задесила: и оне који су погубљени, али и оне који су преживели. Књига се завршава реченицом: „Ништа није могло бити страшније од губитка свих пријатеља и од самоће јединог преживелог.“ (Денхоф 1994: 234) Целог свог живота гајила је успомену на њих и сваког понаособ покушавала да отргне од заборава.

2 Назван по месту Крајзау (*Kreisau*) у Доњој Шлезији, која данас припада Пољској. После Другог светског рата место је преименовано у Кшижова (Крст). Крајзау је постао познат као посед породице фон Молтке (*von Moltke*). Пруски пешадијски генерал Хелмут Карл Бернхард Гроф Молтке (*Helmuth Karl Bernhard Graf von Moltke*), победник Пруско-аустријског рата из 1866. и Немачко-француског рата 1871. овај посед купио као своје уточиште у старости. Његов праунук Хелмут Џејмс Молтке (*Helmuth James Graf von Moltke*) био је један од вођа групе отпора Хитлеру под називом „Крајзаушки кружок“. Од 1940. на овом поседу су се редовно организовали састанци групе немачких интелектуалца, противника Хитлера, коју је касније Гестапо назвао „Крајзаушким кружком“. На овим састанцима дискутовани су државни, економски и социјални концепти реконструкције Немачке када нацистичка диктатура буде пала. Овај кружок, који се у току свог постојања био развио у централну групу грађанског отпора и чије су вође поред Молткеа били Петер Јорк Гроф Вартенбург (*Peter Graf Yorck von Wartenburg*) и Адам од Трота код Золца (*Friedrich Adam Freiherr von Trott zu Solz*), није имао јасну политичку идеологију. Он се састојао од око 20 активних чланова и исто толико симпатизера, као и од придружених социјалдемократа, међу њима Карло Мирендорф (*Carlo Mierendorff*), Јулиус Лебер (*Julius Leber*) и Адолф Рајхвајн (*Adolf Reichwein*), припадника цркве обе вероисповести (католичке и протестантске) Теодор Штелцер (*Theodor Steltzer*) и Еуген Герстенмајер (*Eugen Karl Albrecht Gerstenmaier*). Оно што им је свима било заједничко било је противљење националсоцијализму и жеља да се изгради нови поредак после слома нацизма. Важан елемент ових планова била је тесна веза између државе и цркве. Основни принцип државне структуре требало је да буде систем малих општина са аутономном управом, попут породица, радних удружења, или црквених удружења. На овај начин се желело у будућности избећи стварање масовног друштва подложног манипулацији и створити основ на коме се могао развијати свестан и у деловању одговоран појединац. Федерални систем предвиђао је општине и срезове, са веома широким компетенцијама. Кружок је предвиђао изборни систем који би се, уместо на централно дириговане партије, фокусирао на проминентне личности, чиме се желела јачати демократија базе. Поред питања како структурирати нову економију, увођењем малих и средњих предузећа, кружок је предвиђао кажњавање нацистичких злочинаца пред међународним судом правде, а на заседању јуна 1943. постављени су основи будуће немачке спољне политике, под вођством Адама од Трота. У циљу осигурања мира планиран је био општеевропски поредак и стварање Европске федерације.

Убрзо после овог страшног губитка, уследио је и губитак домовине. Јануара 1945. Марион Грофица Денхоф са целокупним живљем бежи пред Руском армијом са свог поседа на запад. На свом коњу Алариху³ прелази пут од 1200 километара све до Вестфалије. Пут је трајао седам недеља и она га је описала у једном од њених првих текстова објављених у *Die Zeit*-у, под насловом *Јашући на Зајпаг* (Брауер, Денхоф 2012: 23). Овај текст представља окосницу њене чувеније књиге *Имена које више нико не помиње*, објављене 1962. године. (Денхоф : 2009)

Као и многи други, оставила је све иза себе и почела свој „други живот“, како га је често називала. Поводом губитка домовине, посед који је био идентитет целе њене породице, често је знала да каже да је можда највећи степен љубави волети, а не поседовати. До краја живота нигде се није осећала код куће, скрасила се у Хамбургу, али је домовина остала увек на Истоку. Са свог првог пута у Москву, на коме је била у пратњи немачког канцелара Конрада Аденауера, Марион Грофица Денхоф 20. септембра 1955. пише писмо својој браћи и сестрама:

„Седим у огромном удобном купеу кола за спавање Берлин-експреса који по плану из Москве вози преко Бреста, Варшаве за Берлин – два дана и две ноћи, Вјазма, Смоленск, Дорогобуж, Орша, Борисов, Брановице, свако од ових места познато из безбројних болних војних извештаја. Колико успомена на људе чија имена нико више не помиње и који негде у овој земљи спавају. (...) Јесен на истоку, ускоро неће више нико знати шта је то. Тек сада, када поново гледам слике детињства, знам за чим сам свих ових година чезнула и шта ми је у ствари недостајало. Не можете ни претпоставити колико сам у овом пејзажу код куће.“ (Брауер, Денхоф 2009: 64)

Туга за завичајем била је апсолутна константа у животу Грофице Денхоф. Знала је да повратка нема и да га никада неће бити, бар не онако како га је сањала и желела. Али љубав није никада јењавала, небо њеног детињства и младости, свака стаза, свако дрво живели су у њеним сећањима. Говорила је да је домовина за већину људи нешто што лежи са оне стране рационалног и не може се описати речима. Прускиња по свему, па и по храбрости сагледавања реалног стања ствари, Грофица Денхоф је знала да је њен завичај био жртва изгубљеног рата, а да јој ужаси тог рата не дају за право да тугује за њим. Писала је да нико више не може да се нада да ће изгубљене области бити поново немачке, зато што би снови о томе подразумевали употребу силе. У књизи *„Детињство у Источној Пруској* (Денхоф: 1988), која је објављена 1988., Грофица Денхоф пише:

„Ниједан писац ни песник не може ухватити поезију оних јесењих јутара у којима се још по мраку креће у лов. Када сунце почне да излази и његови први зраци падну по роси на ливадама и она почне да блиста као да је од дијаманата, када језеро почне да се помаља кроз дрвеће, тада се човек осећа

3 Аларих је био вођа Визигота, први Герман који је освојио Рим.

близу своје суштине. Не само очи које посматрају ту непомућену божанственост, не само слух који прима безгласну тишину – у тим тренуцима цео човек је проводник чуда настанка.“ (Денхоф 1988: 51)

После седмонедељног марша према Западу Марион Грофица Денхоф стиже 1945. у Франкфурт. У кругу своје поновно пронађене породице, први пут смирена, саставља текст под називом *Меморандум: како су нацисти дошли на власт, зашто су Немци толико обожавали свој вођу и шта би сада требало чинити* у коме захтева политичко и духовно обнављање Немачке и помирење са Истоком. Овај *Меморандум* на необјашњив начин је доспео у руке неколицине људи који су у Хамбургу били у процесу оснивања новог недељника под именом *Die Zeit* и који су одмах били одушевљени Грофичиним талентом и оштроумношћу, као и њеном храброшћу. Телеграмом су је позвали да им се придружи. Грофица је дошла и остала.

У петом броју *Die Zeit*-а који је изашао 21. марта 1946. године, објављен је први прилог Грофице Денхоф у коме се она залаже за очување празника, дана палих бораца. Тим чланком одмах је дошла у конфликт са британском војном управом која је била забранила овај празник. Но, Грофица Денхоф је мислила да после изгубљеног рата немачком народу не сме бити одузет и дан у коме он може да се сећа својих жртава. Било јој је важно да именује и бол Немаца. И поред тога, она је та која је *Die Zeit*, који је у почетку свог излажења важио за немачки националистички лист, усмерила на либерални курс. Њена девиза била је да се треба супротставити и окупационим властима тамо где нису били у праву.

Касније су се врхунски немачки политичари бојали Грофичиног оштрог пера, које је неумољиво бележило сваки пропуст и анализирано дугорочне последице њихових млаких или погрешних одлука. Аденауера је оштро критиковала због његовог поданичког односа према западним савезницима и због невољног односа према Русији. Било јој је јасно да до поновног уједињења подељене Немачке може доћи само дијалогом између Источног и Западног блока. Сву своју љубав према домовини била је ангажовала у дугогодишњој борби за помирење са Пољском и у успостављању веза са Совјетским Савезом. Вођена непогрешивим инстинктом за могућа достигнућа политичког дијалога и компромиса, никада није губила из вида интересе своје нације, непрестано инсистирајући на очувању традиционалних вредности и артикулисању нових, произашлих из ужаса Холокауста и разарања Другог светског рата.

Пре но што ће Вили Брант 1970. потписати Варшавски уговор, по коме је Савезна Република Немачка признала Одра-Ниса-линију као источну пољску границу и одрекла се свих територијалних претензија на ту област, иронија судбине је хтела да баш она буде позвана на свечано потписивање, као једна од главних личности које су положили темељ новој политици Немачке према источним областима. Жеља Марион Грофице Денхоф била је да до тог уговора дође и годинама је улагала све своје напоре у том правцу, али када је дошао дан потписивања на коме

је требало да поред канцелара Бранта, кога је веома ценила и политички здушно подржавала, буде присутна, јавила се у Канцеларски уред и отказала своје присуство:

“Ја сам се помирила са тим да је моја домовина Источна Пруска коначно изгубљена, али да асистирам док се ставља потпис и печат на Уговор и да после свега, како је незаобилазни обичај, још и наздрављам – то ми се чини више но што могу да поднесем.” (Брауер, Денхоф 2009: 123)

1955. Марион Грофица Денхоф постаје уредник политичке рубике *Die Zeit*-а који непрестано расте и тиражом и угледом што је био резултат самосвесне, неустрашиве уређивачке политике која се темељила на језичкој перфекцији и политичкој независности. 1968. Марион Денхоф постаје главни одговорни уредник *Die Zeit*-а. 1972. повлачи се са места главног одговорног уредника *Die Zeit*-а и годину дана касније улази у његов издавачки одбор. Иако се повукла из новинарског посла она је и даље интензивно путовала и писала. Последњих година свог живота све је више критиковала разударени капитализам и упозоравала на његове несагледиве последице као и на угрожени систем вредности. Стално је подвлачила да су грађани ти који одлучују о судбини државе и да једно друштво не може бити ни боље, ни лошије но што је збир његових грађана.

Литература

Брауер, Денхоф 2009: Irene Brauer, Friedrich Dönhoff (Hrsg.) „Marion Gräfin Dönhoff. Ein Leben in Briefen“, Hamburg: Hoffmann und Campe.

Брауер, Денхоф 2012: Irene Brauer, Friedrich Dönhoff (Hrsg.) „Marion Gräfin Dönhoff. Zeichen ihrer Zeit. Ein Lesebuch“, Zürich: Diogenes.

Денхоф 1935: Marion Gräfin Dönhoff „Entstehung und Bewirtschaftung eines ostdeutschen Großbetriebes. Die Friedrichstein-Güter von der Ordenszeit bis zur Bauernbefreiung“, Dissertation, Universität Basel.

Денхоф 1988: Marion Gräfin Dönhoff „Kindheit in Ostpreußen“, btb, München.

Денхоф 1994: Marion Gräfin Dönhoff „Um der Ehre Willen. Erinnerungen an die Freunde vom 20. Juli“, Berlin: Siedler.

Денхоф 1999: Marion Gräfin Dönhoff „Zivilisiert den Kapitalismus. Grenzen der Freiheit“, München: Droemer Knauer.

Денхоф 2009: Marion Gräfin Dönhoff „Namen, die keiner mehr nennt. Ostpreußen – Menschen und Geschichten“, Reinbek: Rowohlt.

Рајнер Марија Рилке „Избор из поезије“ <http://ponude.biz/knjige/r/Rajner%20Marija%20Rilke%20-%20Izbor%20iz%20poezije.pdf> 06.11.2012.

Шварцер (1997): Alice Schwarzer „Marion Dönhoff. Ein widerständiges Leben“, München: Droemer Knauer.

Jelena Volić-Hellbusch
MARION GRÄFIN DÖNHOF

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird zum ersten Mal dem serbischen Publikum und der serbischen wissenschaftlichen Öffentlichkeit das Werk von Marion Gräfin Dönhoff, der bedeutendsten Publizistin der bundesdeutschen Nachkriegszeit, vorgestellt. Obwohl sie ihre ostpreußische Heimat während der Kriegsgeschehen des Zweiten Weltkriegs verloren hatte, setzte sie sich für eine Versöhnung zwischen den Staaten des Ostblocks und dem Westen ein. Sie unterstützte in ihren Leitartikeln die aktive Ostpolitik, lehnte die Apartheid in Südafrika ab und rief zu freiheitlichem Denken, Toleranz und Gerechtigkeit auf. Weitere Hauptthemen waren die Pflege der Erinnerung an den Widerstand gegen Hitler und die Bekämpfung der Auswüchse des Kapitalismus.

Schlüsselwörter: Preußen, Hitler, Masuren, *Die Zeit*, Zweiter Weltkrieg, Attentat, Oder-Neiße-Grenze, Friedrichstein.

Jelena Volić-Hellbusch
MARION COMTESSE DÖNHOF

Résumé

Nous présentons dans cet article, pour la première fois, au public académique et aux lecteurs l'oeuvre d'une des plus grandes journalistes et intellectuelles de la période de l'après-guerre allemande, Marion Comtesse Dönhoff. Restée sans patrie après la fin de la Deuxième guerre mondiale, elle a néanmoins œuvrée énergiquement pour la réconciliation des pays du bloc soviétique et de l'Allemagne. Elle a activement représenté dans ses articles la politique de Willie Brant vis-à-vis de l'Est, a combattu contre l'apartheid en Afrique du Sud et a toujours appelé à la défense de la liberté d'opinion et d'expression, à la tolérance et à la justice dans le monde. Un des thèmes les plus importants dans son oeuvre littéraire reste le devoir de mémoire de la résistance contre Hitler. Marion Comtesse Dönhoff laisse sa trace dans l'Histoire comme la seule survivante du groupe „20 juillet“ qui a essayé un attentat contre Hitler le 20 juillet 1944, et comme la dernière Prussienne.

Mots-clés: Prusse, Hitler, les Masures, Deuxième guerre mondiale, *Die Zeit*, frontière Oder-Nistru, Friedrichstein

Примљен октобра 2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Пути на Запад (21. марта 1946.)⁴

20. марта 1945.: „Стижем у В.“, записано је у мом дневнику. Прошло је годину дана откако сам стигла у Винсебек (*Vinsebeck*)⁵, мало место у Вестфалији, где сам мог доброг коња, који ме је верно и неуморно носио од Источне Пруске до Запада, оставила у штали код пријатеља. 21. јануара смо, касно увече, пошли заједно на пут, алармирани наредбом за евакуацију, коју су престизали догађаји убрзани ратном, све ближом пуцњавом. У тами сумрака смо натоварили кола, отворили капије штала и потерали стоку – све се дешавало као у сну, у само неколико сати.

А затим је почео егзодус из свете земље домовине, не као у време Аврама уз провиђење: „у земљу коју ћу ти показати“⁶, већ без циља и водича, у тамну ноћ.

Са свих страна, из свих села сливају се колоне кола, коња, пешака са ручним колицима, стотине, хиљаде; непрекидно теку редови људи са севера и југа и уливају се у колону која полако пузи са истока у правцу запада, дан за даном, као да је ритам коњског копита мера за сате и за сва времена. Застрашујући су авиони на небу, удари артиљерије и звука тенковских гусеница који поред нас пролазе. Корак по корак иде се даље кроз ледене источне снежне олује. Пролазе ноћи на путевима, уз ватру, или по шталама напуштених поседа, а зора доноси увек исте слике. Деца умиру, а стари склапају очи у којима се одсликава страх, брига и патња генерација.

Недеља за недељом пролази. Иза нас горе мора ратних дејстава, а пред нама бескрајне колоне кола – постоји још само ритам коњских копита, неустрашив, какав је вековима. Да ли је ово егзодус деце Израела, део сеобе народа, жива река која тече на запад и која расте – да ли ово „Брат води брата“?⁷

Из свих покрајина и провинција, кроз које се ова река ваља, пристижу нове колоне, нове реке кола и људи. Села остају опустела у Померанији, Маркгрофовији, Мекленбургу, а колона расте и све је дужа; двоја и

4 Marion Gräfin Dönhoff: „Ritt gen Westen. Die siebenwöchige Flucht zu Pferde“ у Irene Brauer, Friedrich Dönhoff, Zürich, Diogenes (2012)

У овом броју *Наслеђа* доносимо први превод текстова Марион Грофице Денхоф на српски језик. Дозволу за превод и објављивање добили смо од њеног унука, Фридриха Грофа Денхофа, који је и издавач и приређивач њених текстова као и члан управног одбора Фондације која носи њено име. Марта 1946. Марион Грофица Денхоф постаје члан редакције новооснованог часописа *Die Zeit*. Са текстом *Пут на Запад први пут се представила читалачкој публици*.

5 Винсебек је данас западна градска општина Штајнхајма (*Steinheim*) у Северној Рајни Вестфалији (*Nordrhein-Westfalen*).

6 Овде се мисли на Прву књигу Мојсијеву, 12 глава, први став: „И рече Господ Авраму: иди из земље своје и од рода својега и из дома оца својега у земљу коју ћу ти ја показати.“

7 Овде се мисли на песму немачких извиђача „Опростите се браћо“, која се мелодијом и текстом базира на старој шкотској балади. У преводу Клауса Лудвига Лауеа (*Claus Ludwig Laue*) она гласи: „Опростите се браћо, / довиђења је непознато. / Будућност лежи у тами, бол у срцу призива. / Небо се надвило над земљом. / Збогом и довиђења, / ми смо сви у Божијим рукама. / Збогом! Довиђења!“

троја запрежна кола возе једно поред другог и закрчавају пут читавом његовом ширином. Но то никоме не смета, сви иду у истом правцу – на Исток више нико не иде. Само мисли се свакодневно тамо враћају, те силне мисли без господара и снови.

Нико не говори, не виде се сузе, чује се само шкрипа сасушених точкава.

Бројни споменици историје Истока стоје на бескрајном путу. Маријенбург⁸, дворец Варзин⁹, тврђава Колберг; прешли смо Ногат, Вислу, Одру и Елбу и коначно оставили снег и лед иза себе, у процват пролећа прошли кроз Шаумбург, где је река избеглица коначно почела да јењава, осипајући се речицама, које су по успутним лукама и градићима налазиле уточишта.

Ја сам коначно, сасвим сама са својим добрим риђаном прејახала реку Везер преко моста код Ринтела, поред градића Барнтрупа са лепим ренесансним дворцем. Испред мене су лежали шумовити брежуљци иза којих се налазио циљ нашег пута. Као слаломска скијашка стаза се предамном протезао пут са великом окуком, урезан у букову шуму која је већ почињала да зелени.

Полако смо почели да се спуштамо низ брег, леп дан раног пролећа, дроздови цвркућу, мек поветарац гони облаке преко топлог пролећњег сунца.

Изненада, тек што смо изашли из последње кривине пута, угледали смо на узвисини испред нас једну усамљену прилику, као споменик наспрам сунчаног неба.

Необично за овај пејзаж, а опет тако познато: слика једног старца, сива прилика, изгладнела, у поцепаној одећи, на леђима врећа у којој се налази последње од имовине, у руци штап – стоји тако као онај пастир из Хомерових времена и гледа изгубљеним, безвременим погледом у плаве ширине долине. Сетила сам се Рилкеових стихова из његове песме „Просјак на Понт Нефу“:

Можда је слепи човек с моста тог,
сив као менаш безимених неких
царстава, предмет стални око ког
оптиче коло сазвежђа далеких,
средиште тихо њихово. Јер свуд
около њега хуји живот луд.¹⁰

8 Замак у Малборку (*Die Marienburg*) су у некадашњој Прусској саградили Тевтонски витезови као крсташки замак-град (*Ordensburg*). Ред му је дао име *Маријенбург*, што дословно значи *Маријин замак*. Око њега је нарастао град који се такође називао Маријенбург, али је од 1945. године, када је то подручје дошло под власт Пољске, добио назив Малборк. Замак представља класични пример средњовековне тврђаве, као и највећи од свих замача у стилу готике од опеке. УНЕСКО је замак у децембру 1997. прогласио локалитетом Светске баштине под називом *Замак Тевтонског реда у Малборку*.

9 Дворац који је 1867. купио тадашњи пруски канцелар Ото фон Бизмарк и који је све до 1945. био у власништву породице Бизмарк.

10 Превод Бранимира Живојиновића.

Не усуђујем се да га узнемирим, само га поздравим, како се поздравља крст у пролазу, са страхопоштовањем и не чекајући одговор.

И онда ми се укаже невероватан призор:

Уз брдо према мени долазе многе такве прилике, неке по две и три заједно, делећи судбину пута, углавном саме, које кроз рат нису само изгубиле посед и дом, већ и утеху ближњих. Сива, напаћена, отупела су њихова лица, пуна ожиљака страшних ноћи проведених у бункерима, са очима у које се уместо ишчилела страха, уселило тупо незнање.

Да ли је то још увек Немачка, ово парченце земље на коме се сусреће Исток и Запад, без помена, домовине и циља, сатерани као прогнана дивљач у замку? Да ли је то „хиљадугодишње царство“: ова падина са неколико просјака у ритамима? Да ли је то све што је остало од једног народа који је кренуо у походе да освоји све „казане меса у Европи“? Како се јасно и разговетно чита одговор: „Јер овде немамо трајнога града, него тражимо будући.“¹¹

Поводом друге годишњице од атентата на Хитлера, 20. јула 1946. године, Марион Грофица Денхоф је у *Die Zeit* објавила текст.

**„Скривена Немачка“
– учесници атентата на Хитлера 20. јула¹²**

Немачки народ је у току дванестогодишње хитлеровске диктатуре изгубио све вредности које су генерацијама утемељиване; није био само преварен у погледу своје будућности, већ и у погледу свести о сопственој прошлости, у погледу својих сећања, оне праснаге из које потиче нови живот. Када погледамо унатраг и сагледамо све те године, које су за млади нараштај читав њихов живот, онда видимо бескрајно море разочарања, кривице, очаја, токове крви који нас деле од онога што је било јуче. Поред свега тога, постојало је још нешто, што многи од нас не познају: Хитлер се постарао да знање о томе не уђе у свест народа, то је дух „скривене Немачке“.

Милионски је број Јевреја, странаца и дискредитованих Немаца који су затварани, мучени и ликвидирани. Зар није нико, од оних који су припадали бројним групама отпора, смогао храбрости да уклони Хитлера? Апсурдност ове замисли постаје јасна већ при формулацији питања – није недостајало храбрости, већ могућности да се ова идеја спроведе у дело. Скоро је незамислива непробојна мрежа мера сигурности којом је Хитлер био окружен. Из тога следи да је немогуће и неправедно сумњати, како на озбиљну спремност група отпора да учине оно што су годинама припремале, али никада нису дошле у прилику да изведу, тако и на успех, односно неуспех људи који су покушали атентат, односно пуч, 20. јула. Може бити да је за политичку историју одлучујућа чињеница да

¹¹ Из Посланице Јеврејима, Библија, 13 посланица, став 14.

¹² Marion Gräfin Dönhoff: „Das heimliche Deutschland der Männer des 20. Juli. Wiederstand gegen Hitler“ у Irene Brauer, Friedrich Dönhoff (2012).

атентат није успео. За немачки народ и његову духовну историју битно је да су ови људи постојали.

Хитлер их је назвао „једном малом кликом амбициозних официра“. Ове речи су биле толико јаке, а слика тако упечатљива да је овим намерним фалсификовањем чињеница успео да утиче, можда до дана данашњег, на формирање слике о атентаторима, како у антифашистичким, тако и – под појмом „издаје“ - у реакционарним круговима. Десет месеци, колико је после овог догађаја било остало Хитлеру да доврши своје дело, било је потребно да се уништи и избрише све што је до тог дана, до покушаја атентата, имало смисла.

Тако немачки народ никада није сазнао да су се у тој организацији још једном нашли најбољи људи свих слојева, последње позитивне снаге једне искрварене земље. Ужас тог тренутка, очај над размерама кривице и зла које је националсоцијализам донео Немачкој, а затим преко ње изнео далеко у свет, саставио је ове људе у циљу последњег, великог напора. Водеће личности синдиката и социјалиста, представници обе хришћанске цркве и они официри Вермахта, који су сопствено преосуђивање и савест ставили изнад следе послушности, бројни представници племства и грађанства, савесни државни службеници, чак и министри и амбасадори, они су сви били спремни да заложу свој живот како би спасли Немачку од криминалне банде која је владала Рајхом. Годинама се систематски радило на плановима политичке и културне реорганизације једном ослобођене Немачке и годинама се померао и мењао датум пуча и атентата, као и припреме и планови, увек у зависности од измењених услова и ситуације.

Све мисли и планови за обнову Немачке имале су заједничку основу и стављале у центар свих области живота исте захтеве: духовну обнову народа, порицање материјализма и превладавање нихилизма као животне форме. Човек је требало поново да буде позициониран у свет хришћанског поретка који корени у метафизичком, да поново може да дише ширином простора који лежи између неба и земље, требало је да буде ослобођен стега света који је сам себе апсолутизовао назови мудростима у форми логике крви и расе и из ње каузално изведених закона. Управо због тога су ови револуционари били много више од антипода Хитлера и његовог бездушне система; зато њихова борба има, поред актуелног значаја за наш савремени тренутак и значење на једном вишем нивоу, као покушај духовног превладавања 19. века.

Идеја нове Немачке рођена је из осећаја највеће одговорности за судбину народа. Чак и они који се не слажу са скицираним идејама, могу да осете духовну позадину која је иза њих стајала и да сагледају целокупну збуњеност времена, које је ове људе осудило као издајнике без достојанства и злочинце. Последње сведочанство њиховог, кроз заточеништво и мучење непромењеног животног става је поздрав пријатељима једног од учесника у атентату, написан између пресуде и погубљења у бункеру Народног суда, фебруара 1945. Крај овога писма гласи:

„Ах, пријатељи, неће више куцнути сат, ни осванути дан у коме ћемо се поново моћи, слободни и искрени, окупити око оних вредности са којима смо одгајани. Останите верни прећутној заповести која нас је увек водила. Очувајте љубав према овом народу, који је у својој души тако напуштен, издат и тако беспомоћан, а у суштини усамљен и изгубљен упркос свој марширајућој и декламујућој сигурности. Уколико је кроз једног човека на свету било мало више светлости и истине, онда је његов живот имао смисла.“

Превела др Јелена Волић-Хелбуш

У ЗЕМЉИ ЛОТОФАГА: ПРУСТ, КУРЦИЈУС И СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

У раду се анализирају два приказа Прустовог *Трагања за изгубљеним временом*, чији су аутори Е. Р. Курцијус и Слободан Јовановић. Оба су објављена у фебруару 1922. године, дакле пре него што је Прустов роман био у целини штампан. И Слободан Јовановић и Курцијус указују на неке од најзначајнијих особина Прустовог стила, на иновативност и оригиналност његове романсијерске уметности и оцењују га као једног од најзначајнијих савремених писаца.

Кључне речи: Курцијус, Слободан Јовановић, Пруст, *Српски књижевни гласник*, *Der Neue Merkur*, приказ, стил, роман.

У фебруару 1922. године, у утицајном немачком часопису за књижевна и политичка питања, *Der Neue Merkur*, Ернст Роберт Курцијус је објавио приказ Прустовог *Трагања за изгубљеним временом*, први у низу својих радова посвећених овом писцу (Курцијус 1922:745-761).² У том тренутку Прустов роман још увек није био ни објављен ни завршен у целини. До фебруара 1922. пред читаоцима је била само прва половина *Трагања* какво данас познајемо. Иако је прва књига, *Сван*, објављена још пре Првог светског рата, 1913, остале су почеле да излазе тек после рата, у мање-више редовним једногодишњим интервалима: *У сени девојака у цвећу* 1919, први и други том *Германшових* 1920. и 1921, први том *Содоме и Гоморе* 1921, други у пролеће 1922. године. Исте године у новембру Пруст је умро не завршивши у потпуности последњу књигу свог романа. Сви остали томови објављени су постхумно: *Зашточеница* 1923, *Нешта-ла Албертина* 1925. и *Нађено време* 1927. године. У приказу из фебруара 1922, Курцијус је, дакле, у најбољем случају, своје тумачење Прустовог романа могао заснивати на прве три или четири књиге *Трагања*. Али, ако је судити по самом тексту приказа, у којем Курцијус обилно

1 amarctic@fil.bg.ac.rs

Овај рад настао је у оквиру пројекта „Српска књижевност у европском културном простору“ (178008), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 У јануару 1923, поводом Прустове смрти, Курцијус је написао некролог у којем се такође осврће на неке значајније особине Прустове уметности (Курцијус 1923, стр. 262-6). Најпознатији Курцијусов рад о Прусту је онај који се под истим насловом, „Марсел Пруст“, појавио 1925. године као део његове књиге „Französischer Geist im neuen Europa“ (Курцијус 1925).

цитира одломке из *Свана и Девојака у цветју*, али не и из *Германшових* и *Содоме и Гоморе I*, већину својих запажања о Прустовом стилу он је првенствено засновао на прва два тома, *Свану* и *Девојкама у цветју*. То га није спречило да већ тада прецизно идентификује главне особине Прустовог стила, као и да укаже на иновативност, величину и улогу његове уметности не само у француској већ и у европској књижевности.

Чим је Курцијусов приказ објављен, Андре Жид, и сам сарадник *Der Neue Merkur*-а и Курцијусов пријатељ, скренуо је пажњу Прусту на њега. Иако бећ озбиљно болестан, Пруст је у марту 1922. године писао Курцијусу да му се захвали на „проницљивости“ с којом је прочитао његов роман. С Курцијусовим одговором, који је уследио месец дана касније, развила се краткотрајна преписка, прекинута у септембру исте године, два месеца пред Прустову смрт.³ У јануару 1923. године Курцијус је за *La Nouvelle Revue française* написао некролог у којем је Прустов роман оценио као „велику уметност“, а Пруста назвао „оснивачем света који не настајује нико осим њега самог“ (Курцијус 1923: 265).

Историја Курцијусовог есеја и његове преписке с Прустом добро је позната и често коментарисана епизода у прустологији. Мање је познато, чак и у српској историји књижевности, да је не само исте године већ и истог месеца, фебруара 1922, и Слободан Јовановић у *Српском књижевном гласнику* (даље у тексту *Гласник*), под псеудонимом „Случајни“, такође објавио приказ Прустовог романа (Јовановић 1922: 213-215). Наравно, историчарима књижевности одлично је познато да је Јовановић писао о Прусту, као и то ко се крије иза овог псеудонима. Оно на шта до сад није довољно скренута пажња јесте необична подударност да је *Гласник* објавио Јовановићев приказ практично истовремено кад је *Der Neue Merkur* штампао Курцијусов први рад о Прусту. Разуме се, неко би могао рећи да то, с обзиром на домете српске периодике у првим деценијама прошлог века није ништа необично, и био би у праву. Не треба посебно подсећати да је *Гласник*, по вредности прилога, по ауторима који су у њему објављивали, по томе како је пратио страну продукцију, као и по отворености према новим тенденцијама у уметности, био у рангу најугледнијих европских часописа оног времена, па их је у понечему чак и премашивао.⁴ И када је реч о концепцији, између *Гласника* и *Der neue Merkur*-а било је доста сличности. Оба часописа су неговала авангардне и модернистичке идеје, а у политичком смислу били су либерално оријентисани. Обрађали су се интелектуалној елити и свесно неговали ексклузивност у књижевности и уметности, али и у политици и култури уопште. Имали узак али одабран круг сталних сарадника; на пример, за *Der neue Merkur* писали су неки од најугледнијих немачких и европ-

3 Ова преписка, као и Курцијусов есеј који ју је иницирао, у преводу Јелене Волић-Хелбуш објављени су у *Београдском књижевном часопису* бр. 28 (2012: 141-165).

4 *Српски књижевни гласник* био је старији и дуговечнији од *Der neue Merkur*-а, излазио је четири деценије, од 1901-1941. године. *Der neue Merkur* је излазио од 1914-1916. и од 1919-1925.

ских писаца с почетка 20. века, Томас и Хајнрих Ман, Бертолт Брехт, Јакоб Васерман, Алфред Вебер, Мартин Бубер, Алфред Деблин и Андре Жид.

Der neue Merkur се сматра типичним производом Вајмарске републике. У текстовима на политичке теме, аутори овог часописа залагали су се за помирење између Француске и Немачке, због чега су га радо читали интелектуалци широм Европе. Идеја помирења два велика европска народа кроз књижевност и културу била је блиска и Курцијусу, као Алзашанину, романисти и компаратисти, па нећемо погрешити, ако у његовом есеју о Прустовом стилу, препознамо и ову врсту инспирације. У Курцијусовој широкој хуманистичкој визији, којој је најкохерентнији израз дао у свом најпознатијем делу *Евројска књижевности и латински средњи век* (Курцијус 1996), читава Европа указује се као *res publica litterarum*. Та идеја се често може наслутити у Курцијусовим текстовима на књижевне теме, па тако и у есеју о Прусту.

Већ и ово успутно поређење *Гласника* и *Der neue Merkur*-а показује да су српска књижевност и српска наука о књижевности у двадесетим годинама 20. века, по иновативности, компетентности, као и по отворености за нове идеје биле на истом нивоу са „великим“ европским литературама. Погледамо ли пажљивије шта су Курцијус и Јовановић писали о Прустовом роману, у том ћемо се уверењу још више учврстити. Курцијусов рад је више аналитички есеј него класичан новински приказ, какав пише Слободан Јовановић, много је дужи, с много више примера у којима се анализа задржава и на најситнијим појединостима Прустовог стила. Слободан Јовановић углавном износи опште утиске о *Трагању*, које образлаже позивајући се само на најистакнутије примере. Али, сличности између ова два рада, и по бројности и по карактеру, далеко премашују наведене разлике. Штавише, оне су понекад такве да се чини да Курцијус и Јовановић понекад један другом узимају реч из уста. У њиховим запажањима о Прустовом стилу и начину приповедања, као и у укупном тумачењу и оцени *Трагања*, у суштинском смислу нема битне разлике.

Пре свега, и Јовановић и Курцијус указују на необичност, иновативност и сложеност Прустовог стила. Тај стил изгледа, по Јовановићу, као да је „састављен из малих тачкица“ (Јовановић 1922: 213); у сусрету с њим, каже Курцијус, „читалац се осећа као посматрач поентилистичких и кубистичких слика“ (Курцијус 2012: 141). Слободан Јовановић наставља:

Тај тако обиман роман писан је у врло дугим реченицама, које нису увек добро склопљене, и које обилују стручним и апстрактним изразима. Стил Прустов је суптилан, увијен, као састављен из малих тачкица: један стил нарочито подешаван да изрази најфиније ниансе осећаја и да ухвати оно што у нашим утисцима има најтренутнијег; ... то је један стил који више наговештава него што потпуно казује, и који замара читаоца тражећи једнако од њега да сам допуни оно што је писац само у пола изрекао. Те компактне свеске писане у једном тако паучинастом стилу изискују од читаоца доста напора и доста времена. (Јовановић 1922: 213)

Курцијус:

Први утисак је без сумње помало збуњујући. Човек се осећа затрпан огромном количином несређене грађе, неприпремљен је на шепртљаст, тром стил, чији ритам покрета у први мах не одаје никакву законитост. Читалац се осећа као посматрач првих поентилистичких и кубистичких слика. Приморан је да дуго прилагођава своју просторну и духовну позицију, све док му се одједном јасно не укаже сазнање, које ће се и касније потврђивати, да је стигао до жарашта у којем се уметникова намера сусреће са читаочевим доживљајем. То искуство доживљавамо пред сваким новим уметничким изразом. Када би приступ Прустовом делу био лакши, не би се толико исплатило. (Курцијус 2012: 141)

Прустов стил је прецизни инструмент спознаје. Он је открио нови процес реакције који омогућава да се виде нијансе и варијанте форме бића, које раније нисмо видели. Његов начин писања подсећа на модерне методе дешифровања палимпсеста, или на методе за откривање микроскопских хемијских елемената. Он има нешто од технике микроскопског увећавања, од модерног истраживања облика и грађе атома, а опет и од минуциозне пажње кинеских акварелиста. То је тријумф духовне енергије над сировим материјалом искуства. (Курцијус 2012: 143-144)

И по Јовановићевој и по Курцијусовој оцени, суптилност Прустовог стила „инвестирана“ је првенствено у предочавање унутрашњег доживљаја јунака. У Прустовом роману, примећују они, нема много радње:

То је, у пуном смислу речи, један роман без радње. У првим свескама прича се историја једног нервозног и болешљивог младића; његови најважнији доживљаји састоје се у флертовима; у тим флертовима нема ничега нарочито интересантнога [...] У доцнијим свескама описује се старо племство француско; ни у тим свескама не дешава се скоро ништа; све се своди на дуге разговоре, који, изгледа, немају другог циља него да нам покажу сву духовну празноћу и безначајност једног доиста аристократског друштва. (Јовановић 1922: 213)

Јовановић примећује да у Прустовом приповедању акценат није на спољашњој радњи, већ на психологији. По свом интересовању за психологију, Пруст се наставља на француску класичну романескну традицију, али иде и корак даље:

Пруст је приповедач психолог, какви су тако многобројни у француској књижевности. Највећи део његовог романа употребљен је на анализу разних душевних стања кроз која јунак романа пролази... ситни свакодневни догађаји изазивају код њега читаву поворку утисака који се једни у друге уплићу, и Пруст сматра за свој главни посао да све то поново расплете. Међу француским приповедачима психолошке школе има без сумње дубљих и оригиналнијих духова... али нема ниједнога чија би анализа била тако минуциозна. За њега би се могло рећи са још више разлога него за Маривоа да *мери нишићарије у мрежи од паучине*. Он би хтео да утврди магновене потресе, да обележи једва приметне преливе, даухватио немале потајне утиске којих смо

једва свесни. Он би хтео да раствори наш унутрашњи живот на његове атоме; у психологији он ради са „бескрајно малим“. (Јовановић 1922: 214)

Курцијус такође указује на чињеницу да је у Прустовом роману нагласак са спољашње радње премештен на унутрашњи доживљај јунака. За разлику од традиционалних романсијера, који приповедају о неком мање или више узбудљивом сплету догађаја, Пруст приповеда о утисцима, мислима и осећањима свог јунака:

Споља посматрано, Прустово дело представља један опширно постављен аутобиографски роман. Али његова намера је далеко од тога да поставља епске ликове. Не може се чак рећи да му форма романа служи као средство за представљање времена и миљеа. Свакако, његово дело нуди и то. Али то није његова главна намера, већ добродошао, али ненамеран споредни резултат. (Курцијус 2012:142)

Прустова интелектуалност је инвестирана у бесконачно прецизне описе његових унутрашњих искустава. Она се у њима потпуно растапа. Он жели да боље осветли оно што постоји, да опише чињенично стање са до сада невиђеном тачношћу. Он не конструише, он инвентарише. Крајња супротност свеколиког активизма. Прустов без сумње сензибилни интелект (уколико ми је допуштено овакво повезивање појмова) далеко је од тога да решава проблеме, да одлучује о истинама, да усмерава мисли на било какав вредносни циљ. Он не жели да мења свет. Његова знатижеља се сасвим задовољава осветљавањем постојећег света. Он осветљава догађаје из свог живота. Његов роман је аутобиографија интелектуалца који преиспитује садржину своје свести и резултате тог процеса нуди својим читаоцима на корист. (Курцијус 2012: 144)

Оваква врста психологије, и по Курцијусу и по Јовановићу, представља новину у традицији романескног жанра. Нова врста психологије резултира новим типом јунака. Јовановић каже:

Та метода сићушнога рашчлањивања врло је добра онда када ваља описивати психолошка стања фина и компликована. Његов јунак је један младић болешљив, с уметничким склоностима, слабих и врло осетљивих нерава, који, неспособан за радњу, проводи све време у примању и анализацији утисака; такву једну природу уметника и неврастеничара Пруст је у стању сасвим лепо да опише. Али претпоставимо да треба описати једнога од оних великих мономана какве налазимо код Шекспира или Балзака, - једно од оних бића која не осећају фино него јако, која нису компликована, него на против сувише упрошћена, јер доведена под владу једне тежње и једне једине страсти, - за описивање оваквих полулуца Пруст би са својом методом био сасвим неподесан. (Јовановић 1922: 214)

И Курцијус Прустов начин психолошког портретисања романескних јунака посматра у ширем контексту француске књижевности:

Онај ко, да кажем Прустовим речима, с „радозналошћу истраживача природе“ истражује свет душе, мора доћи до закључка да је конвенционална психологија, препуна прагматичних предрасуда, занемарила читава широка подручја у којима се одвијају процеси који у много већој мери него

што нам је то познато одређују наш однос према животу. Ми „психизујемо“ и унутрашње психичке процесе и предмете из спољњег света. Они се приказују свести у својој вишезначности у оној мери у којој је наш нервни систем заборавио своје прафункције: давање сигнала за акцију и обавештавање о најважнијим надражајима. Перспектива Прустових књига је перспектива нервозног посматрача. (Курцијус 2012: 147-148)

Прустова психологија се према психологији француског класицизма односи као виша математика према основној, Еуклидовој математици. [...] Ако се запитамо шта је за нас трајни добитак од Прустових књига, онда су нам психолошке спознаје до којих Пруст долази методом инфинитезималног рачуна прве на памети. И долазимо до закључка да је овај метод, колико год искомпликован замршеним математичким операцијама, у стилском погледу исти као психолошка математика 17. века. Сродство је још дубље. Прустово посматрање људских ствари извире из оног болног реализма срца, из оног вредносног натурализма без илузија, оне немилосрдне објективности анализе која је заједничка духовној атмосфери Расина и Ла Рошефукоа, Паскала и Молијера, а коју касније налазимо у *Адолфу*. (Курцијус 2012: 153-154)

Истичући да Пруст, иако пише у форми аутобиографије, ипак није „чисто субјективан писац“, Слободан Јовановић примећује да је он и изврстан „портретиста“. Његов роман, каже он, „садржи читаву галерију портрета, једну серију жена и људи који су оцртани с таквом вештином да се човек пита да Пруст није случајно јачи у портретисању него у психолошким анализама“ (Јовановић 1922: 214). Прустов дар за верно дочаравање различитих друштвених типова није промакао ни Курцијусу. Он говори о „живописном, густо насељеном свету“ *Трагања* у сусрету с којим читалац добија прилику да уђе „у ексклузивне кругове француског прастарог племства“, да „ужива у материјалном и духовном луксузу [и да] упозна људе из најфинијих култура“. Оба критичара слуте да опис „чаробног“ и „хармоничног“ миљеа садржи и наговештаје једног „мрачног света“ (Курцијус) и „ствари много мање наивних него што су младићски флертови“ или „разговори у аристократским салонима“ (Јовановић 1922: 214). О „стварима много мање доброг тона“ (Јовановић 1922: 214) биће речи, најављују они, у наредним томовима *Содоме* и *Гоморе*, који ће тек бити представљени читаоцима.

Упоредивши Прустове „оштре и fine социјалне сатире“ са Лабријеровим портретима, Јовановић указује и на једну посебну особину прустовске психологије. Њу је и сам Пруст истицао као најважнију иновацију своје романескне технике. Пруст, каже Јовановић, не предочава своје личности на мах, у једном даху, већ:

[...] посредством сукцесивних снимака. Сви ти људи и све те жене које пролазе кроз дневник његовог јунака, дани су нам кроз утиске које су на тог младог човека учинили; ти утисци су сваки час друкчији – и све те варијације утисака Пруст бележи савесно. Ми видимо на пример како је једна особа изгледала његовом јунаку онда када ју је он знао само из виђења; како му је изгледала после, кад се с њом познао; како му је изгледала још доцније

када је тајнаствена чар првих утисака ишчилила [...] Сви ти разни утисци добивени од исте особе остају фрагментарни, и имају у себи чак и нечег противуречнога; они откривају постепено ту личност, и опет не откривају је никад потпуно; њена слика није ни сасвим утврђена ни сасвим јасна; она је стално у неком магловитом треперењу, које јој даје нарочиту драж и живост. Има портретиста који су имали сигурнију руку, радили пластичније и давали портрете који су садржавали више психолошке истине, али има их мало чији се портрети одликују у тој мери у којој Прустови оним што би се могло назвати дрхтање живота. (Јовановић 1922: 215)

Из наведеног одломка јасно се види да Јовановићу није промакла суштинска новина у Прустовом начину портретисања; психологија Прустових личности, како су то приметили и каснији бројни Прустови тумачи, потпуно је друкчија од психологије јунака у традиционалном реалистичком роману. Штавише, Јовановић не само што уочава Прустово откриће на плану психологије, већ га и прецизно описује: његови јунаци можда нису рађени тако „сигурном руком“ и можда нису тако „пластични“ као јунаци неких других писаца, али се у њима зато јасније види „дрхтање живота“ и истичу непрекидне мене кроз које пролазе те неухватљиве, протејске личности или „бића у бегу“, како их је звао сам Пруст. Овакав начин портретисања у Прустовом роману није никакав експеримент ради самог експеримента; напротив, он има веома важну функцију са становишта укупног значења *Трагања*, коју је, чини се, Јовановић добро наслутио. Варирајући утиске свог приповедача и предочавајући своје личности час из овог час из оног смисаоног осветљења, Пруст је, по сопственим речима, желео да дочара утисак „психологије у времену“. Метаморфозе Прустових личности изражавају једно од најважнијих Прустових открића на плану психологије: уверење да људи, у психолошком смислу, нису јединствена бића, већ бића састављена од многих личности које непрестано умиру да би се, уместо њих, могла родити нека нова. Ово прустовско биће „које изнутра прелази у бескрај“ једно је од главних средстава помоћу којих Пруст дочарава утисак пролазности Времена. Тај утисак, међутим, Пруст не обелодањује сасвим јасно све до последње књиге *Трагања*, када се у великом финалу *Нађеног времена* читаоцу најзад открива дуго чувана тајна јунаковог и приповедачаевог сећања. Иако није могао знати како ће се „дрхтање живота“ предочено у Прустовој прози завршити, Јовановићу је ипак пошло за руком да, говорећи о психологији његових личности, укаже на ову важну особину његовог приповедача.

На значај Времена, и психологије у времену у Прустовом роману указује и Курцијус, али тек у каснијем, обимнијем есеју о Прусту. У приказу из *Der Neue Merkur*-а он Прустов начин психолошке карактеризације види као израз „импресионизма“, због чега његову уметност пореди са „сликама једног Монеа“ (Курцијус 2012: 156). Али, Курцијус „импресионизам“ схвата на посебан начин. Уколико се под том речју, каже он, „подразумева мање-више случајно мењање стварности, субјективно стапање са стварима, онда се овај израз не сме примењивати на Пруста“.

Прустов импресионистички стил је амбивалентан, јер се не одриче ни спољашњих предмета ни унутрашњих утисака:

Ствари су сачуване у његовом сећању, оне му служе као модел, тако да може да скицира њихову посебност док своју унутрашњост контролише према њиховим сликама, а да ништа не избрише, не изостави, не додаје. Он не узмиче ни пред једним детаљем постојећег. Он „непосредне датости свести“ без остатка преноси у језик. Само је питање лењости мислити да су ствари духа неодређене и неухватљиве у поређењу са стварима које осећамо чулима. У обе сфере константно и интензивно посматрање може да постепено јасно осветли предмет, да на други поглед поправи оно што је на први поглед пропуштено, да продуби и уобличи његову адекватну спознају. (Курцијус 2012: 156)

На крају, треба рећи нешто и о општем утиску који на нас оставља Јовановићев, односно Курцијусов приказ *Трагања*. Чини се као да су и један и други критичар изненађени и помало збуњени новином Прустовог приповедања, као да нису сасвим сигурни како треба да разумеју ту прозу и оно што им она говори. Није тешко приметити да оригиналност Прустовог стила доводи у питање њихове раније читалачке навике и очекивања формирана на традиционалном роману, због чега и један и други настоје да што прецизније одреде Прустово место у ширим оквирима европске и француске књижевности. Али, иако можда нису сасвим сигурни шта значе поједина места у Прустовом роману, или каква је функција неких његових приповедних техника, и Слободан Јовановић и Курцијус уопште немају дилеме да пред собом имају уметничко дело изузетне вредности и у Прусту препознају великог и оригиналног писца. Тај утисак најбоље је изразио Курцијус у некрологу Марселу Прусту из јануара 1923. године, у којем на следећи начин описује искуство првих Прустових читалаца (Курцијус 1923: 262):

Као Одисејеви другови у земљи Лотофага, кушали смо воћку због које смо заборавили своју духовну прошлост и изгубили жељу да се хранимо оним чиме смо се раније хранили. Опијени овим открићем, нисмо знали да ли је пред нама нова форма уметности или нови ниво егзистенције. Али, преиспитујући самисебе, још једном анализирајући пут који смо прешли, схватили смо да је сама немогућност да успоставимо разлику између естетске емоције и растројства читавог нашег бића сасвим непогрешив знак оне најнеобичније од свих ствари: откривења великог уметничког дела.

Литература

- Јовановић 1922: Слободан Јовановић, „Марсел Пруст: У тражњи изгубљена времена“, у *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. V, бр. 3, 1. фебруар, 6213-215.
 Курцијус 1922: Ernst-Robert Curtius „Marcel Proust“, *Der Neue Merkur*, Februar, 745-761.
 Курцијус 1923: Ernst-Robert Curtius “Hommage à Marcel Proust”, *La Nouvelle Revue française*, le 1 janvier, 262-266.

Курцијус 1925: Ernst-Robert Curtius "Französischer Geist im neuen Europa", Stuttgart
 Курцијус 1996: E. R. Kurcijus „Evropska književnost i latinski srednji vek“ (prev. J. Babić), Beograd.

Курцијус 2012: Ернст Роберт Курцијус „Марсел Пруст“, *Београдски књижевни часопис*, бр. 28, Београд, 141- 165.

Adrijana Marčetić

IM LAND DER LOTOPHAGEN: PROUST, CURTIUS UND SLOBODAN JOVANOVIĆ

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit werden zwei Darstellungen des Romans *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit* von Marcel Proust analysiert, deren Autoren E. R. Curtius und Slobodan Jovanović sind. Beide Darstellungen wurden im Februar 1922 veröffentlicht, also, bevor Prousts Roman in Ganzheit gedruckt wurde. Sowohl Slobodan Jovanović als auch Curtius weisen auf manche der bedeutendsten Merkmale von Prousts Stil, auf Innovation und Originalität seiner Romankunst hin und bewerten ihn als einen der bedeutendsten Gegenwartsschriftsteller.

Schlüsselwörter: E.R. Curtius, Slobodan Jovanović, Marcel Proust, *Der Neue Merkur*, *Srpski književni glasnik*, compte-rendu, style, roman

Adrijana Marčetić

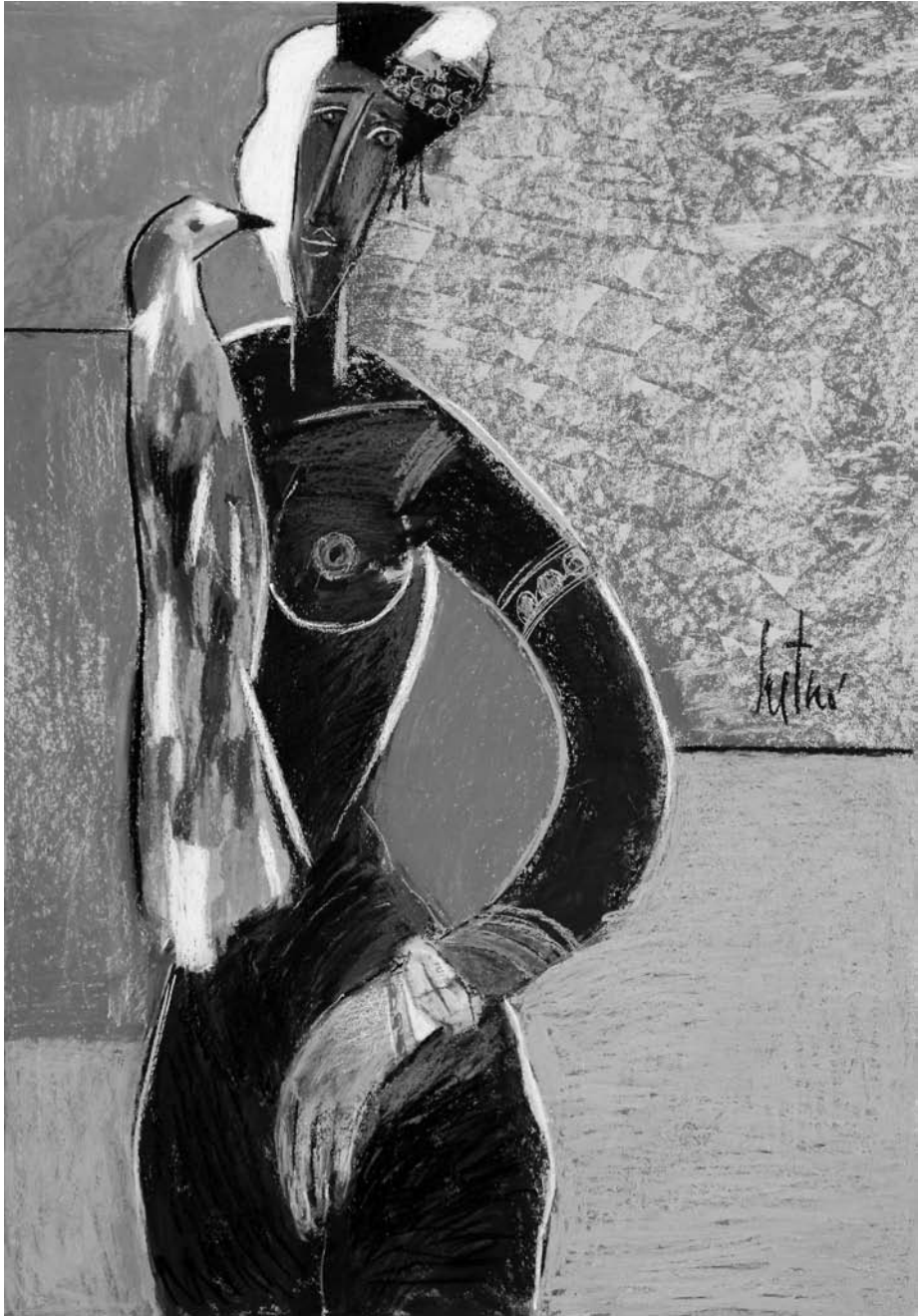
DANS LE PAYS DES LOTOPHAGES: PROUST, CURTIUS ET SLOBODAN JOVANOVIĆ

Résumé

Le sujet de cet article est l'analyse de deux articles critiques sur *À la recherche du temps perdu* de Marcel Proust dont les auteurs respectifs sont E. R. Curtius et Slobodan Jovanović. Les deux articles ont été publiés pratiquement en même temps, en février 1922, l'un dans le célèbre magazine littéraire allemand *Der Neue Merkur*, l'autre dans *Srpski književni glasnik*, magazine serbe de réputation similaire. Bien que les articles de Jovanović et Curtius aient été écrits et publiés avant que les derniers tomes de *Recherche* ne soient imprimés, et même achevés, les deux critiques ne manquèrent pas de démontrer une sensibilité extraordinaire pour l'art romanesque de Proust et d'indiquer infailliblement les caractéristiques les plus importantes de son style. Jovanović, aussi bien que Curtius sont parvenus à reconnaître en Proust, un grand artiste d'un talent rare et original.

Mots-clés: E.R. Curtius, Slobodan Jovanović, Marcel Proust, *Der Neue Merkur*, *Srpski književni glasnik*, compte-rendu, style, roman

Примљен 05. октобра 2012.
Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, *Акти*

D'UNE GUERRE À UNE AUTRE: BOULE DE SUIF DE MAUPASSANT

La nouvelle *Boule de Suif* (1880) de Guy de Maupassant sera le point principal de notre analyse de la représentation des Prussiens/Allemands et des Français et de leurs complexes rapports lors de la guerre franco-prussienne en 1870-1871; dans le premier volet de notre article, nous nous concentrerons sur les points suivants dans les relations franco-prussiennes : la violence et les représailles de la part des Prussiens, la résistance et la collaboration. Nous ferons appel, surtout dans le second volet, à la nouvelle *Mademoiselle Fifi* du recueil *Mademoiselle Fifi* (publiée dans le *Gil Blas*, en 1882) puisque ces deux nouvelles sont le noyau du film *Boule de Suif* de Christian-Jaque datant de 1945 dans le but de voir comment ces rapports franco-prussiens (allemands) sont représentés et recontextualisés dans ce film qui se veut être une réécriture de ces deux nouvelles tout cela dans l'atmosphère de la fin de la Deuxième guerre mondiale.

Mots-clés: Maupassant, guerre, résistance, patriotisme, collaboration, lâcheté, prostituée, recontextualisation, réécriture, Christian-Jaque.

Publiée d'abord dans le recueil de nouvelles *Les soirées de Sedan*, puis dans le recueil éponyme *Boule de Suif*, la principale nouvelle *Boule de Suif* se présente comme le récit littéraire d'un voyage en diligence qui conduit des passagers de Rouen à Dieppe pour pouvoir s'embarquer en direction du Havre². Cette nouvelle recrée l'atmosphère de la guerre franco-prussienne de 1870, de l'invasion et de la défaite. Au cours de l'hiver 1870-1871, les Prussiens envahissent une partie de la France, occupent la Normandie et entrent dans Rouen. Cette invasion décide une dizaine de personnes à quitter la ville pour se rendre au Havre³, dans la zone non-occupée après avoir obtenu une autorisation. Elisabeth Rousset, surnommée Boule de Suif, et ses compagnons de voyage, tous disparates, fuient, par un froid matin d'hiver, l'avancée de l'armée prussienne. Installés dans la diligence, tous considèrent Boule de Suif, femme publique, avec mépris. Le voyage se faisant long, ils ne peuvent déjeuner comme prévu et se retrouvent affamés et sans provisions. En désespoir de

1 katarinamelic@yahoo.fr

2 À remarquer l'ironie de Maupassant sur le nom de la ville de destination des passagers. Le Havre représente certainement pour eux qui fuient sans lutter l'occupant prussien, un havre.

3 Déjà alors nous avons un partage en zone libre et zone occupée que nous allons retrouver dans le film de Christian-Jaque.

cause, ils finissent par accepter l'offre de Boule de Suif, la seule à avoir emporté de la nourriture, à partager ses provisions et la remercient et complimentent avec effusion. Ils finissent par arriver à Tôtes, à l'hôtel du Commerce tenu par monsieur et madame Follenvie. La diligence est retenue par l'officier prussien : ils ne pourront repartir que si Boule de Suif accepte de céder à ses avances. Bonapartiste et patriote, elle refuse par patriotisme. Les voyageurs ressentent pour elle de la sympathie, du respect voire une admiration. Mais, comme la situation menace de durer, ils se mettent à la convaincre de satisfaire l'officier dans l'intérêt de tous et conspirent. Harcelée et manipulée, Boule de Suif cède. Au matin, la diligence repart, et tous l'ignorent et la dédaignent. À l'heure du repas, ils mangent tous sans se soucier d'elle qui, pour ne pas retarder le départ, n'a pas eu le temps de préparer son panier de provisions. Trahie et humiliée, isolée et méprisée, elle pleure dans son coin.

I D'une guerre

Maupassant et la guerre

Depuis la fin de l'année 1866, l'antagonisme franco-allemand ne cesse de croître jusqu'à la proclamation de la guerre en juillet 1870 à cause des visées de la France sur le Luxembourg, du problème de la succession du trône d'Espagne et du désir de la Prusse de cimenter son unité nationale obtenue au Congrès de Berlin par une guerre. La Prusse est prête pour la guerre, la France ne l'est pas. Les forces prussiennes montrent vite leur supériorité et Napoléon III doit capituler. Lorsque la guerre est déclarée, Maupassant, étudiant en droit, est mobilisé. Il assiste à la déroute de l'armée française qu'il décrit dans l'introduction de *Boule de Suif* :

Pendant plusieurs jours de suite des lambeaux d'armée en déroute avaient traversé la ville. Ce n'était point de la troupe, mais des hordes débardées. Les hommes avaient la barbe longue et sale, des uniformes en guenille, et ils avançaient d'une allure molle, sans drapeau, sans régiment. Tous semblaient accablés, éreintés, incapables d'une pensée ou d'une résolution, marchant seulement par habitude, et tombant de fatigue sitôt qu'ils s'arrêtaient. On voyait surtout des mobilisés, gens pacifiques, rentiers tranquilles, pliant sous le poids du fusil; des petits moblots alertes, faciles à l'épouvante et prompts à l'enthousiasme, prêts à l'attaque comme à la fuite; puis, au milieu d'eux, quelques culottes rouges, débris d'une division moulue dans une grande bataille; des artilleurs sombres alignés avec ces fantassins divers; et, parfois, le casque brillant d'un dragon au pied pesant qui suivait avec peine la marche plus légère des lignards. (Maupassant 1984 :15)

Il est désillusionné par rapport à sa patrie, mais surtout par rapport à l'humanité. Maupassant, plein d'enthousiasme pour la guerre et assuré de la victoire française, a vite perdu ses illusions et s'est mis à regarder la guerre d'une façon plus objective. Ses expériences ont eu une influence sur sa vision pessimiste de la vie et laissé une haine pour la guerre. Dans sa chronique « La guerre »,

Maupassant fait état de la stupéfaction qui s'empare de lui lorsqu'il pense aux conflits, qui ramènent la civilisation moderne à une sorte de barbarie primitive:

La France, nation occidentale et barbare, pousse à la guerre, la cherche, la désire. Quand j'entends prononcer ce mot : la guerre, il me vient un effarement comme si on me parlait de sorcellerie, d'inquisition, d'une chose lointaine, finie, abominable, monstrueuse, contre nature.

Quand on parle d'anthropophages, nous sourions avec orgueil en proclamant notre supériorité sur ces sauvages. Quels sont les sauvages, les vrais sauvages ? Ceux qui se battent pour manger les vaincus ou ceux qui se battent pour tuer, rien que pour tuer ? Une ville chinoise nous fait envie : nous allons pour del prendre massacrer cinquante mille Chinois et faire égorger dix mille Français. Cette ville ne nous servira à rien. Il n'y a là qu'une question d'honneur national. Donc l'honneur national (singulier honneur !) qui nous pousse à prendre une cité qui ne nous appartient pas, l'honneur national qui se trouve satisfait par le vol, par le vol d'une ville, le sera davantage encore par la mort de cinquante mille Chinois et de dix mille Français.

Et ceux qui vont périr là-bas sont des jeunes hommes qui pourraient travailler, produire, être utiles. (Maupassant 1980: 292-293)

Maupassant est clair : toute forme de guerre est une absurdité. Rien ne justifie la guerre, quelle que soit sa nature. Lorsqu'il est question de guerre, la nation française n'est pas, selon les propos de Maupassant, moins barbare que les sauvages dans des contrées lointaines. On cache le vol et le meurtre sous la notion d'honneur, comme si on pouvait en changer sa nature. De plus, envoyer de jeunes hommes à la guerre ne contribue pas au développement de la France car ces mêmes hommes pourraient être plus utiles à la nation en travaillant et en produisant. Maupassant n'a guère d'illusions patriotiques et exprime, aussi bien dans ses chroniques que dans ses contes et nouvelles, son horreur devant la violence et les barbarie de la guerre des deux côtés. La guerre est l'espace du non-sens, de l'absurde, la négation de la civilisation. Maupassant ne condamne pas un parti ou l'autre : il juge l'acte guerrier en tant que tel. Maupassant a aussi exprimé les mêmes sentiments sur l'absurde de la guerre dans sa chronique «Zut». Au lieu de faire la guerre, les Français feraient mieux de travailler et produire :

Pas de guerre, pas de guerre, à moins qu'on ne nous attaque. Alors, nous saurons nous défendre. Travaillons, pensons, cherchons. La gloire du travail seule existe. La guerre est le fait des barbares. Le général Farre a supprimé les tambours dans l'armée; supprimons-les aussi dans nos cœurs. Le tambour est une plaie de la France. Nous en battons à tout propos. (Maupassant 1980 : 262)

Dans cette même chronique, Maupassant critique la tendance facile des Français à faire la guerre : «Ah! on nous insulte là-bas; ah! on crie : A bas la France! Nous allons voir, voisins, nous allons voir!» (Maupassant 1980 : 262) et appelle à la raison et à la logique. Maupassant exprime pourtant dans cette chronique une opinion pro-guerre puisqu'il écrit : « à moins qu'on ne nous attaque.» L'acte de guerre semble justifiable pour Maupassant s'il s'agit de défendre la

patrie. Toutefois, il a vite déchanté et s'est mis à regarder la guerre de la même manière pessimiste que la vie.

La défaite de la France a marqué l'imaginaire social de l'époque. Patriotisme, chauvinisme, idéologie anti-prussienne et esprit revancharde caractérisent la France de l'après 1870. La haine et la peur des Prussiens sont évoquées dans les contes, nouvelles, chroniques de Maupassant, qui ne se contente pas seulement d'exprimer la guerre selon le point de vue des Français envahis par les Prussiens et victimes de leur violence, mais qui dépeint aussi les soldats prussiens comme des jeunes garçons simples, parfois naïfs et sympathiques. En général, l'image des Prussiens que donne Maupassant semble concorder avec la vision revancharde typique de l'époque. Le Prussien (ou l'Allemand) représente la violence physique. Lorsque les Français réagissent, dans certaines nouvelles, contre la violence des Prussiens, la cruauté ne semble pas très différente. Les Français « envahis » manifestent une toute aussi grande violence et parfois, la cruauté habituellement associée aux Prussiens.

Dans le premier volet de cet article, nous allons donc prendre en considération les catégories suivantes qui ressortent du texte et dans lesquelles alternent les représentations de la guerre et de ses violences: les Prussiens envahisseurs, les Français envahis et résistants et les Français envahis et non-résistants.

Les Prussiens envahisseurs

Quand Maupassant représente la guerre de 1870 dans ses contes et nouvelles, c'est d'abord une image de brutalité, de violence qui en surgit; le contexte de la guerre et toute l'idéologie antiprussienne en vigueur à l'époque justifient la violence physique accomplie et la cruauté qui y sont souvent associées. Un préjugé récurrent sur la Prusse - cruelle, violente, barbare - est visible. Maupassant, ayant lui-même participé à la guerre, n'échappe pas au discours de son temps. Les contes qui abordent le sujet des Prussiens sous l'angle de la guerre mettent toujours en scène une violence physique sans justification, sans motivation particulière autre que la manifestation d'une cruauté presque innée, sous-tendant une affirmation idéologique : le Prussien est l'ennemi cruel du Français. Le seul contexte de la guerre justifie l'absence d'humanité. L'officier prussien dans *Boule de Suif* est un symbole de la tyrannie militaire qui ne prend même pas la peine d'expliquer son refus de laisser partir les voyageurs:

Parce que che ne feux pas. (Maupassant 1984 : 46)

Ainsi, dans la nouvelle *Mademoiselle Fifi*, Maupassant décrit la cruauté du commandant prussien, le sous-lieutenant Wilhem d'Eyrik, surnommé « Mademoiselle Fifi pour « sa tournure coquette, [...] sa taille fine qu'on aurait dit tenue en un corset, [...] et aussi de l'habitude qu'il avait prise, pour exprimer son souverain mépris des êtres et des choses, d'employer à tout moment la locution française – *fi, fi donc* qu'il prononçait avec un léger sifflement. (Maupassant 1982 : 7)⁴

4 On pourrait comparer taille fine et la tournure coquette de Mademoiselle Fifi à la taille de guêpe de l'officier prussien serré dans son uniforme comme dans un corset. Les deux sont blonds dans le texte, chic et vaniteux démontrant presque une homosexualité latente (et réparabile pour le lecteur) doublée d'un désir de domination absolue.

Dans *Mademoiselle Fifi*, l'invasion progressive et violente de l'ennemi est présente dès le début de la nouvelle :

Le major, commandant prussien, comte de Falsberg, achevait de lire son courrier, le dos au fond d'un grand fauteuil de tapisserie et ses pieds bottés sur le marbre élégant de la cheminée, où ses éperons, depuis trois mois qu'il occupait le château d'Uville, avaient tracé deux trous profonds, fouillés un peu plus tous les jours.

Une tasse de café fumait sur un guéridon de marqueterie maculé par les liqueurs, brûlé par les cigares, entaillé par le canif de l'officier conquérant qui, parfois, s'arrêtant d'aiguiser un crayon, traçait sur le meuble gracieux des chiffres ou des dessins, à la fantaisie de son rêve nonchalant. (Maupassant 1982 : 5)

Maupassant décrit par la suite le jeu de la mine qui est devenu le divertissement privilégié des soldats ennemis qui s'ennuient dans ce château; c'est un jeu qui montre la violence et la cruauté gratuite de l'ennemi:

Puis il s'écria : «Faisons la mine!» Et brusquement les conversations s'interrompirent, comme si un intérêt puissant et nouveau se fût emparé de tout le monde. La mine, c'était son invention, sa manière de détruire, son amusement préféré. (Maupassant 1982 : 10).

Le jeu est simple : il consiste en la destruction des objets d'art disposés à travers le château :

Aux murailles pendaient des toiles, des dessins et des aquarelles de prix, tandis que sur les meubles, les étagères, et dans des vitrines élégantes, mille bibelots, des potiches, des statuettes, des bonshommes de Saxe et des magots de Chine, des ivoires anciens et des verres de Venise, peuplaient le vaste appartement de leur foule précieuse et bizarre.

Il n'en restait guère maintenant. Non qu'on les eût pillés, le major comte de Falsberg ne l'aurait point permis; mais Mlle Fifi, de temps en temps, faisait la *mine*; et tous les officiers, ce jour-là, s'amusaient vraiment pendant cinq minutes. (Maupassant 1982 : 11)

Les soldats ne sont heureux que lorsque la destruction est bien réussie et commentent les nouveaux dégâts, comme de vrais experts. Ces objets détruits peuvent être compris comme métaphore des Français qui subissent la destruction et la violence des Prussiens. Cette nouvelle démontre la cruauté caractérisant les Prussiens. Le sadisme du général prussien, surnommé Mademoiselle Fifi, est évident; la prostituée Rachel, qui est violée par le commandant prussien, est traitée comme une bête :

[...] tantôt à travers l'étoffe, il la pinçait avec fureur, la faisant crier, saisi d'une férocité rageuse, travaillé par son besoin de ravage. Souvent aussi, la tenant à pleins bras, l'étreignant comme pour la mêler à lui, il appuyait longuement ses lèvres sur la bouche fraîche de la Juive, la baisait à perdre haleine; mais soudain il la mordit si profondément qu'une traînée de sang descendit sur le menton de la jeune femme et coula dans son corsage. (Maupassant 1982 : 18)

Si les Français sont victimes d'une cruauté physique injustifiée, les soldats prussiens sont associés à une cruauté et à une indifférence qui, en l'absence de motivation réelle, est beaucoup plus difficile à accepter pour le lecteur. Un parti est donc pris d'emblée : on condamne de suite les Prussiens. L'image que donne Maupassant de la guerre est dure : il n'en ressort absolument rien de positif. Il n'y a aucune justification à la violence gratuite des Prussiens, sinon dans la guerre elle-même et dans l'imaginaire collectif à propos des Allemands à cette époque.

Les français envahis et résistants et ... la prostituée patriotique

La guerre contre les Prussiens est aussi représentée du point de vue des Français dont le pays est occupé. Le Prussien est l'incarnation de la violence physique à laquelle les Français réagit. Les personnages ne sont plus maîtres de leur destin en temps de guerre, les Prussiens leur sont « imposés ». Ils n'ont aucun choix par rapport à la cohabitation avec leurs ennemis ; ils sont surveillés, contrôlés, forcés à les nourrir. La propriétaire de l'hôtel dans *Boule de Suif* dit ainsi :

Oui, madame, ces gens-là, ça ne fait que manger des pommes de terre et du cochon, et puis du cochon et des pommes de terre. Et il ne faut pas croire qu'ils sont propres. – Oh non! – Ils ordurent partout, sauf le respect que je vous dois. (Maupassant 1984 : 39)⁵

La violence physique de la guerre est précédée d'une violence psychologique qui permet de justifier les actes des Français. Des Français vont réagir par des actes tout aussi cruels que ceux des Prussiens ; mais, comme leurs actes sont justifiés, l'horreur est moins grande. Maupassant ne donne jamais de justification aux actes des Prussiens ce qui ne semble pas être le cas lorsqu'il décrit la réaction des Français. Placés dans une situation défensive, les Français n'engagent pas la guerre les premiers, ils réagissent.

On pourrait croire que Maupassant chercherait surtout à dépeindre la barbarie des Prussiens et à présenter les Français en victimes innocentes. Pourtant, tout comme les Prussiens qui n'avaient aucune raison d'agir de façon si cruelle envers les Français, ces derniers agissent de façon tout aussi déraisonnée face aux Prussiens qui sont aussi décrits comme de jeunes garçons innocents, voire sympathiques. La guerre est écrite et exposée de façon négative, mais elle est plus acceptable si les Français doivent se défendre. Maupassant relativise ainsi les actes des Français en leur donnant la possibilité de se justifier.

5 La saleté excrémentielle des Allemands est un stéréotype de l'époque. Les Goncourt écrivent le 10 et 11 mars 1871 dans leur *Journal* : « Un pamphlétaire scatologique aurait une spirituelle et féroce brochure sous ce titre : LA MERDE ET LES PRUSSIENS. Ces dégoûtants vainqueurs ont embrené la France avec tant de recherches, d'inventions, d'imaginaires dans ce genre, qu'elles méritent vraiment une étude physiologique sur le goût de ces peuples pour la chose excrémentielle. » ; « Le Roi-Empereur, arrivé à Reims, fut logé par l'archevêque de Reims dans la plus belle pièce de l'archevêché, que le roi ne trouva pas d'abord digne de sa grandeur. [...] Le lendemain, le roi-caporal chia dans l'encoignure de la croisée et se torcha le derrière avec les rideaux. » (Goncourt 1956 : 742-743)

Dans tous les contes où la violence de la guerre est exprimée du côté des Français, la violence survient lorsque les personnages décident d'essayer de reprendre le contrôle et de se débarrasser des envahisseurs. Boule de Suif raconte comment elle a essayé de résister à l'occupant :

J'avais ma maison pleine de provisions, et j'aimais mieux nourrir quelques soldats que m'expatrier je ne sais où. Mais quand je les ai vus, ces Prussiens, ce fut plus fort que moi! Ils m'ont tourné le sang de colère; et j'ai pleuré de honte toute la journée. Oh! Si j'étais un homme, allez! Je les regardais de ma fenêtre, ces gros porcs avec leur casque à pointe, et ma bonne me tenait les mains pour m'empêcher de leur jeter mon mobilier sur le dos. Puis il en est venu pour loger chez moi; alors j'ai sauté à la gorge du premier. Ils ne sont pas plus difficiles à étrangler que d'autres! Et je l'aurais terminé, celui-là, si l'on ne m'avait pas tirée par les cheveux. Il a fallu me cacher après ça. Enfin, quand j'ai trouvé une occasion, je suis partie, et me voici. (Maupassant 33:1984)

Boule de Suif n'est pas une commune prostituée car elle a une maison à Rouen et une bonne. Obligée de fuir Rouen, elle se retrouve en compagnie de gens bien plus rusés et malveillants qu'elle. Si Maupassant la représente comme quelqu'un de naïf, c'est plutôt à cause de sa nature généreuse qui la pousse à partager son repas, à vouloir aider. C'est quelqu'un qui est habitué à satisfaire aux exigences des autres, comme on peut le voir lorsqu'elle cède à l'officier prussien. Si elle avait été seule, elle aurait sans doute résisté jusqu'au bout ce que l'officier prussien a bien compris: c'est la raison pour laquelle il retient tous les passagers, et non pas seulement Boule de Suif. Il compte sur la faiblesse et la lâcheté des gens pour faire fléchir la jeune fille. Ne dit-elle pas à l'aubergiste de faire part de son refus à «cette crapule, à ce saligaud, à cette charogne de Prussien [...]» (Maupassant 1984 : 47). En politique, elle est bonapartiste et s'empporte contre Cornudet qui critique fortement cette «crapule de Badinguet» (Maupassant 1984 : 33)⁶. Les autres qui ont trahi l'empereur, ce ne sont, comme elle le dit, que des polissons :

J'aurais bien voulu vous voir à sa place, vous autres. Ça aurait été du propre, ah oui! C'est vous qui l'avez trahi, cet homme! On n'aurait plus qu'à quitter la France si on était gouverné par des polissons comme vous! (Maupassant 1984 : 33)

Même son attachement politique la marginalise vis-à-vis des autres voyageurs. Personnage contradictoire, prostituée et patriote, attachée à l'Église et à l'empereur, elle symbolise pour Maupassant la résistance contre l'occupant.

Et les Français envahis et moins résistants ...

Comme nous avons pu le voir plus haut, l'image que montre Maupassant de l'armée française est celle d'une armée en décomposition et sa débâcle en annonce une autre aussi. Si les Prussiens sont décrits comme des êtres violents, abjects, sans morale et sans pitié, les Français sont également représentés

⁶ Une note précise que Badinguet était le surnom donné à Napoléon III par les opposants au Second Empire.

comme hypocrites et profiteurs, voire malveillants. Une nuance s'impose toutefois, et c'est que les Prussiens représentent toujours la menace :

C'était l'occupation après l'invasion. Le devoir commençait pour les vaincus de se montrer gracieux envers les vainqueurs. (Maupassant 1984 : 18)

Il y avait cependant quelque chose dans l'air, quelque chose de subtil et d'inconnu, une atmosphère intolérable, comme une odeur répandue, l'odeur de l'invasion. Elle emplissait les demeures et les places publiques, changeait le goût des aliments, donnait l'impression d'être en voyage, très loin, chez des tribus barbares et dangereuses.

Les vainqueurs exigeaient de l'argent, beaucoup d'argent. Les habitants payaient toujours; ils étaient riches d'ailleurs. Mais plus un négociant normand devient opulent et plus il souffre de tout sacrifice, de toute parcelle de sa fortune qu'il voit passer aux mains d'un autre. (Maupassant 1984 : 19)

Pourtant, les Prussiens ne sont jamais totalement acceptés. Le narrateur explique :

[...] les mariniers et les pêcheurs ramenaient souvent du fond de l'eau quelque cadavre d'Allemand gonflé dans son uniforme, tué d'un coup de couteau ou de savate, la tête écrasée par une pierre, ou jeté à l'eau d'une poussée du haut d'un pont. (Maupassant 1984 : 19)

Une fois que la première peur de l'invasion est passée, un calme s'établit :

Dans beaucoup de familles, l'officier prussien mangeait à table. Il était parfois bien élevé, et, par politesse, plaignait la France, disait sa répugnance en prenant part à cette guerre. On lui était reconnaissant de ce sentiment; puis on pouvait, un jour ou l'autre, avoir besoin de sa protection. En le ménageant on obtiendrait peut-être quelques hommes de moins à nourrir. Et pourquoi blesser quelqu'un dont on dépendait tout à fait? (Maupassant 1984 : 18)

Ce qui ressort après l'introduction de Maupassant, c'est le côté profiteur des commerçants français. Ils sont satisfaits de la bonne entente qui s'installe entre eux et les Prussiens car ils pourraient, tôt ou tard, avoir besoin d'eux et, qui sait, en tirer quelque profit peut-être.

Maupassant fait une critique féroce de la bourgeoisie qui est dépeinte de façon négative. La réaction des compagnons de voyages face à Boule de suif, qui vient littéralement les sauver en se donnant à l'officier prussien, malgré sa hantise et son mépris de l'ennemi, montre qu'un bourgeois français ne vaut pas beaucoup et a certainement moins de morale qu'une prostituée. Maupassant met en scène des gens bien nantis et bien perçus par la société de l'époque: nobles, riches commerçants, religieuses – en somme, la base de la société. Mais aucun d'eux n'a la force de caractère de Boule de Suif. Elle est la seule à garder un certain idéal et à résister à l'envahisseur.

Voyons maintenant qui sont ces Français «résistants» et de quelle manière. Ces personnages expriment bien les valeurs patriotiques stéréotypées de l'époque, mais leurs actions en révèlent beaucoup plus sur leur véritable personnalité que leurs discours patriotiques :

On s'entretint de la guerre, naturellement. On raconta des faits horribles des Prussiens, des traits de bravoure des Français; et tous ces gens qui fuyaient rendirent hommage au courage des autres. (Maupassant 1984 : 32)

Avec Boule de Suif voyagent des nobles, les Bréville. Maupassant a emprunté le nom Bréville à un village normand. Les Bréville appartiennent à l'aristocratie. Le comte se sent supérieur par rapport à ses compagnons de voyage; diplomate et fin orateur, il cherche à les dominer par son esprit d'initiative et par ses discours adaptés à chaque situation. Il profite des circonstances pour atteindre ses fins et sait manipuler les autres pour convaincre Boule de Suif de céder. Il l'encourage à cet acte car :

Vous avez tort, madame, car votre refus peut amener des difficultés considérables, non seulement pour vous, mais même pour tous vos compagnons. Il ne faut jamais résister aux gens qui sont les plus forts. (Maupassant 1984 : 37)

Cette lâcheté est d'autant plus soulignée que le comte se vante d'être un descendant d'Henri IV auquel il s'efforce de ressembler physiquement. Il devient ainsi le porte-parole du groupe de conspirateurs. Le couple des Bréville se montre manipulateur car les deux époux savent très bien comment tirer avantage de leur statut social dans toutes les situations. Le comte n'est pas le seul à détenir le pouvoir du discours puisque sa femme prend aussi la parole. Bonne oratrice et fine psychologue, c'est elle qui, avec l'aide de la vieille religieuse, fait céder Boule de Suif :

La comtesse, mettant à profit l'autorité sacrée de la complice inattendue, lui fit faire comme une paraphrase édifiante de cet axiome de morale : «La fin justifie les moyens. (Maupassant 1984 : 55)

Les Bréville sont tout aussi lâches et hypocrites que les autres voyageurs. Même si Maupassant présente le comte comme un diplomate issu de trois générations d'ambassadeurs, il n'en a ni le courage ni la dignité.

Les Carré-Lamadon appartiennent à la bourgeoisie d'affaires. Ils ne sont pas décrits physiquement, à part Mme Carré-Lamadon dont Maupassant souligne la jeunesse, la beauté et le manque de mœurs. Elle trompe son mari, industriel normand, riche et respecté, mais plus âgé qu'elle. Celui-ci vit dans l'hypocrisie et cherche par l'argent et la réussite sociale à égaler les nobles. L'absence de convictions proroque chez lui des contradictions. D'une part, il admire l'armée, mais déplore qu'elle coûte aussi cher à l'État car elle emploie de manière improductive des bras que l'on pourrait utiliser pour «de grands travaux industriels» (Maupassant 1984 : 40). Maupassant critique à travers lui la grande bourgeoisie marchande. Mme Carré-Lamadon, elle, est la consolation des officiers prussiens stationnés à Rouen. Elle envie presque le sort de Boule de Suif ce que remarque Loiseau :

[...] les femmes, quand ça en tient pour l'uniforme, qu'il soit Français ou bien Prussien ça leur est, ma foi, bien égal. (Maupassant 1984 : 60)

Ce couple est un couple d'opportunistes ambigu aussi bien dans le domaine privé que celui politique.

Les Loiseau sont des marchands de vin en gros à Rouen. Eux aussi sont des arrivistes qui estiment que leur succès financier leur permet d'être l'égal des bourgeois et des nobles. Loiseau est vulgaire, malin, farceur, il montre très vite son esprit de bassesse en proposant à l'officier prussien de garder Boule de Suif et de laisser partir les autres. Puis, il se déclare prêt par la suite à la livrer à l'ennemi pieds et poings liés. Son manque de patriotisme est souligné par le fait qu'il va faire le voyage jusqu'au Havre pour réclamer à l'armée française en déroute le paiement du vin, plusieurs fois qualifié de médiocre, qu'il lui a vendu. Sa femme est tout aussi mauvaise et avare et aussi peu scrupuleuse que son mari, dont la «réputation de filou était si bien établie [...]» (Maupassant 1984 : 23).

Le groupe formé par les Bréville, les Loiseau et les Carré-Lamadon n'est solidaire que par la fortune qu'ils possèdent et s'efforcent de sauvegarder. Il est notable que dans ce groupe existe une certaine hiérarchie basée sur l'appartenance à une classe sociale. C'est le comte de Bréville qui va envoyer sa carte à l'officier prussien, carte à laquelle Monsieur Carré-Lamadon va ajouter son nom et ses titres. Les couples qui devraient représenter la bonne société sont loin d'en être. Ils sont tous hypocrites, lâches, insolents et égoïstes, dénués d'honneur et de dignité. Les valeurs qu'ils pensent représenter sont en fait vides et ne représentent qu'une apparence. Ils sont prêts à tout pour survivre.

Cornudet, désigné par son surnom «le démocr», affiche sa sympathie pour la Commune et se montre partisan du pouvoir populaire. Ennemi du régime impérial et de la bourgeoisie, il est fils de bourgeois qui a hérité d'une belle fortune. C'est un caractère plutôt déplaisant car il n'a guère montré des actes de bravoure. D'ailleurs, son courage le force à se replier vers le Havre au lieu de rester sur place et de lutter contre l'ennemi. S'il devrait être proche de Boule de Suif par ses convictions politiques et par son origine, il ne lui manifeste aucune solidarité. Il a d'ailleurs essayé, vainement, de la séduire la première nuit à l'auberge, et ne la soutient pas lors de la conspiration menée contre elle. Vexé par son refus, il ne lui manifeste non plus aucun réconfort lorsque celle-ci est rejetée par les voyageurs. Son patriotisme se limite à de beaux discours sur la patrie, la République, etc. Maupassant montre que la foi républicaine de Cornudet est tout aussi hypocrite que celle des religieux. Il n'est pris au sérieux par personne : ni par les républicains qui le jugent arriviste et vaniteux, ni par ses compagnons de voyage qui le méprisent et se moquent de lui. Lâche et hypocrite lui-aussi, il se plie à l'ordre établi.

Tous ces gens fuient pour préserver leur argent, ils ne restent pas pour défendre leur bien ou leur patrie. Ils représentent les valeurs patriotiques clichés de l'époque. Leurs actions sont plus révélatrices que leurs paroles. La première réaction des hommes est d'ailleurs de négocier leur libération avec l'officier prussien en promettant de lui donner ce qu'il veut. Ils essaient de négocier avec Boule de Suif. Leur tentative ayant échoué, il ne reste qu'à comploter pour la convaincre de se donner pour la patrie (qu'eux mêmes, répétons-le, ne défendent pas).

La présence des religieuses, une jeune et une vieille, permet à Maupassant de faire une caricature de la religion et de la fausse dévotion. Avec les trois

couples, elles représentent la bonne société qui a «de la Religion et des Principes» (Maupassant 1984 : 25). Présentées comme des automates de la religion et comme des bigotes – elles ont le même comportement et égrènent continuellement leur chapelet en marmottant des prières -, elles sont l'opposé de Boule de Suif. C'est la vieille religieuse qui, se mêlant à la conspiration, finit par convaincre Boule de Suif. Elles vont bien boire le vin mousseux de la victoire offert par Loiseau; dans la voiture, elles vont ignorer Boule de Suif, refusant de lui donner de la nourriture alors qu'elles s'étaient auparavant bien servies de la sienne. Elles vont mettre de côté le saucisson qui leur est resté au lieu de l'offrir à Boule de Suif montrant par là que le principe de la charité chrétienne et de l'amour du prochain est bien loin d'elles. De plus, la vieille religieuse devrait être celle qui pousser Boule de Suif à suivre le bon chemin, c'est-à-dire à respecter les valeurs de la religion et à renoncer à la prostitution. Pourtant, elle trahit les principes de son église et pousse Boule de Suif à se prostituer⁷. C'est elle qui va apporter l'aide décisive aux conspirateurs en déclarant :

- Alors, ma sœur, vous pensez que Dieu accepte toutes les voies, et pardonne le fait quand le motif est pur?
- Qui pourrait en douter, madame? Une action blâmable en soi devient souvent méritoire par la pensée qui l'inspire. (Maupassant 1984 : 55)

Cette déclaration est un soutien pour la comtesse de Bréville qui s'efforce de faire plier la jeune fille. Après les leçons sur le patriotisme et les exemples héroïques, la vieille sœur insiste sur le caractère altruiste du geste que devrait faire Boule de Suif en insistant sur sa mission auprès des soldats qu'elle va soigner et aider. Après ces mots qui correspondent à tous les désirs des voyageurs, Maupassant ne peut que constater:

Personne ne dit rien après elle tant l'effet semblait excellent. (Maupassant 1984 : 56)

Maupassant décrit la conspiration contre Boule de Suif comme un véritable siège :

On prépara longuement le blocus comme pour une forteresse investie. Chacun convint du rôle qu'il jouerait, des arguments dont il s'appuierait, des manœuvres qu'il devrait exécuter. On régla les plans des attaques, les ruses à employer, et les surprises de l'assaut, pour forcer cette citadelle vivante à recevoir l'ennemi dans la place. (Maupassant 1984 : 52-53)

Maupassant dans ce passage compare les conspirateurs, les Français envahis et non-résistants, à l'ennemi triomphant montrant tout l'absurde de la guerre : au lieu de combattre l'ennemi commun, le Prussien, les conspirateurs se préparent à attaquer une de leurs compatriotes en la forçant à se livrer à l'ennemi. Maupassant suscite une réflexion sur la collaboration des Français avec l'occupant, point qui sera repris d'une manière tout à fait différente dans le film de Christian-Jaque que nous verrons plus loin. La duplicité de tous ces

⁷ Maupassant souligne son opinion négative sur la religion et l'Église en décrivant le personnage du bedeau de l'Église comme un «vieux rat d'église» (Maupassant 1984 : 42) qui pactise avec les soldats prussiens. Il se soumet très vite à ceux-ci.

personnages est visible le lendemain de la nuit de Boule de Suif avec l'officier prussien. Tous la rejettent sans le moindre remords:

Personne ne la regardait, ne songeait à elle. Elle se sentait noyée dans le mépris de ces gredins honnêtes qui l'avaient sacrifiée d'abord, rejetée ensuite comme une chose malpropre et inutile. (Maupassant 1984 : 63)

et lui réservent un traitement particulier, malgré le fait qu'elle ait finalement cédé au Prussien pour eux :

Elle semblait un peu troublée, honteuse, et elle s'avança timidement vers ses compagnons, qui, tous, d'un même mouvement, se détournèrent comme s'ils ne l'avaient pas aperçue. Le comte prit avec dignité le bras de sa femme et l'éloigna de ce contact impur.

La grosse fille s'arrêta, stupéfaite; alors, ramassant tout son courage, elle aborda la femme du manufacturier d'un «bonjour, Madame» humblement murmuré. L'autre fit de la tête seule un petit salut impertinent qu'elle accompagna d'un regard de vertu outragée. Tout le monde semblait affairé, et l'on se tenait loin d'elle comme si elle eût apporté une infection dans ses jupes. Puis on se précipita vers la voiture où elle arriva seule, la dernière, et reprit en silence la place qu'elle avait occupée pendant la première partie de la route. On semblait ne pas la voir, ne pas la connaître; mais Mme Loiseau, la considérant de loin avec indignation, dit à mi-voix à son mari: «Heureusement que je ne suis pas à côté d'elle.» (Maupassant 1984: 61)

Une fois qu'ils ont obtenu ce qu'ils voulaient, les passagers se retournent vite contre la prostituée. Ces « gens de bonnes vertus » l'ont amadouée et manipulée pour ensuite mieux la rejeter. Ils ne montrent pas plus de sympathie envers elle que les soldats prussiens. Ils ne sont qu'intéressés, hypocrites, menteurs et ne valent pas plus l'un que l'autre. C'est donc le personnage de la prostituée qui semble le plus digne d'estime. C'est la seule, comme nous l'avons mentionné plus tôt, qui ait une certaine valeur patriotique. Elle manifeste une résistance fidèle à ses principes : en aucun cas, il ne faut céder à l'ennemi. Les bourgeois, et leurs femmes surtout, semblent plus enclins à se « prostituer » et à plier face à l'ennemi. Les femmes sont surtout montrées comme méchantes et plus disposées à céder à l'ennemi :

Mme Carré-Lamadon, qui avait connu beaucoup d'officiers et qui les jugeait en connaisseur, trouvait celui-là pas mal du tout; elle regrettait même qu'il ne fût pas Français, parce qu'il ferait un fort joli hussard, dont toutes les femmes assurément raffoleraient. (Maupassant 1984 : 50)

Le texte souligne à plusieurs reprises la préférence de Mme Carré-Lamadon pour les soldats. Si Boule de Suif finit par céder (tout le monde est contre elle), c'est parce qu'elle y est contrainte – l'histoire ne se terminera que si elle plie sous la pression. Elle finit par se résigner malgré ses valeurs patriotiques. Ce sont donc les femmes de la haute société, et non celle qui se vend, qui sont jugées dans ce conte. La prostituée est en quelque sorte valorisée puisque c'est la seule qui affiche une certaine « morale » et un patriotisme.

Les couches sociales ou les soldats qui devraient représenter les valeurs patriotiques ne possèdent pas ces mêmes valeurs. Maupassant qui n'affiche que très rarement des sentiments patriotiques, donne une dimension particulière aux prostituées qui portent leur patriotisme à un extrême pour pouvoir se venger et défendre leur patrie. Bien sûr, ce courage n'est guère reconnu et il est ironique que le seul personnage qui démontre son attachement aux valeurs patriotiques soit celui qui n'est pas respecté dans la société et n'a aucune considération dans la société réelle. Il y a certainement une raison qui explique ce choix de Maupassant : l'écrivain voulait effectuer une critique sociale. Maupassant ne cherche pas à valoriser particulièrement les prostituées, mais plutôt à dénoncer la fausseté de la bourgeoisie, associée normalement aux bonnes vertus et aux valeurs, en confrontant les personnages de bonnes conditions à de simples filles publiques, comme Boule de Suif ou Rachel. Pour Éliane Lecarme-Tabone, «la référence à la prostituée reste clairement pour Maupassant un instrument privilégié de dérision comique : même s'il ne partage pas le mépris des bourgeois pour ces femmes, il se sert des interdits et des censures communément liés à la prostitution pour atteindre certaines valeurs considérées comme sacrées.» (Lecarme-Tabone 1988 : 112). Dans ce cas, il s'agit de rabaisser des institutions comme la famille, la religion, l'armée. Attribuer le patriotisme à la prostituée, c'est donc la sauver en quelque sorte. Pour l'imaginaire collectif, la patrie renvoie à la femme et à la mère : Boule de Suif refuse de collaborer avec l'occupant (si elle finit par le faire, c'est qu'elle y est forcée), Rachel a causé la mort d'un officier dans *Mademoiselle Fifi*, tandis que Irma dans la nouvelle *Le lit 29*, empoisonne une grande partie de l'état-major prussien stationné à Rouen⁸. Grâce à la prostituée, Maupassant se venge de l'ennemi. Maupassant a très souvent critiqué ses contemporains, sans trop d'égard pour leur classe sociale. Cela dit, cela ne veut pas dire que Maupassant valorise particulièrement les prostituées, mais cherche plutôt à dénoncer la fausseté de la bourgeoisie. Même si Boule de Suif est finalement vaincue et humiliée, son comportement la réhabilite moralement. Elle est beaucoup plus estimable que ses compagnons de route.

II à une autre

Christian-Jaque a choisi de traiter ensemble deux textes de Maupassant : *Boule de suif* et *Mademoiselle Fifi* pour un faire un seul film *Boule de Suif*, produit par Artis Film en 1945, produit par). Les scénaristes du film sont Le scé-

8 C'est une situation quelque peu semblable qui est décrite dans *Le lit 29* du recueil *Boule de Suif*, à la différence où, dans ce cas-ci, le personnage féminin, Irma, se donne volontairement aux Prussiens pour leur transmettre la maladie vénérienne dont un soldat prussien l'avait contaminée en la violant. Ce qui rapproche ces deux nouvelles, c'est le sentiment patriotique de la femme qui se prostitue contre la lâcheté de l'homme de bonne réputation. Effectivement, l'amant « officiel » de la malade est un brave soldat, médaillé pour ses prouesses, apprécié de tous. Pourtant, lorsqu'il est confronté à la réalité de la maladie, ayant peur pour lui-même et ne considérant en aucun cas le sacrifice de sa maîtresse pour sa patrie, il la repousse et s'enfuit. La prostituée le désavoue brutalement.

nario Henri Jeanson et Louis Hée. L'action du film est située à Rouen en 1870. Dans cette partie de notre analyse, il s'agira de voir comment le cinéaste réutilise les textes de Maupassant à des fins tout à fait précises qui s'inscrivent dans un contexte idéologique, à savoir : la guerre de 1939-1945, la collaboration et le patriotisme et la résistance française. Le film se situe dans une zone non délimitée, voire floue entre la célébration de la Résistance et la dénonciation d'un important segment de la population française qui a collaboré avec l'occupant.

L'histoire de Boule de Suif nous étant connue, nous rappellerons brièvement la situation mise en place dans la nouvelle *Mademoiselle Fifi* afin de voir les transformations des textes effectuées dans le film. Dans *Mademoiselle Fifi*, des officiers prussiens, s'ennuient dans le château d'Uville, qu'ils ont réquisitionné et saccagé, et décident d'organiser un dîner avec des prostituées pour passer le temps. Un des officiers, surnommé « Mademoiselle Fifi » choisit parmi les prostituées une jeune femme juive nommée Rachel, qu'il blesse physiquement et moralement pour l'humilier dans son patriotisme. Au milieu du dîner, révoltée, elle le tue et s'enfuit. Elle se réfugie dans le clocher de l'église sous la protection de l'abbé Chantavoine, prêtre résistant qui refuse de sonner la cloche depuis l'occupation des Prussiens. A la fin de l'histoire, elle se marie avec un patriote qui a applaudi son action.

Nous allons voir comment les transformations de ces deux textes dans le film ont servi à leur recontextualisation. Précisons d'abord que *Boule de suif* et *Mademoiselle Fifi* tiennent deux discours différents sur la guerre franco-prussienne ; le premier est le récit d'une résistance impossible – un échec –, alors que le second raconte un acte glorieux. Dans le film, l'officier de l'auberge n'est pas visible ; il n'est présenté que de dos, dans un nuage de fumée, on ne voit que ses bottes. Ensuite, pour en faire une seule histoire, le scénariste a fait de Boule de suif et de Rachel un seul et même personnage. Un autre tissage se fait au niveau du lieu de l'action dans le film: lorsque le comte de Bréville parle du château d'Uville où il se rend, estimant que l'on ne peut pas occuper un chef-d'œuvre tel que le château, le cadre suivant montre que les officiers prussiens sont en train de s'amuser à détruire les meubles et les objets d'art. Les passagers de la diligence se rendent au Havre, mais font une halte forcée à Uville. Leur diligence est arrêtée en cours de route à cause d'une embuscade organisée par les francs-tireurs. Des soldats prussiens, à la recherche de femmes pour leur orgie, arrivent et enlèvent les femmes de la diligence (hormis les bonnes sœurs). Ils laissent les hommes qui sont par la suite accusés d'être des espions et emprisonnés parce qu'ils marchaient après le couvre-feu. Revers de l'histoire : ce sont des femmes distinguées qui sont invitées à l'orgie, et non pas des prostituées, ce qui redonne à l'histoire le ton ironique de Maupassant : les femmes respectables sont prises pour des prostituées lors du dîner organisé par les officiers. Madame Carré-Lamadon fait des allusions au temps où elle apprenait le piano à la maison que l'officier prussien comprend comme une maison close. Boule de Suif n'est plus, comme dans le texte de Maupassant, « [...] ronde de partout, grasse à lard, avec des doigts bouffis, étranglés aux phalanges, pareils à des chapelets de courtes saucisses, avec une peau lui-

sante et tendue, une gorge énorme qui saillait sous sa robe [...] » (Maupassant 1984 : 26). Dans le film, incarnée par Micheline Presle, elle devient séduisante. Le film de Christian-Jaque justifie la transformation de Boule de suif dans une réplique au début du voyage en diligence qui explique qu'elle a gardé son nom mais perdu sa graisse. Jusqu'à l'épisode de l'enlèvement, le texte original de *Boule de Suif* est respecté. Christian-Jaque tisse les personnages des prostituées Boule de Suif et Rachel dans un même personnage, et la prostituée juive disparaît dans le film. Dans l'époque de l'après-guerre immédiat, il était impensable de faire d'une femme juive, une prostituée et une résistante. C'est à Boule de Suif que revient son rôle. Il faut noter que Rachel dans le texte original se trouve dans une situation contraire à celle de Boule de Suif. Elle se donne volontairement aux Prussiens car c'est son travail et puis, les Prussiens sont réputés pour bien payer. Ce n'est pas parce qu'elle se prostitue que Rachel n'a aucune valeur patriotique, bien au contraire. Lorsque les soldats ennemis se vantent d'avoir conquis la France et bientôt les femmes de France, Rachel, en colère, brave l'officier en lui disant qu'il n'aura pas les femmes de France.

Chez Maupassant, les deux personnages de Boule de Suif et de Rachel se trouvent opposés : la première refuse ses charmes à l'ennemi, mais finit par céder, alors que la deuxième, consciente de sa position sociale, accepte de vendre ses charmes à l'ennemi. Cependant, elle résiste et ne cède point. La fin de la nouvelle de *Mademoiselle Fifi* est à l'opposé de celle de *Boule de Suif*. Alors que cette dernière est rejetée par les gens qu'elle défend, Rachel voit sa condition changée et améliorée grâce à son acte patriotique. Après avoir tué Mademoiselle Fifi, Rachel se réfugie à l'église du village et devient un symbole patriotique. Peu de temps après, elle épouse un patriote sans préjugés qui a su reconnaître la valeur de son geste et en a fait une femme égale aux autres. Si Boule de Suif et Rachel ont des valeurs patriotiques très fermes, leurs actions sont quand même différentes : l'une se soumet pour satisfaire les gens de bonnes vertus, l'autre se bat pour défendre ces mêmes personnes. Dans le film, Christian-Jaque fait de ces deux personnages un seul, héroïque et résistant, pour donner une image de la France résistante. La Résistance est d'autant plus soulignée que Cornudet fait la lecture de l'appel de Victor Hugo qui exige de la France de se réveiller, de prendre les armes et appelle à la Résistance. Le Cornudet du film est tout à fait différent de celui du texte de Maupassant. Son appel à la résistance ressemble à l'appel historique du général de Gaulle le 18 juin 1940 transmis de Londres. De plus, il est réellement blessé lorsqu'il tente de sauver Boule de Suif et les autres femmes des griffes de l'ennemi. Christian-Jaque a ainsi transformé le démocrate cynique de Maupassant en un partisan actif et déterminé ce qui va de pair avec le programme idéologique qui a émergé à la Libération. Cornudet devient un héros.

Un autre personnage qui subit des transformations idéologiques est celui du prêtre qui, dans *Mademoiselle Fifi*, refuse de faire sonner les cloches de l'église pendant l'occupation. Les Prussiens le remarquent mais n'en font pas grand cas. Dans le film, le rôle de l'église catholique est amplifié : non seulement, le prêtre ne fait pas sonner les cloches, mais il prend activement part à la Résis-

tance en allant plaider pour la vie d'un otage, et en cachant Boule de Suif après qu'elle a tué l'officier allemand. Si dans le texte de Maupassant, cette dernière scène est plutôt floue, Christian-Jaque montre dans toute une scène le prêtre et Boule de Suif en train de monter dans l'église à la recherche d'une cachette.

Par contre, ce que Christian-Jaque récupère directement du texte de Maupassant, c'est la représentation de la violence de l'ennemi. Dans la partie filmique tirée de la nouvelle *Mademoiselle Fifi*, l'officier refuse de sauver la vie d'un otage pour des raisons militaires : l'otage est un boulanger que l'on suspecte d'approvisionner en pain les résistants qui attaquent les troupes allemandes. Cette scène a été inventée pour le film dans le but de montrer la cruauté et les atrocités des Allemands, mais aussi pour souligner la résistance continue sous l'Occupation.

Il y a des analogies dans le traitement de la collaboration chez Maupassant et Christian-Jaque. Ce dernier reprend les points de Maupassant et introduit un niveau différent de lecture. Le commis de voyage de la nouvelle qui obtient des laissez-passer des Prussiens devient le « passeur » dans le film, celui qui est disposé à faire passer, pour de l'argent, dans la zone libre ceux qui peuvent se permettre de payer. De plus, son bureau est encombré de casques des Prussiens. Loiseau s'assied d'ailleurs sur un de ces casques, manquant de peu de se blesser lors de ce qui aurait pu être un contact proche avec l'ennemi. On retrouve dans le film l'attentisme du comte de Bréville et son admiration des Prussiens (ce qui peut rappeler vaguement la désignation par le Maréchal Pétain des Allemands comme des personnes correctes), la collaboration marchande de Loiseau qui est un écho du marché noir pendant l'Occupation. Carré-Lamadon et le comte sont des conseillers généraux chez Maupassant ce que souligne Christian-Jaque parce que le spectateur de l'époque pouvait facilement comprendre cela comme une référence à l'Assemblée nationale qui avait voté, en juin 1940, les pleins pouvoirs au maréchal Pétain.

La transformation la plus importante du texte de Maupassant touche donc au sens des récits qui sont re-constitués. En transposant les guerres de 1870 et 1940, Christian-Jaque crée un nouveau patriotisme : son interprétation politique est directement liée à l'époque de la Deuxième guerre mondiale car le film devient l'éloge du patriotisme national, ce que Maupassant s'était refusé à faire, laissant son récit pessimiste et ironique sans fin explicite. Dans ces deux nouvelles, Maupassant se montre satirique envers tous ses personnages, et le lecteur reste dans le flou : quel côté Maupassant prend-il ? Aucun, semble-t-il, si ce n'est celui d'être contre la guerre. Maupassant ne se montre pas antipatriotique, mais anti-guerre. La discordance entre les textes de Maupassant et le film est surtout visible dans l'explication des francs-tireurs dans *Boule de Suif* et dans le film. Dans la nouvelle, les francs-tireurs aux « appellations héroïques : « les Vengeurs de la défaite – les Citoyens de la tombe – les Partageurs de la mort » (Maupassant 1984 : 16) ont des airs de bandits :

Leurs chefs, anciens commerçants en draps ou en graines, ex-marchands de suif ou de savon, guerriers de circonstances, nommés officiers pour leurs écus ou la longueur de leurs moustaches, couverts d'armes, de flanelle et de galons, [...]

redoutaient parfois leurs propres soldats, gens de sac et de corde, souvent braves à outrance, pillards et débauchés. (Maupassant 1984 : 16).

Dans le film, le rôle des francs-tireurs est à la mesure de l'héroïsme et du mythe de la Résistance que l'on est en train de créer à l'époque : Christian-Jaque, qui a servi dans les Forces Françaises de l'Intérieur à la fin de la seconde guerre mondiale, y est sensible et met évidemment en scène la résistance du peuple français et des francs-tireurs qui sont maintes fois mentionnés et contribue à sa manière à ce que Rousso a appelé : le résistancialisme⁹. Ils deviennent dans le film des résistants de la première heure; ce sont les seuls à combattre l'ennemi, à saboter ses lignes de communication. On entend dans le film des tirs de coups de feu destinés à rappeler au public la résistance de certains Français.

Maupassant et Christian-Jaque concluent différemment leurs projets. La nouvelle se termine avec le départ de la diligence. Alors que Boule de Suif pleure dans son coin, Cornudet fredonne, pour embêter les autres voyageurs, le couplet suivant de *La Marseillaise* : «Amour sacré de la patrie, / Conduis, soutiens nos bras vengeurs, / Liberté, liberté, chérie, / Combats avec tes défenseurs !» (Maupassant 1984 : 64). Maupassant ironise sur la collaboration et le refus de lutter car ces voyageurs ont préféré leur propre liberté à la liberté du pays. Dans le film, Cornudet se trouve en dehors de la diligence et refuse de continuer le voyage jusqu'au Havre en disant : « Je n'irai jamais du même côté que vous. Ma place n'est pas avec vous. J'ai horreur des mauvaises fréquentations. » Cette condamnation de Cornudet lui permet d'éviter les pièges de la passivité, du défaitisme et de la collaboration. Elle permet aussi de montrer la part de la résistance à la fin du film. Le mouvement de la caméra le prouve et permet une identification avec Cornudet. Il observe le cortège funèbre de Mademoiselle Fifi et esquisse un sourire quand il entend le son triomphant des cloches que le prêtre fait sonner à nouveau.

Christian-Jaque et Jeanson donne un portrait des collaborateurs tout aussi peu flatteur que Maupassant. Leur tissage des textes de Maupassant permet une lecture différente. Ce qui est troublant, à notre avis, est que le personnage de la prostituée Rachel disparaît tout à fait dans le film. Rachel, la brune, « une Juive dont le nez retroussé confirmait la règle qui donne des bec courbes à toute sa race [...], » (Maupassant 1982 : 16) est remplacée par Boule de Suif, la blonde. Au moment où rentrent au pays les premiers rescapés des camps de concentration et où l'on découvre la réalité de ces camps, il était impensable de faire le portrait d'une Juive qui se prostitue. De plus, faire d'une Juive la principale résistante aux Allemands aurait détourné le rôle de la France dans la déportation de la population juive. Le changement de Rachel en Boule de Suif est parallèle à celui de l'idéologie se mettant en place (et avec l'aval du général de Gaulle) – minimiser la collaboration française. Cela dit, l'approche elliptique de Christian-Jaque suggère et la complicité française dans la déportation et les

9 Selon Rousso, le résistancialisme fait référence au mythe d'une France unifiée dans la résistance à l'ennemi pendant la guerre qui se crée vers la fin de la guerre et surtout dans les premières années d'après.

conséquences de la collaboration. L'absence de la prostituée suggère l'absence des déportés juifs français dont seulement un pourcentage infime est rentré.

Le texte de Maupassant, en passant de l'écrit à l'écran, connaît d'importantes modifications et interprétations. Ce qui ressort des nouvelles de Maupassant, *Boule de Suif* et *Mademoiselle Fifi*, comme nous avons pu le voir, c'est le sentiment de l'absurde et de l'inutilité de la guerre (à part pour les commerçants du marché noir), l'absence de valeurs patriotiques dans les classes de la société qui en sont la base : la bourgeoisie, l'aristocratie et le clergé. La lâcheté, l'égoïsme et l'esprit d'accommodation de ces classes a permis à l'ennemi prussien de vite occuper le pays, d'instaurer ses lois, d'imposer ses volontés et ses exigences, et son mépris envers la population qui a vite cédé. Maupassant montre le comportement et traitement brutal et violent du Prussien vainqueur. La seule personne qui oppose une résistance à l'ennemi est une prostituée : celle qui, en fin de compte, ne devrait pas le faire puisque son corps est sa marchandise. En attribuant le patriotisme à la prostituée, Maupassant essaie de sauver en quelque sorte la patrie et rabaisse des institutions comme la famille, la religion, l'armée. Un problème, crucial pour Maupassant, qui ressort de la lecture de ses nouvelles est l'inhumanité et la violence de l'ennemi à l'égard des vaincus. L'officier prussien qui retient les voyageurs par caprice symbolise la tyrannie, l'arrogance et la violence de l'ennemi. Autant les Prussiens sont décrits comme des êtres sans morale et sans pitié, autant les Français sont également représentés comme hypocrites et profiteurs. Christian-Jaque en adaptant ces deux nouvelles en un film reprend les réflexions et visions maupassiennes sur la violence de l'ennemi, la collaboration et la résistance, mais dans un contexte différent et modifié, faisant place à de nouvelles visions dirigées. Le film est l'écho de son époque : partant du texte de Maupassant sur l'attitude de défaitisme de la population française, par le biais des francs-tireurs qui ont réellement existé en 1870, mais en leur prêtant les idées des maquisards de 1944, Christian-Jaque donne un regard critique sur la collaboration et les collaborateurs avec l'occupant en France avant que ne soient étouffées pendant un long moment toutes discussions portant sur ce sujet en France. Dans le film, les Prussiens sont uniquement présentés comme des êtres violents, sadiques, voire incultes, grossiers, etc. Il était nécessaire à la Libération de reconstruire l'image nationale et de gommer certains des épisodes les moins glorieux de l'histoire de la France afin de donner l'image d'une France résistante dès la première heure. L'adaptation filmique de deux nouvelles différentes simplifiées et fusionnées fait le lien entre deux époques en ancrant le thème du patriotisme dans la tradition et l'idéologie nationale. Cette adaptation permet le dialogue entre ces deux nouvelles, et de libérer en quelque sorte les textes de Maupassant de leur ancrage littéraire et de leur donner de nouveaux sens puisqu'ils font part, malgré eux, d'un débat idéologique contemporain.

Bibliographie

- Бекер 2005 : С. Becker, *Lire le réalisme et le naturalisme*, Paris : Armand Colin.
- Бежен 1983 : М. Begin, La tension narrative, *Études littéraires*, 16 :1, 121-134.
- Доналдсон-Еванс 1981 : М. Donaldson-Evans, The Decline and Fall of Elisabeth Rousset : Text and context in Maupassant's «Boule de Suif», *Australian Journal of French Studies*, 18:1, 16-34.
- Грандадам 2007 : Е. Grandadam, *Contes et nouvelles de Maupassant : pour une poétique du recueil*, Presses des Universités de Rouen et du Havre.
- Гонкур 1956 : Е. & J. Goncourt, *Journal de la vie littéraire, 1864-1878*, tome II, Paris : Fasquelle-Flammarion.
- Лекарм-Табон 1988 : É. Lecarme-Tabone, Énigme et prostitution, у J. Lecarme, В. Vercier (ред.), *Maupassant – Miroir de la nouvelle – colloque de Cerisy*, Paris : Presses des Universités de Vincennes, 111-123.
- Лемоан 1957 : F. Lemoine, *Guy de Maupassant*, Paris : Éditions Universitaires.
- Мопасан 1980 : G. de Maupassant, La guerre, у *Chroniques I*, Paris : UGE, 292-296.
- Мопасан 1980 : G. de Maupassant, Zut, у *Chroniques II*, Paris : UGE, 262-267.
- Мопасан 1982 : G. de Maupassant, *Mademoiselle Fifi*, Paris : Albin Michel.
- Мопасан 1984 : G. de Maupassant, *Boule de Suif*, Paris : Albin Michel.
- Русо 1990 : J. Rousso, *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*, Paris : Seuil.
- Салем 2000 : J. Salem, *Philosophie de Maupassant*, Paris : Ellipses.
- Сулејман 2006 : S. R. Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War*, Cambridge: Harvard University Press.
- Шмит 1962 : А.-М. Schmidt, *Maupassant*, Paris : Seuil (Écrivains de toujours).

Катарина В. Мелић**ОД ЈЕДНОГ РАТА ДО ДРУГОГ:
BOULE DE SUIF ГИ ДЕ МОПАСАНА**

Резиме

Мопасанова прича *Boule de Suif* полазна је тачка наше анализе представљања Немаца и Француза и њихових сложених односа за време француско-пруског рата 1870. год. У првом делу нашег рада, сагледаћемо Мопасанов однос према рату, реакције и понашање како Француза тако и Немаца: немачке репресалије, отпор, колаборација. У другом делу овог рада, поред ове приче, осврнућемо се и на причу *Mademoiselle Fifi*. Ове две приче објединио је француски синеаст Кристијан-Жак, који је снимео филм под насловом *Boule de Suif* 1945. год. Филмска верзија ових прича уноси приличне измене које ћемо сагледати. Може се рећи да је извршена реконтекстуализација и *ре-креација* ових прича и немачко-француских односа све у контексту тек окончаног Другог светског рата.

Кључне речи: Мопасан, рат, отпор, колаборација, патриотизам, кукавичлук, проститутка, реконтекстуализација, ре-креација, Кристијан-Жак

Katarina V. Melić

VON EINEM KRIEG ZUM ANDEREN:
BOULE DE SUIF VON GUY DE MAUPASSANT

Zusammenfassung

Maupassants Erzählung *Boule de Suif* ist der Ausgangspunkt unserer Analyse der Darstellung der Deutschen und Franzosen und ihrer komplexen Beziehungen während des französisch-preußischen Krieges 1870. Im ersten Teil unserer Arbeit beobachten wir Maupassants Beziehung zum Krieg, Reaktionen und das Benehmen sowohl der Franzosen als auch der Deutschen: deutsche Unterdrückungen, Widerstand, Kollaboration. Im zweiten Teil dieser Arbeit berücksichtigen wir neben dieser auch die Erzählung *Mademoiselle Fifi* mit. Diese zwei Erzählungen hat der französische Cineast Christian-Jaque vereint, der den Film unter dem Titel *Boule de Suif* 1945 geschaffen hat. Die Filmversion dieser Erzählungen bringt beträchtliche Veränderungen, die wir beobachten, mit sich. Man kann sagen, dass eine Rekontextualisierung und Re-Kreation dieser Erzählungen und der deutsch-französischen Beziehungen im Zusammenhang des eben beendeten Zweiten Weltkrieges gemacht wurde.

Schlüsselwörter: Maupassant, Krieg, Kollaboration, Widerstand, Feigheit, Patriotismus, Prostituierte, Rekontextualisierung, Widergestaltung, Christian-Jaque

Примљено: 29.09.2012.

Прихваћен за штампу октобра 2012.

D'UN SILENCE À L'AUTRE: QUAND MALAQUAIS RÉÉCRIVAIT LE SILENCE DE LA MER DE VERCORS

En 1947, Jean Malaquais insère dans son roman *Planète sans visa* un épisode qui est une réécriture de la nouvelle de Vercors *Le Silence de la mer*. Dans le débat qui a entouré le texte de Vercors pendant et immédiatement après la guerre, cette réponse littéraire d'un écrivain à un autre occupe une place particulière. Si Malaquais plaide pour l'action plutôt que pour le silence, faisant de son personnage d'officier de l'armée allemande un traître qui finit par tuer un officier SS et passer dans un maquis français, on ne peut cependant pas ranger son texte du côté de ceux qui critiquaient Vercors pour son indulgence pour la figure de l'Allemand. Au contraire, Malaquais en complexifie la représentation, centrant son récit sur la crise de conscience de cet homme sous l'uniforme, dans une vision non nationaliste de la guerre, et il reprend en l'amplifiant le thème du silence, le chargeant d'une symbolique nouvelle.

Mots-clés: Malaquais, Vercors, *Le silence de la mer*, traître, silence, Seconde guerre mondiale, résistance, écrivains de la résistance

« *Le Silence de la mer* a suscité de multiples et contradictoires commentaires pendant et immédiatement après la guerre », écrit Anne Simonin dans son étude sur les Éditions de Minuit (Simonin 2008 : 66). Elle relève qu'à l'adhésion unanime et sans réserve du moment de la publication, en 1942, mettant en avant la dignité et la force du silence opposé à l'occupant par les personnages de la nouvelle, a succédé un débat polémique, lancé notamment par les critiques communistes, reprochant au texte de ne pas prôner la lutte armée et de donner de l'officier allemand une vision trop flatteuse. Le silence emblématique de la nouvelle est critiqué comme une sorte de trahison, sur un ton dont le titre seul de l'article d'Ilya Ehrenburg donne une idée de la virulence : « Une provocation politique qui m'oblige à parler. En France des patriotes tuent les Boches non par le silence mais avec des grenades, des balles, des couteaux » (Simonin 2008 : 74). L'attaque est tellement violente qu'elle parvient, comme le note Anne Simonin, à « déstabiliser un texte d'une clarté évidente pour le public contemporain » (Simonin 2008 : 66).

À l'opposé, Otto Abetz, l'ancien ambassadeur d'Allemagne à Paris pendant l'Occupation, critique, dans ses Mémoires, le personnage de l'officier allemand de la nouvelle de Vercors, Werner von Ebrennac, écrivant « que le héros allemand de ce conte n'aurait pas dû perdre son temps en monologues

1 roumette@univ-tlse2.fr

résignés sur le danger que certains fanatiques de Berlin firent courir à la vie intellectuelle française [...] il aurait mieux fait de s'engager dans la lutte active » (Simonin 2008 : 75)². Dans un cas comme dans l'autre, c'est la forme très particulière de protestation silencieuse des personnages de Vercors qui est mise en cause : les uns la reprochent aux Français, l'hôte et sa nièce, et l'autre à l'officier allemand qui, devant l'impasse où il se trouve, demande sa mutation pour le front de l'Est, à la rencontre d'une mort presque certaine.

Ce débat, moins littéraire que politique, est révélateur des différences de stratégie au sein de la Résistance au fur et à mesure du développement de la guerre. Entre 1941, le moment où le texte a été écrit et 1943, les conditions de la lutte contre l'Occupant n'étaient plus du tout les mêmes, et les stratégies du Parti communiste et des gaullistes concernant la lutte intérieure s'opposaient. S'y esquissent les débuts de la guerre froide³.

C'est par rapport à cette polémique qu'il convient de situer une forme de réaction plus indirecte, mais bien plus riche, au texte de Vercors : la réponse littéraire, en forme de réécriture, que Jean Malaquais en propose dans *Planète sans visa*, en 1947. Dans ce grand roman polyphonique de Marseille en 1942, un épisode reprend en effet la situation et les principaux éléments du *Silence de la mer*, mais en proposant un dénouement différent. Compte tenu de la notoriété du texte de Vercors dans ces années-là, il est clair que Malaquais, plutôt provocateur de nature, a voulu faire un « coup » : en touchant à un texte aussi symbolique – et qui plus est, dans un passage clé de son roman – il a cherché à illustrer ses propres positions, à la fois politiques et esthétiques, en répondant à Vercors sur son propre terrain, celui de la littérature. On a affaire à une sorte de texte-manifeste, très travaillé, par lequel il veut proclamer sa vision de la littérature, non pas théoriquement mais en actes, par une fiction.

Le parallèle n'a pas échappé à certains des critiques de l'époque. Au moment où *Planète sans visa* était en lice pour le prix Goncourt 1947, Jean Rousselot, par exemple, commentait cette « introduction, dans une famille française, de l'officier autrichien Wolfgang, comparable en sobriété, en exactitude psychologique, aux pages écrites par Vercors sur le même thème dans *Le Silence de la mer* »⁴.

Malaquais pousse la logique du texte de Vercors au-delà de l'expression d'une résistance passive, emblématisée par le silence. Son personnage, Gregor Wolfgang passe à l'acte, franchit la ligne : il prend le parti des Français chez qui il habite en silence depuis des semaines contre un officier SS brutal qui vient d'être cantonné dans la même maison. Les deux officiers en viennent aux mains, et Gregor Wolfgang tue le SS avant de désertier. Il trahit son camp et

2 Tiré de : Otto Abetz, *D'une prison*, Amiot-Dumont, 1949, p. 58. La « lutte active » dont il est question ici n'est pas de prendre les armes, mais de s'engager dans des actions culturelles visant au rapprochement des deux pays, et de « se faire affecter à l'Institut culturel du Dr Epting ».

3 Voir sur ce sujet les analyses d'Anne Simonin (2008 : 65-76) et de James Steel (1991 : 61-72).

4 L'article de Jean Rousselot a paru dans plusieurs publications, dont *France-Asie*, n° 21, 15 décembre 1947, p. 101-103. Je remercie Geneviève Nakach qui m'a communiqué le dossier de presse de la parution de *Planète sans visa* en France et aux Etats-Unis, ainsi que le tapuscrit de l'article de l'*Encyclopaedia Britannica* cité plus loin.

passé du côté du maquis. Malaquais, en faisant passer son personnage à l'acte, modifie profondément le sens de la nouvelle de Vercors. D'une certaine façon, il la *corrige* pour en radicaliser le message. En ce sens, on pourrait dire que Malaquais adopte le point de vue de ceux qui ont reproché au texte d'être trop abstrait, loin des réalités, et de ne pas appeler ouvertement à la résistance armée.

Pourtant il faut nuancer. D'abord par la date : Malaquais écrit l'essentiel de son roman après guerre. Les enjeux ne sont donc plus les mêmes. Les reproches dont nous avons parlé faits à l'œuvre de Vercors l'étaient au nom d'une conception militaire de la Résistance, au moment où il s'agissait de mobiliser la population contre l'occupant. Malaquais ne peut pas avoir les mêmes préoccupations une fois la guerre finie. Ensuite, le fond de la critique était que Vercors humanisait trop son personnage, faisant de lui un officier allemand idéal, dans la grande tradition prussienne francophile qui ne correspondait pas à la réalité de l'armée allemande et de l'Occupation. Or, la réécriture par Malaquais de l'histoire du *Silence* loin de simplifier le personnage, le rend au contraire plus complexe, et d'une certaine façon elle va dans le même sens que la volonté d'humanisation et le refus de la caricature par Vercors.

Le silence ne suffit pas

Dans un article pour l'*Encyclopaedia Britannica* sur « La littérature française de 1937 à 1946 », rédigé en 1947, Malaquais accomplit ce tour de force de ne citer ni Vercors ni *Le Silence de la mer* à propos de la littérature de la Résistance. Il mentionne les Éditions de Minuit uniquement pour leur activité éditoriale. Cette absence détone. Ne pouvant pas être un oubli, elle dénote une hostilité marquée au texte. Elle est à mettre en relation avec le reproche fait à la littérature de la guerre de manquer de tenue : « La guerre, la prison, la clandestinité, ce qui en somme constituait le pain quotidien dans tout pays occupé, chercha à se frayer passage dans les lettres [...] [ce qui] eut pour résultat inévitable un relâchement dans la tenue de l'œuvre »⁵. Pourtant, il faut se souvenir que précisément, Vercors et Pierre de Lescure avaient fondé les Éditions de Minuit avec le projet de préserver une littérature digne de ce nom en temps de guerre, loin des simplifications de la propagande⁶. Cela ne suffit visiblement pas à Malaquais pour reconnaître au *Silence de la mer* la qualité d'œuvre littéraire.

En procédant à une réécriture de la nouvelle de Vercors, on peut donc penser que Malaquais vise, non à copier un modèle, mais à se confronter à une œuvre dont il pense probablement qu'elle ne correspond pas à sa vision aussi bien de la guerre que de la littérature : bref donner une leçon de littérature, tout autant qu'exprimer un point de vue politique et moral différent.

Planète sans visa est construit comme un roman-monde, juxtaposant de nombreuses histoires, dont les personnages se croisent, et dont certaines pourraient facilement former des nouvelles autonomes, particularité de construc-

5 « La littérature française de 1937 à 1946 », *Encyclopaedia Britannica, Ten Eventful Years* (Chicago), 1947.

6 Voir Pierre de Lescure, « Manifeste des Éditions de Minuit », in Vercors, (2002: 103).

tion qui fut soulignée par les critiques au moment de la parution⁷. L'histoire de l'officier Gregor Wolfgang est une de ces nouvelles « enchâssées » dans le grand roman.

Malaquais ne laisse aucune ambiguïté dans son texte sur le fait qu'il reprend la nouvelle de Vercors. Outre les personnages et la situation, il y fait des allusions directes, transparentes pour un lecteur de l'époque, comme lorsqu'il résume ironiquement en quelques phrases les pages où l'officier, chez Vercors, descend chaque soir chez ses hôtes et se heurte à leur silence :

Il caresse des projets de violence – descendre à l'heure du café, son uniforme impeccablement broissé, sa croix de fer au col, s'asseoir au coin du feu, il doit y avoir un coin du feu là en bas, dire c'est le norois qui a rabattu la neige sur la ville. Quiétude et grandeur de parler de la pluie et du beau temps. Quiétude et grandeur. Mais il ne se leurre pas. Ils ne le regarderont ni ne lui adresseront la parole, pas même s'il avait dix croix de fer à son col. (Malaquais 1999 : 221)⁸

Le ton est presque sarcastique. « Quiétude et grandeur », voilà ce que reproche Malaquais à Vercors : ses personnages ne sont pas assez tourmentés, un peu ridicules dans leur raideur et leur distinction. Pour lui, les temps de guerre sont des temps d'angoisse, pas de conversation au coin du feu.

Pour rendre le parallèle plus évident et plus percutant, Malaquais reprend la situation exacte du *Silence de la mer* : c'est à l'heure du café que Werner von Ebrennac descend voir ses hôtes. La première fois où il se met vraiment à parler, c'est pour parler de la neige qui vient de tomber. Il n'y a de feu dans la chambre ni de l'un ni de l'autre. Chez Vercors, Von Ebrennac est compositeur. Chez Malaquais, l'officier est également un intellectuel dans le civil, astronome de formation ayant étudié à Vienne et son nom « Wolfgang » l'apparente à Mozart. Il est qualifié « d'autrichien » par le SS furieux, pour qui c'est une injure. Si Werner von Ebrennac est noble et d'origine prussienne, Vercors signale dès le début du texte qu'il est d'ascendance protestante française. Les deux personnages emblématisent de façon nette la grande tradition de la culture allemande. Et, bien sûr, Malaquais insiste sur le silence des hôtes de l'officier : « Droite, svelte, une dame âgée, longue robe de soie noire, le reçut debout, sans mot dire, sur le seuil d'une pièce aux volets clos. Il salua, talons joints, un rien déconfit de ne susciter aucun signe d'accueil. » (Malaquais 1999 : 219-220). À la fin de son séjour, Gregor Wolfgang est « ébloui à la pensée que des êtres en chair et en os aient réussi à se rendre silencieux et invisibles cent vingt jours durant » (Malaquais 1999 : 222).

Mais, contrairement à Vercors, c'est moins ce lourd silence hostile qui intéresse Malaquais que le moment de sa rupture : le contact qui rétablit un échange humain entre les êtres en guerre, le jour où les Français silencieux qui l'hébergent l'invitent à boire le café et se mettent à lui parler – pour demander de l'aide.

Si la situation initiale est similaire, le dispositif narratif est, lui, en revanche, très différent. Contrairement au récit linéaire dépouillé et chronologique de

7 Marcel Thiébaud, *Revue de Paris*, février 1948 ; cité par Geneviève Nakach (2011:224)

8 Texte revu par l'auteur pour la réédition.

Vercors, la construction narrative du passage est complexe chez Malaquais. Celui-ci entremêle trois plans temporels distincts étroitement intriqués. L'action est ainsi prise dans un feuilleté de mémoire, le personnage revivant plusieurs scènes passées en souvenir : il se souvient, une nuit dans le camp où il attend d'être déporté, en écoutant les cris de ceux qui sont embarqués dans les wagons, du silence des Français chez qui il logeait et du meurtre du SS ainsi que d'une scène antérieure en Pologne où il a déjà eu affaire à ce même officier SS :

Au camp de Milles, l'embarquement du bétail humain dans les wagons à bestiaux tire à sa fin. Ce n'est pas encore le suintement de l'aube, pas encore l'haleine du jour, mais déjà une promesse. La main sur l'épaule de Gregor Wolfgang, Arthur Papski essaie de le retenir au bord incertain de la raison. Il le sait revoyant d'autres nuits – nuit de Noël en terre de Pologne à tant de marks le visage écabouillé, nuit en la ville d'Orléans où il tua le SS Stoltz. Il est dans sa chambre nue et glacée. [...] (Malaquais 1999 : 220-221)

L'imbrication de ces trois plans temporels permet à Malaquais de donner une justification à l'acte de Gregor Wolfgang. Le meurtre est la conséquence directe d'une scène antérieure au cours de laquelle celui-ci avait assisté à l'assassinat par les SS d'un groupe d'hommes juifs, à coups de poings. Lors de cette scène terrible, Malaquais insiste sur « la haine et la honte » qu'inspirent à Gregor l'homme qui se laisse frapper sans réagir et « qui, mourir pour mourir, devrait sauter à la gorge de son bourreau » (Malaquais 1999 : 218). Dans la première version, de 1947, il avait développé ce passage⁹ :

Semblables à des moignons d'ailes ses longs bras agités de saccades battaient le vide, muet appel au secours car il ne gémissait pas, ne se défendait pas, et pourtant il aurait pu atteindre Stoltz au col, entre la vareuse et le gras du menton, à l'endroit précis de la gorge où la gorge est faite à la mesure des mains qui n'hésitent pas, et plus nombreuse la mitraille se fût logée dans son dos et plus sûrement ses doigts saisis de mort eussent achevé de mettre en capitolade la trachée de Stoltz. Wolfgang eut en cet instant une espèce de paisible certitude que si l'homme avait entrepris d'étrangler Stoltz, lui Wolfgang, eût laissé faire, commandé bas les pattes aux SS et laissé faire. (Malaquais 1947 : 295)¹⁰

Wolfgang réalise donc en France ce qu'il avait rêvé de faire en Pologne. Ce faisant, il devient le vengeur de cet homme assassiné, dont il croira reconnaître le visage dans celui du domestique de la famille française chez qui il loge à Orléans, comme une apparition du destin.

Le message est clair : face aux brutes nazies, la soumission ne paie pas. Il ne sert à rien de se taire, il faut se révolter et lutter, tuer à mains nues s'il le faut

9 Malaquais, à la fin de sa vie, cinquante après l'édition originale, a repris le texte de son roman de très près, le modifiant de façon substantielle, retravaillant en particulier l'écriture. Il a beaucoup concentré et raccourci le texte du passage que nous étudions. Il l'a simplifié, a précisé certaines images, coupé des redites, en a affermi la structure. Il a réduit les dix-sept pages initiales à dix. Mais il a conservé la structure narrative, les allers et retours entre les différents plans temporels, les juxtapositions des passages des lettres de la fiancée et des scènes de tortures, par exemple. Le texte original, plus développé, est parfois plus explicite, comme dans l'extrait cité à la suite.

10 Il s'agit de l'édition originale du texte.

pour les arrêter dans leurs crimes, quitte à y laisser la vie. La réponse à Vercors est directe. Le silence réprobateur, même du juste, est une démission. Il ne peut pas être une réponse valable face aux bourreaux nazis. Et le silence de Wolfgang lorsqu'il servait en Pologne était pire : une compromission.

Même le silence des Français face à leur hôte forcé allemand n'est pas aussi admirable que chez Vercors. Loin de l'idéaliser, Malaquais le colore de mépris de classe sociale. L'officier est reçu avec une certaine hauteur, « avec moins d'égards que l'on a coutume d'en manifester à un chemineau » (Malaquais 1999 : 222). La peinture de cette famille bourgeoise orléanaise figée dans ses codes et ses traditions n'est pas dénuée d'une certaine ironie. Wolfgang imagine « un intérieur pas beau peut-être, pas gai peut-être, mais où bibelots Empire, sabres de grenadiers, chromos de la Pucelle, respectables poussières tendrement inamovibles évoquaient gloire et gloriole » (Malaquais 1999 : 219). Ils sont surannés et « corrects », au sens bourgeois. Le soir où ils l'invitent, ils sont incapables d'établir un contact avec lui, à l'inverse de ce que laissent supposer les longs monologues de Werner von Ebrennac, chez Vercors, où s'installe une vraie connivence avec ses hôtes français, par-delà le silence, témoin d'une culture partagée, d'une estime réciproque où naît un sentiment amoureux. Dans le roman de Malaquais, l'homme et la nièce un peu idéalisés de la nouvelle de Vercors ont cédé la place à une famille peu chaleureuse et qui ne comprend pas la vraie nature de l'officier allemand. On est loin du silence par moments complice des personnages du *Silence de la mer*.

Car le silence qu'oppose cette famille bourgeoise un peu guindée contribue à pousser Wolfgang à bout. Il condamne à l'isolement un homme au bord de la révolte. Il amplifie la solitude désespérée de l'officier autrichien. Au moment où ses hôtes viennent l'inviter à boire le café et lui demander son aide, Gregor Wolfgang est sur le point de se suicider. Leur geste le sauve et le soulage : « Donc les fantômes, les âmes décharnées de cette demeure ont compris sa solitude » (Malaquais 1999 : 221). La violence de la révolte intérieure de Gregor ouvre la voie à son crime rédempteur, mais elle aurait bien pu se retourner contre lui. Malaquais semble reprocher à ces bourgeois français leur incapacité à voir ce qui travaille l'homme qu'ils ont en face d'eux, avec qui ils partagent bien peu de choses.

Crime et rédemption

Pourtant, s'il est clair que Malaquais plaide pour la révolte et l'action plutôt que pour un silence qui, face aux brutes nazis, ne conduit à rien, il n'est pas possible de ranger sans nuances Malaquais du côté de ceux qui ont critiqué *Le Silence de la mer* pendant la guerre à cause de son « pacifisme » et de son indulgence pour la figure de l'officier allemand. On a bien plutôt l'impression que Malaquais prend Vercors au mot, qu'il essaie de reprendre les mêmes éléments avec plus de vraisemblance psychologique, et de voir ce qui, concrètement, dans une telle situation pourrait pousser l'officier à un comportement différent. On sait que Vercors modifia légèrement son texte pour répondre aux critiques qui lui étaient adressées, ajoutant en 1951 (donc après la publication

de *Planète sans visa*, Malaquais ne pouvant avoir lu ce correctif que pour la reprise de 1999) un court paragraphe qui explicite la condamnation de son personnage d'officier : « Ainsi il se soumet. Voilà donc tout ce qu'ils savent faire. Ils se soumettent tous, même cet homme-là. » (Vercors 2002 : 125). Malaquais, à l'inverse, développe l'hypothèse d'un homme qui, dans ces circonstances, ne se soumettrait pas. L'histoire de l'attitude des Français et de la constance de leur silence passe au second plan. L'enjeu véritable du texte devient la crise de conscience de l'officier allemand.

Pour ce faire, Malaquais donne une épaisseur psychologique au personnage, une histoire et des motivations. Il trace sa trajectoire complète, depuis son passé d'étudiant, son amour, l'épisode sous l'uniforme en Pologne jusqu'à la fin où, traqué, interné sous une fausse identité au camp de Milles, il attend d'être déporté, déportation que la fin du roman confirmera : « Gregor Wolfgang embarqué pour la Pologne le jour même de son évasion » (Malaquais 1999 : 547). L'affrontement avec l'officier SS est replacé dans la logique d'une histoire qui l'*explique*, car il ne s'agit pas seulement de proposer un autre dénouement, il faut aussi le rendre vraisemblable et que ce changement ait un sens.

La nature de la prise de conscience de Gregor Wolfgang est particulièrement révélatrice de ce que vise Malaquais. La crise n'est pas provoquée par une réflexion abstraite, ni du seul fait d'être témoin d'une scène insoutenable, mais par sa participation active à ce crime. Le texte est violent. À l'invitation des SS, « [...] sans rime ni raison, ou parce que soudain il n'a plus la lettre d'Ulrike dans sa main gantée – Oh Gregor, quand tu reviendras, je voudrais que tu ne me parles jamais de la guerre – ou parce qu'il est le point de mire d'une Pologne quatre fois assassinée, ou qu'une brusque envie de hurler non lui monte à la gorge, il empoigne un des barbus aux bras levés et le démolit à coups de poing » (Malaquais 1999 : 218-219). Gregor Wolfgang perd sa raison de vivre et d'aimer ce soir-là. Mais en franchissant une première fois le pas, en devenant directement bourreau, en ne se contentant pas d'être le camarade zélé des exécuteurs des basses œuvres du régime, il comprend de quoi il est le complice. Les masques tombent, ce qui fait de ce geste terrible un début de rédemption. Il est commenté ainsi par le narrateur : « la nuit de Falenica où il avait perdu cent marks mais regagné une parcelle de son âme » (Malaquais 1999 : 219).

Paradoxalement, le SS en l'obligeant à se compromettre personnellement, à avoir – littéralement – du sang sur les mains, oblige Gregor Wolfgang, qui est alors son commandant, à descendre sur terre. Son crime est donc salvateur : il ne peut plus se réfugier dans l'abstraction sèche d'un devoir, d'une tâche à remplir, ni dans ses rêveries savantes sur les étoiles, ni dans le *silence* que lui propose sa fiancée sur cette guerre dont, comme la plupart de ses compatriotes, elle ne veut pas voir les atrocités. En tuant de ses mains, Wolfgang reprend violemment contact avec la réalité de ce qu'il est en train de faire sous l'uniforme, il prend conscience, sort de sa fonction et s'humanise : « Gregor Wolfgang savait d'où ils venaient, où ils allaient. C'était sa punition de savoir » (Malaquais 1999 : 219). Son désir de suicide après cet acte est le signe de son humanité retrouvée.

On n'est donc pas dans le domaine de la bonne conscience, mais plutôt celui des mains sales – mains sales qui ne conduisent pas à l'abaissement, mais, au contraire, contribuent à le sauver. Très fine représentation psychologique qui rejette la simplification et évite de distribuer les rôles entre bons et méchants. Ce meurtre initial empêche, en effet, que Gregor Wolfgang puisse être perçu par le lecteur comme un personnage entièrement positif. Il est inquiet, en danger de glisser vers la folie. S'il a une grandeur, c'est une grandeur tragique : brisé par les événements, même ce qui fait sa noblesse, son geste de refus, contribue à le condamner. Le dispositif narratif complexe crée un effet de mise à distance de l'acte par le rappel du crime antérieur dans lequel il trouve ses racines. Il empêche d'en simplifier la lecture. Les deux meurtres hantent l'homme, et cette hantise est rendue dans l'écriture par le passage incessant du récit d'une voix à l'autre, de la vision intérieure angoissée et hallucinée de Gregor Wolfgang au regard extérieur et compatissant d'Arthur Papski : ce tissage narratif mêle les plans temporels, crée des effets d'échos, et les rend indissociables dans la perception qu'en a le lecteur. Il fait de Gregor Wolfgang une figure à la fois exemplaire et pathétique : la main du professeur sur son épaule le retient avec peine du côté des hommes. Le regard fraternel et plein de compassion de Papski encadre le souvenir et tient Gregor à distance du lecteur. Le personnage n'est pas idéalisé, mais au contraire montré comme fragile, chancelant sous le poids de son geste.

Cette vision rétrospective qui superpose les deux crimes bloque une lecture trop héroïque de l'assassinat du SS. Gregor Wolfgang va à la rencontre de son destin, de façon solitaire, et si son acte de rébellion contre l'ordre inhumain nazi est rédempteur, il ne le libère pas pour autant. L'essence du personnage est ainsi proprement tragique, très loin du registre épique. Le développement de cette dimension tragique fait de la réécriture du *Silence de la mer* par Malaquais autre chose qu'une simple relecture anecdotique de Vercors qui aurait consisté à seulement changer le dénouement pour en faire une apologie de l'action armée contre les nazis.

Le club des bourreaux

Si la dimension tragique du destin de l'officier n'était que suggérée par Vercors, Malaquais, au contraire, concentre son récit sur la figure de l'officier et son drame de conscience. Il lui donne un fondement plus dramatique, puisqu'il ne s'agit plus seulement de l'occupation de la France et de l'impossible réconciliation des deux peuples, mais directement du massacre des juifs. La visée des œuvres est différente : politiquement internationaliste, ce qui fait qu'un homme trahit au nom d'une conscience morale intéresse plus Malaquais que le symbole d'une résistance nationale. La vraie question pour lui, dans cet immédiat après-guerre, est : comment ne pas devenir bourreau sous la pression des événements, comment ne pas perdre son âme, sans pour autant se tenir à l'écart?

Dans la reprise du texte qu'il fait pour la réédition de 1999, Malaquais introduit quelques phrases nouvelles, où, avec le recul, il a condensé le sens pro-

fond de tout ce passage. Il fait dire au professeur Papski, un des porte-parole de l'auteur dans le roman, dans la scène où Gregor Wolfgang est mentionné pour la première fois : « Il y a peu de manières de mériter sa vie. L'une d'elle est de ne pas rejoindre le club des bourreaux » (Malaquais 1999 : 94). L'histoire de Wolfgang illustre cette maxime morale. Wolfgang, dans ses fonctions en Pologne, se voit menacé d'être réduit au rôle peu enviable « d'aide-bourreau » (Malaquais 1999 : 217). Il a à choisir, au cours de la nuit en Pologne, entre « rejoindre le club » de ses camarades SS ou rompre avec la complicité que ceux-ci lui offrent de partager avec eux. Après avoir cédé, il marque son refus, le défend, et, par ce choix, prend place dans le cortège des victimes. « S'il y eut jamais une époque où être du côté du plus fort signifiait déshonneur, cette époque est bien la nôtre », fait-il dire au professeur Papski (Malaquais 1947 : 117). Choisisant l'humanité, Wolfgang se range du côté des victimes. Lui qui organisait des convois de déportés en Pologne, retournera en Pologne prisonnier dans un de ces convois. La boucle est bouclée, parfait symbole d'une rédemption quasi tolstoïenne.

Il s'agit d'un acte individuel, ce que tout souligne dans le texte, qui provient non d'une décision mûrement réfléchie, pesée, mais d'une impulsion qui décide de son destin. En ce sens, il n'est pas représentatif d'un mouvement ou d'une position politique, mais plutôt du soubresaut éthique d'un être désespéré face à l'inacceptable. C'est un homme fragile, très loin d'être un héros, travaillé par sa culpabilité, qui en accepte le poids et ne cherche pas à la fuir, et qui, dans des circonstances particulières, passe à l'acte – un homme emporté par les événements, broyés par eux, qui a un sursaut de dignité. Son geste est difficilement récupérable idéologiquement. Il n'est donc pas, dans le roman, emblématique d'une prise de conscience révolutionnaire. Il ne devient pas le héros d'une position politique anti-nazie. Ce rôle serait trop grand pour lui.

Il est intéressant de voir, de ce point de vue, ce que Malaquais ne développe pas dans l'histoire de son personnage. Il précise pourtant, dans la version définitive : « chose inouïe, du moins en France, il est le seul Allemand qui ait rejoint le maquis » (Malaquais 1999 : 96). Or, cet épisode n'est pas raconté dans le roman. Malaquais laisse dans l'ombre cette partie de l'histoire de son personnage car cela l'aurait probablement conduit à le transformer en une sorte de héros anti-nazi. Il ne s'appuie d'ailleurs pas sur ce qu'il aurait pu savoir des mouvements anti-nazis qui ont existé dans l'armée allemande, en particulier chez les officiers supérieurs, militaires de carrière du type de ceux qui ont participé au complot contre Hitler autour de Stauffenberg, et dont certains étaient stationnés en France. Il ne se renseigne pas non plus sur les Allemands qui ont effectivement rejoint, ou même formé des maquis français, et qui furent pour la plupart des militants communistes passés par les Brigades internationales en Espagne (comme Otto Kühne ou Richard Gladewitz), en particulier autour de l'organisation TA (« Travail Antifasciste Allemand » ou « Travail Allemand ») et dans le CALPO (« Comité Allemagne Libre pour l'Ouest »), autour du mouvement *Freies Deutschland* (« Allemagne libre »). On sait, historiquement qu'il y eut, en France, peu de désertions de soldats et d'officiers de l'armée d'Occupation, en tout cas avant le Débarquement et la retraite des

armées allemandes à l'été 1944, moment où il s'en produisit de nombreuses, en particulier à l'instigation de déserteurs placés sous l'autorité du colonel Fabien s'adressant à leurs camarades pour les inciter à se rendre¹¹. De même que Malaquais se refuse à écrire une épopée de la Résistance française, il ne veut pas transformer son personnage en héros souterrain de l'anti-nazisme. C'est moins la réalité historique qui l'intéresse qu'écrire une histoire symbolique, tout autant, d'une certaine façon que celle de Vercors. Symbole pour symbole.

La « version » du *Silence de la mer* proposée par Malaquais, même s'il y a un passage à l'acte, n'est donc pas une sorte de correctif apporté à l'original pour le placer « dans la ligne » d'un texte qui ferait l'éloge de la lutte armée ou de la résistance des Allemands aux nazis. Elle est une réflexion sur la culpabilité et la responsabilité individuelle. Par là, Malaquais rejoint Vercors, bien que d'une tout autre façon. La marque en est, dans l'écriture du texte, l'importance que conserve le thème du silence, thème qui était précisément ce qui avait été attaqué par les uns et les autres dans la nouvelle de Vercors.

Une poétique du silence

Malaquais développe, en effet, toute une poétique du silence dans ces pages de *Planète sans visa*. Il reprend d'abord le sens et la symbolique de l'image chez Vercors, lui donnant seulement une extension inattendue : l'officier allemand, non seulement respecte le silence hostile des Français, comme chez Vercors, mais il finit par le reprendre à son compte. Il ordonne plusieurs fois à l'officier SS de baisser la voix, puis de se taire, et comme ce dernier refuse, il le *réduit au silence* en lui défonçant le crâne à coups de bâton, répétant obsessionnellement : « «Silence, fait Wolfgang. Ssilence», fait-il ramassant un pied de la chaise » (Malaquais 1999 : 226). Malaquais insiste sur l'image : « *En silence*, cherchant à se relever, Stoltz met la main sur l'arme de Wolfgang » (je souligne). Symboliquement, la chaise qui cède sous le poids du SS sera « le second et dernier bruit que Gregor Wolfgang aura jamais perçu dans la maison de ses hôtes » (Malaquais 1999 : 226).

Mais Malaquais donne une signification symbolique plus large au silence que celle de l'affrontement. Le récit est enchâssé dans la scène au camp français de Milles, où les bruits jouent un rôle important. Enfermés dans une baraque, Arthur Papski et Gregor Wolfgang « se taisent [...] [l]'oreille tendue au tohubohu des voix, des aboiements, des injonctions rauques qui déchirent la nuit » (Malaquais 1999 : 216). C'est sur ce fond de cris et de bruits menaçants, niveau de récit auquel le narrateur revient régulièrement, qu'est évoqué le séjour de Gregor dans la maison française, et le silence qui l'a accueilli. Il en acquiert un relief d'autant plus saisissant. Et une dimension symbolique supplémentaire : dans une Europe à feu et à sang, déchirée par les cris des hommes dans la nuit, le silence s'oppose aux bruits de la barbarie nazie, braillarde, vantarde et aboyeuse. Les SS rient à gorge déployée, chantent, ivres de pouvoir, se percevant en héros

11 Sur l'engagement des Allemands pendant la guerre contre les nazis, dans la Résistance française et au sein de l'armée allemande, voir notamment Veyrier (Veyrier 1970 :154-155, 176-178).

– « Bayard sans peur et sans reproche » (Malaquais 1999 : 218), riant de « rires homériques » (Malaquais 1999 : 221). Le crime se fait à voix haute, entremêlé de rires et de chants. Le SS est bon vivant, il a « la botte luisante ». Il « mugit », « postillonne », « siffle » (Malaquais 1999 : 223), rit très haut (Malaquais 1999 : 225).

À l'inverse, les victimes se taisent. Elles subissent en silence. Dans la scène en Pologne, le groupe de « juifs barbus » que les SS martyrisent en riant ne dit rien : « Deux corps gisent sur la neige virginale où une dizaine d'hommes attendent leur tour de claques sonores et de balles claquantes. » (Malaquais 1999 : 218) Les sons, les chants, les rires, les bruits sont du côté des bourreaux. Gregor, en passant du côté des victimes passe symboliquement du côté du silence. Quand il franchit le pas et accepte l'invitation des Français, il est, à son tour, frappé de mutisme : il « incline la tête [...] incapable de rien dire » (Malaquais 1999 : 221), puis il « reste debout, gauche et muet » (Malaquais 1999 : 223). Il entre dans la sphère du silence.

Le silence de la maison française, hostile à l'officier, mais dont celui-ci devient un défenseur, s'amplifie pour se confondre avec celui du train après que les déportés eussent été entassés dans les wagons. Wolfgang et son ancien maître, Papski, écoutent : « l'aube gommait les derniers échos des cris et des coups et des beuglements sauvages. [...] bien que, de temps à autre, un hurlement retentît encore en provenance des wagons plombés, tout n'était que calme et épuisement. » (Malaquais 1999 : 226). Le silence qui « gomme » les cris devient celui qui recouvre les victimes quand leur calvaire est consommé.

Le travail poétique du texte va dans le sens de la « leçon » morale du texte. Finalement, Malaquais non seulement maintient, mais il approfondit l'image du silence, choisie par Vercors, en faisant jouer toutes sortes de résonances et de significations. Entre le silence où monte l'estime, celui de la dénégation, celui de l'affrontement, celui, terrible, de l'épuisement – qui n'est pas celui de l'apaisement –, il déploie une palette de significations et d'échos qui donnent à l'image une complexité nouvelle, la prolongent, la renouvellent et l'amplifient : un silence vibrant des cris qui l'ont traversé et qui se sont éteints, donnant une aura tragique à toute la scène.

D'un silence à l'autre

La réécriture de la nouvelle de Vercors par Malaquais est révélatrice des positions politiques de ce dernier. Internationaliste, dissident trotskyste, il donne pour titre à son roman une expression tirée de *Ma vie*, de Trotsky – Trotsky qui avait publié avant-guerre, en 1939, un éloge du premier roman de Malaquais, *Les Javanais*. Anti-stalinien déclaré, opposé au parti communiste de ces années-là, il refuse toute vision nationaliste. Dans son roman, il met au premier plan des militants politiques anti-nazis réfugiés en France, devenus apatrides, un franc-tireur américain qui grâce à son courage et son intelligence a sauvé plus de deux mille personnes (Varian Fry), et s'il y a des Résistants dans son roman, il ne transforme pas celui-ci pour autant en épopée de la Résistance. De ce point de vue, il n'est pas si éloigné du *Silence de la mer*. Les deux écrivains visent autre chose que la simple peinture de l'engagement dans

la Résistance et sont certainement aussi loin que possible l'un et l'autre de vouloir créer l'image d'une épopée guerrière – ce qui conduit leurs deux œuvres atypiques à être marginalisées dans le contexte de l'après-guerre en France.

Il n'était sans doute pas possible à Vercors de faire d'un traître un héros. Cela aurait déplacé l'équilibre de sa nouvelle vers l'officier allemand, alors que c'était l'attitude des Français qu'il souhaitait mettre en avant. Mais Malaquais, en forçant le texte de Vercors et en utilisant la situation pour développer d'autres idées, n'en trahit pourtant pas véritablement l'esprit. À distance de tout nationalisme, il en universalise la signification dans un véritable dialogue franco-allemand, les personnages des deux camps, Français et Allemands, se retrouvant au-delà du silence dans une lutte commune active contre l'inhumanité de certains, définis moins par leurs uniformes que par leurs comportements et leurs actes. Les deux nationalismes sont transcendés dans une fable sur la révolte contre un ordre barbare, qui fait l'éloge de la trahison en conscience. Il revenait à un émigré d'origine polonaise qui se préparait à s'installer aux États-Unis de formuler cette leçon morale un peu abrupte à l'adresse de tous, de quelque bord qu'ils soient. Rappel que la responsabilité de ses actes est toujours individuelle.

Mais en 1947, il était sans doute difficile que Malaquais puisse être entendu. Prôner le cas de conscience et la trahison contre des ordres inhumains au moment où tout était polarisé en deux camps qui s'apprêtaient, au moins dans les esprits, à se faire la guerre, devenait une cause difficile à plaider. La figure tragique et noble du traître campée par Malaquais a été largement ignorée par la critique et les lecteurs de l'époque. Son livre a été très injustement oublié. Il ne nous en paraît aujourd'hui que plus juste. Il est temps d'entendre ce que nous dit son silence.

Bibliographie

Малаке 1947 : J. Malaquais, *Planète sans visa*, Paris : Pré aux clercs 1947 (édition originale).

Малаке 1999 : J. Malaquais, *Planète sans visa*, Paris : Phébus, pour l'édition définitive revue par l'auteur.

Накаш 2011 : G. Nakach, *Malaquais rebelle*, Paris : Le cherche-midi.

Симонен 2008 : A. Simonin, *Les Éditions de Minuit, 1942-1955, le devoir d'insoumission*, Paris : IMEC.

Стил 1991 : J. Steel, *Littératures de l'ombre*, Paris : Presses de la fondation nationale des sciences politiques.

Веркоп 2002 : Vercors, *Le Silence de la mer* et autres œuvres, Paris : Alain Riffaud éd., Omnibus.

Берије 1970 : M. Veyrier, *La Wehrmacht rouge*, Paris : Julliard.

Жилијен Румет

ОД ЈЕДНОГ ЋУТАЊА ДО ДРУГОГ: KADA JE MALAKE PONOVO PISAO ĆUTANJE MORA VERCORA

Резиме

Године 1947. Жан Малаке убацује у свој роман *Планета без визе* једну епизоду која представља поновно исписивање Веркорове новеле *Ћутање мора*. У расправи коју је изазвао Веркоров текст у току и одмах након рата, овај књижевни одговор једног писца другом писцу заузима посебно место. Ако се Малаке радије залаже за акцију него за ћутање, правећи од свог лика немачког официра издајника који убија СС официра и прелази у француски покрет отпора, ипак се његов текст не може сврстати међу оне који су критиковали Веркора због његове наклоности према лику тог Немца. Супротно томе, Малаке даје сложенији приказ тог лика, усредсређујући своју причу на кризу савести тог човека у униформи, у ненационалистичком виђењу рата, и преузима, употпуњујући је, тему ћутања, којој даје нову симболику.

Кључне речи: Малаке, Веркор, *Ћутање мора*, издајник, ћутање, Други светски рат, Покрет отпора, писци Покрета отпора

Julien Roumette

VON EINEM SCHEIGEN ZUM ANDEREN : ALS MALAQUAIS DAS SILENCE DE LA MER VON VERCORS WIEDER GESCHRIEBEN HAT.

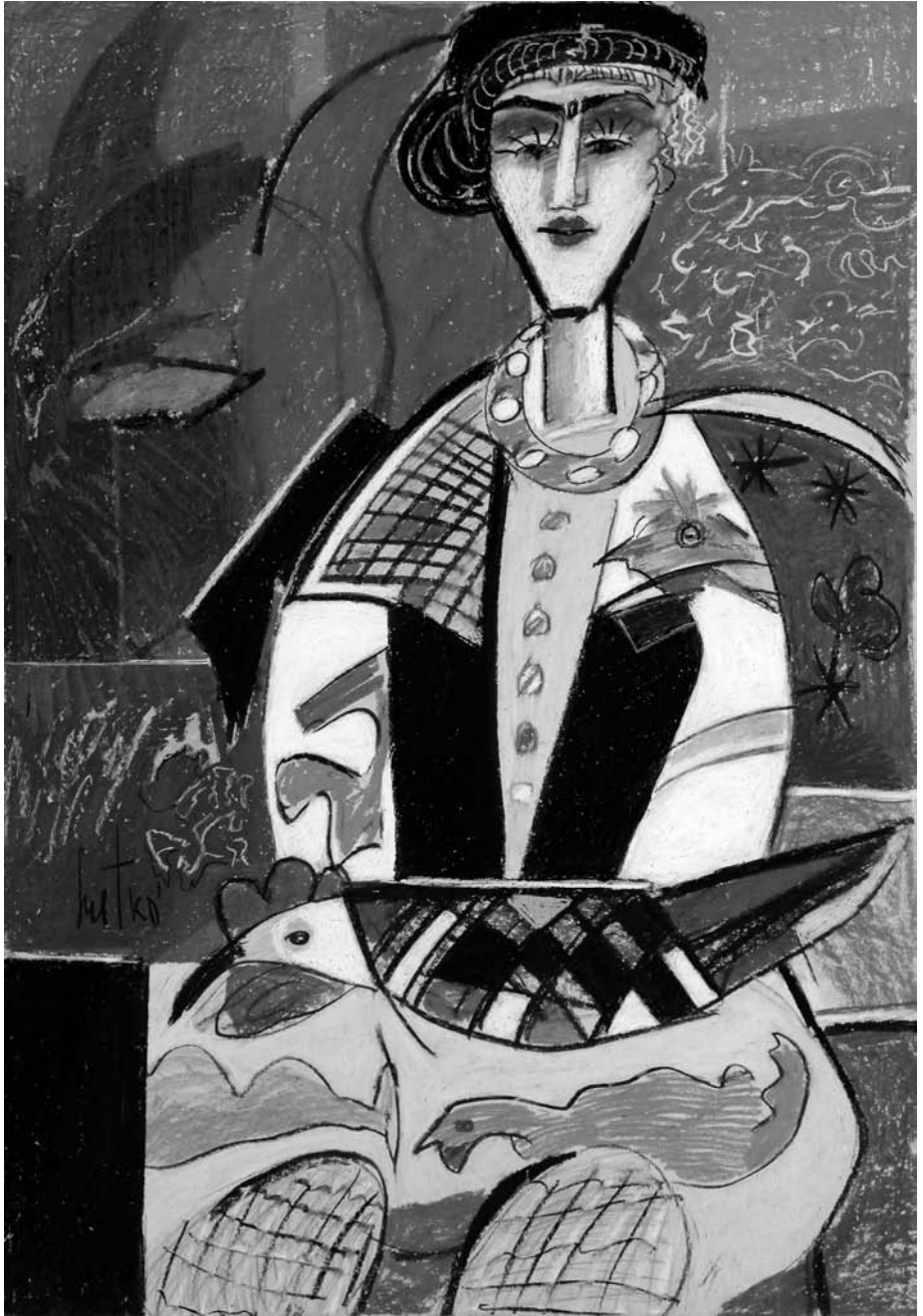
Zusammenfassung

Im Jahre 1947 fügt Jean Malaquais in seinen Roman *Planet ohne Visum* noch eine Episode hinein, die das wiederholte Schreiben der Novelle *Das Schweigen des Meeres* darstellt. In der Auseinandersetzung, die der Text von Vercors im Laufe und gleich nach dem Krieg hervorrief, nimmt diese literarische Antwort eines Schriftstellers an einen anderen Schriftsteller eine besondere Stelle ein. Wenn Malaquais sich lieber für Aktion als für Schweigen einsetzt, wobei er aus seinem Charakter den deutschen Offizier-Betrüger schafft, der den SS-Offizier tötet und in den französischen Widerstand hinübergeht, kann sein Text trotzdem nicht zu jenen Texten zugeordnet werden, die Vercors wegen seiner Zuneigung gegenüber dem Charakter dieses Deutschen kritisiert haben. Im Gegensatz dazu gibt Malaquais eine komplexere Darstellung dieses Charakters, indem er seine Erzählung auf die Gewissenskrise dieses Menschen in Uniform fokussiert, in nichtnationalistischer Betrachtungsweise des Krieges, und übernimmt das Thema des Schweigens, dem er eine neue Symbolik verleiht, und vervollständigt die Erzählung auf diese Weise.

Schlüsselwörter: Malaquais, Vercors, *Das Schweigen des Meeres*, Betrüger, Schweigen, Der Zweite Weltkrieg, Widerstandsbewegung, Schriftsteller der Widerstandsbewegung

Примљено: 05.10.2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, Кало

Тамара Б. Валчић Булић¹
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

НЕМАЧКА ОКУПАЦИЈА У ФРАНЦУСКОМ ПОСЛЕРАТНОМ И САВРЕМЕНОМ РОМАНУ И ФРАНЦУСКА СВИТА (1942-2004) ИРИНЕ НЕМИРОВСКЕ

„Мрачне године“ немачке окупације оставиле су неизбрисив траг у сећању Француза: не чуди стога што су сећања на ове страшне године уписана како у послератне романе, тако и, у различитим облицима, у романе од педесетих година па све до данашњих дана. После панораме француског романа о Другом светском рату, okreћемо се подробнијој анализи романа једне списатељице који је у великој мери остао по страни: реч је о *Француској свити* Ирине Немировске, роману написаном усред рата, 1942., а објављеном годинама касније, тек 2004. Анализа показује да избегавајући манихеистичко и стереотипно приказивања Немаца и Француза, списатељица покушава да осветли судбину појединца у вихору рата.

Кључне речи: Други светски рат, окупација, француски роман, Ирина Немировска, Немци.

Француски роман о Другом светском рату – некад и сад

Интересовање, књижевно или било какво друго, за догађаје са тако далекосежним последицама као што су то збивања из Другог светског рата, није потребно посебно објашњавати. Па ипак, ваља се подсетити да је овај рат оставио дубок траг у свести и савести Француза: док је Први светски рат остао у њиховом сећању као „*la Grande guerre*“ односно „Велики рат“, Други је, односно његов сами почетак и дебакл француске војске, понео незавидно име „*drôle de guerre*“ односно „чудни рат“. Године немачке окупације које су затим уследиле познатије су као „*les années noires*“, „црне“ или „мрачне године“: понижењу што су окупатори дугогодишњи непријатељи Француза, још од рата против Пруске 1870, у првом реду треба додати терор који окупатор спроводи у Француској. Природно је стога, да догађаји који су овако радикално угрозили животе свих грађана и уздрмали свест целе целе нације, изазову поплаву најразличитијих књижевних дела на ову тему. Роман се у књижевној продукцији чини посебно погодним за анализу, како због његове епске ширине и разубе-

1 tvalcic2003@yahoo.fr

ности, његовог протејског карактера, тако и због изузетне популарности код најшире читалачке публике. Овде је нужно приказати панораму француских романа о Другом светском рату од 1945. до данас: настојаћемо да уочимо основне тематске и формалне тенденције, а затим ћемо осветлити једно дело необичне судбине, роман *Француска свиџа* Ирине Немировске, дело написано 1942.², а објављено први пут у Француској тек 2004. године, дело дакле које по свом настанку припада ратним годинама, а по својој рецепцији нашем добу.

Подсетимо се укратко историјских догађаја: од објаве рата Немачкој 3. септембра 1939, Француска ће после периода потпуне неактивности трупа иза линије Мажино, бити нападнута у пролеће 1940. Почев од 10. маја Немци отпочињу офанзиву и освајају прво земље Бенелукса а затим, после три дана, продиру и у Француску. Немачке трупе улазе у Париз 14. јуна, а примирје је потписано 22. јуна 1940. У страху од Немаца, Французи са севера и истока земље, међу којима су и житељи Париза, масовно учествују у незапамћеном егзодусу (по проценама око 8 милиона људи). Немци демаркационом линијом деле Француску на окупирану и слободну зону, припајају Алзас и Лорену, као и још неке пограничне и приморске области, Трећем Рајху³. Република је укинута, а постављен је репресивни режим, такозвана „француска држава“ у Вишију, на чије чело стаје маршал Филип Петен, који се као војсковођа прославио у Првом светском рату. Негује се култ Маршала који је спровео „националну револуцију“.

У окупираној зони окупационе власти организовано пљачкају француска природна богатства, индустријске производе, уметничка дела. Мушкарце шаљу на принудни рад или држе у логорима као ратне заробљенике; за Јевреје уводе посебне мере и оснивају Комесаријат за јеврејска питања који ће се бавити њиховим систематским прогонима и уништавањем. Новембра 1942. Немци укидају такозвану слободну зону и у потпуности окупирају Француску. Иако „пацификована“, Француска ће преживљавати тешке ратне године, несташице, црну берзу, рације. Снажна немачка пропаганда, цензура и друге забране још више заглављују слику живота за време окупације. У земљи и ван ње, постепено се организује покрет отпора у којем учествују присталице различитих политичких оријентација; из Велике Британије и колонија отпором руководи генерал Шарл Де Гол⁴. Коначно ослобођење Француске уследиће после искрцавања у Нормандији, 6. јуна 1944. Париз је ослобођен 25. августа, а остатак Француске током септембра 1944.

2 Упркос томе што овај роман не припада „послератном“ роману у правом смислу речи, њему је с обзиром на историјске околности – ауторкина смрт у Аушвицу 1942, ратна цензура - свакако место овде. Видећемо и да су друга дела настајала током окупације, а нека од њих су током рата објављена у илегалу.

3 Окупирана зона покрива чак две трећине територије.

4 Условно речено, пошто појединачне групе покрета отпора често делају на ограниченој територији и не успостављају нужно везу са остатком покрета. Но ипак, његов позив Французима да се не предају упућен преко радио таласа 18. јуна 1940, изузетно је значајан датум у историји покрета отпора.

Ослобођење је праћено одмаздама и осветама, личним и колективним. Наступа период чистки и суђења, ликвидација и застрашивања, а затим се у заборав потискују, барем у јавном животу, многе непријатне чињенице из рата, као што је сарадња француске државе са окупатором, улога француске полиције у хапшењу и затварању Јевреја, бројни случајеви потказивања. Захваљујући Де Голу, али и комунистима, ствара се такозвани мит о Француској као земљи јединственој у отпору окупатору. (Азема, Вјеворка 2004²: 294)

Што се књижевног живота током окупације и легалне издавачке делатности тиче, штампају се само дела пропагандног карактера⁵ или она чија је тематика веома удаљена од рата и окупације⁶. Упркос томе, у току рата настају, па се и илегално објављују, одређени романи, новеле и збирке поезије посвећене ратној тематици. Веркор (Vercors) 1942. оснива илегалну издавачку кућу „Поноћна издања“ (Les Éditions de Minuit), и у њој објављује своју новелу *Тишање мора* (*Le Silence de la mer*), својеврсно сведочанство о немом отпору Француза према окупатору. Годину дана касније, у истој едицији, Жозеф Кесел (Joseph Kessel) издаје роман о покрету отпора и његовој борби, *Армија сенки* (*L'armée des ombres*, 1943). Непосредно после рата, током 1945. године, нижу се један за другим романи са ратном тематиком: *Евројско образовање* (*Éducation européenne*) Ромена Гарија (Romain Gary), *Моје село по немачком часовнику* (*Mon village à l'heure allemande*) Жан-Луј Борија (Jean-Louis Bory), уједно добитник престижне Гонкурове награде исте године, *Туђа крв* (*Le Sang des autres*) Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir), Сартрове *Убијене душе* (Jean-Paul Sartre, *La mort dans l'âme*, део трилогије *Пушеви слободне*). Наредних неколико година романи о окупацији објављују се готово несмањеним интензитетом: Марсел Еме (Marcel Aymé) 1946. објављује *Околишни џуџи* (*Le Chemin des écoliers*), а две године касније *Уран* (*Uranus*), роман о периоду чистки по ослобођењу Француске. Данас углавном заборављени Жан-Луј Кертис (Jean-Louis Curtis) 1947. издаје *Шуме шуме* (*Les Forêts de la nuit*) и добија Гонкурову награду; ову исту награду понеће 1949. и роман Робера Мерла (Robert Merle) о бици код Денкерка, *Викенд у Зуидкооту* (*Week-end à Zuydcoote*). Међу комунистички оријентисаним писцима, Луј Арагон (Louis Aragon) објављује 1945. роман под називом *Робовање и величина француског народа* (*Servitude et grandeur des Français. Scènes des années terribles*), а неколико година касније (1949), роман *Комунисти* (*Les Communistes*), последњи у циклусу *Сиварни свети*. Роже Вајан (Roger Vailland) објављује 1945. помало либертенски роман *Чудна игра* (*Drôle de jeu*)

5 Као што су неки изразито антисемитистички памфлети Луј-Фердинан Селина, и мање познатог Лисјена Ребатеа (Lucien Rebatet), чији је памфлет *Рушевине* (*Les Décombres*) из 1942. био прави бестселер у вишијевској Француској.

6 Отуда је током рата често у употреби алегорија као књижевни поступак: сетимо се само Сартрове драме *Муве* (*Les Mouches*), игране 1943. И у послератном периоду има дела, као што је Камиев роман *Куџа* (*La Peste*) из 1947. који се, између осталог, може читати као алегорија рата.

о учеснику покрета отпора, разапетом између борбе за слободу и љубави према женама.

Извесно је да су ови романи, готово савремени догађајима које описују, израз непосредног памћења ратне генерације писаца, и као такви, често теже традиционалном реалистичком приказивању, о чему између осталог може да посведочи и богата филмографија која је из њих проишлаго. Уопште узев, сви наведени романи, било да величају отпор окупатору или да само приказују страдање Француза, заступају хуманистичке идеје и углавном садрже извесну манихеистичку ноту. Поред тога, историјска потка ових романа као и махом трагична судбина и страдање њихових ликова, изазивају снажну емпатију тадашњих читалаца. Идеолошка обојеност и политичка ангажованост неретка су одлика ових романа пре послератне генерације.

Ова, могло би се рећи грозничава продукција, временом помало јењава, а јављају се и први истински дисонантни тонови, као што је на пример случај код Селина (Louis-Ferdinand Céline), изразито антисемитски настројеног пре и током рата; ту је и књижевни покрет „Хусара“ и његов најзначајнији представник Роже Нимије (Roger Nimier) са иконокластичним ставом према рату и покрету отпора. Селин објављује аутобиографске романе *Чаролија за дружи њуш I и II (Féerie pour une autre fois I-II, 1952. и 1954.)*, а Нимије роман *Плави хусар (Le Hussard bleu, 1950)*. Чешћи су поред тога и романи само посредно везани за рат, као што је *Балкон у шуми* Жилијена Грака (Julien Gracq, *Un balcon en forêt, 1958*), ониричне инспирације, док је у позадини збивања продор Немаца кроз Ардене. Будући Нобеловац, Клод Симон у роману *Фландријски њуш (La Route des Flandres, 1960)* приказује потрагу једног човека за рођаком несталим током ратних операција 1940, а неколико година касније у роману *Прича (Histoire, 1967)* приповедач преживљава као у каквом мозаику различите епизоде из свог живота, међу којима су и догађаји из рата. У то доба, појављују се и прва дела посвећена Холокаусту, додуше још ретка, као што је *Смрт је мој њозив (La Mort est mon métier, 1952)* Робера Мерла, романсирана биографија Рудолфа Хеса, команданта Аушвица, или, десет година касније, *Прџљаг од њеска* Ане Лангфус из 1962. (Anna Langfus, *Les Bagages de sable*) носилац Гонкурове награде исте године. Ромен Гари више или мање експлицитно и са великом дозом сарказма приказује јеврејско страдање, као у роману *Плес Џинџис Кона (La Danse de Gengis Cohn, 1967)*, а теми рата и отпора у Француској враћа се у роману *Змајеву (Les Cerfs-volants) 1980*. Почев од краја шездесетих година, Патрик Модижано својим остварењем *Трџ Ешоал (La Place de l'Étoile, 1968)* отпочиње дугу потрагу за људима одавно несталим у вихору рата, потрагу за сопственим идентитетом и смислом постојања; овој теми Модижано посвећује још и романе *Ноћна њаџрола (La ronde de nuit, 1969)*, *Родослов (Livret de famille, 1977)*, *Улица мрачних дућана (Rue des boutiques obscures, 1978)*, која је овенчана Гонкуром. Модижано се у даљем списатељском раду, све до данас, у налетима враћа рату, јеврејству, трагичној судбини

несталих, као на пример у роману *Дора Брудер* (*Dora Bruder*, 1997). Ту је од значајних стваралаца и Мишел Турније: он у роману *Краљ виловњак* (*Le Roi des aulnes*, 1970) причу о Абелу Тифожу и његовим доживљајима током рата у Француској и Немачкој, користи да би симболички представио борбу добра и зла.

Нове оријентације у књижевној продукцији повезане су и са друштвеним околностима. Седамдесетих и осамдесетих година у јавном животу наступа време преиспитивања ратних збивања и степена колаборације француске државе у окупацији као и у нацистичком систематском уништавању Јевреја. Ово преиспитивање условљено је низом фактора: Де Гол се повлачи са власти 1969, а умире 1970; шездесет осмашки покрет се у својој бити противи сваком идолопоклонству; архиви вишијевске колаборационистичке владе постају доступнији јавности почев од 1979⁷; историјска студија Американца Роберта Пакстона⁸ о вишијевској Француској објављена 1973. у потпуности руши мит о наводној „двострукој игри Вишија“ као о паравану за спасавање француских грађана (Азема, Вјеворка 2004: 347). Постоји и све веће интересовање за сведочанство преживелих из концентрационих логора и њихова све израженија спремност да о својим патњама говоре. Документарни филм *Туђа и самилост* (*Le Chagrin et la pitié*, 1969) Марсела Офулса (Marcel Ophüls), снажно ће уздрмати јавно мњење: у њему је кроз сведочење појединаца – и Француза и Немаца – приказана колаборација у једном француском граду у унутрашњости (Клермон Феран), као пример људског кукавичлука⁹. Петнаестак година касније, деветосатни и изузетно потресан филм о геноциду Јевреја, заснован искључиво на непосредним сведочанствима очевидаца и преживелих, *Шоа* (*Shoah*, 1985) Клода Ланзмана (Claude Lanzmann), такође је узбудио јавност. Француска ће убрзо постати и позорница два велика процеса против ратних злочинаца, Немца Клауса Барбија (1987) и Француза Мориса Папона (1998). Суочавање са прошлешћу праћено је и правим политичким скандалима: тако на пример, 1992. избија афера „полагања венца“, када јавност открива да председник Митеран готово од свог доласка на власт сваке године полаже венац на Петенов гроб, чиме изазива гнев многих француских суграђана, а нарочито Јевреја. Коначно, тада новоизабрани председник Жак Ширак признаје улогу француских власти у спровођењу „коначног решења“ и упућује 1995. јавно извињење Јеврејима за трагична ратна догађања.

7 Година када је донет закон о либерализацији приступа јавним архивима, уз одређене рестрикције.

8 Француски превод носи назив *La France de Vichy 1940-1944* (préface de Stanley Hoffmann, traduction Claude Bertrand), Éditions du Seuil, 1973 (енглески оригинал: *Vichy France : Old Guard New Order*).

9 Овде није могуће детаљније говорити о полемикама које је филм изазвао због претерано црног сликања Француске током рата, а посебно због потпуног заборављавања у којем су у њему остали сам Де Гол и деголистички чланови покрета отпора из Клермон-Ферана, покрета иначе снажног у овом граду. Ипак, филм је послужио освешћивању једног дела популације. Наредне, 1970. године филм је номинован за Оскара.

Не треба међутим веровати да се овим обрачуном са сопственом прошлошћу, са прихватањем одговорности за одређене поступке, исцрпно интересовање за Други светски рат и окупацију. Могло би се тврдити да је напротив интересовање за овај историјски период све снажније. Сам крај XX и почетак XXI века обележени су појављивањем низа романа са ратном тематиком. Поменимо само неке: Пјер Асулин (Pierre Assouline) се у роману *Клијенткиња* (*La Cliente*, 1998) бави случајевима потказивања јеврејских суграђана, док у роману *Луџетија* (*Lutetia*, 2005) приказује живот у париском истоименом хотелу током рата и непосредно после њега, хотелу који је у рату седиште немачке обавештајне службе, а после њега, зборно место за повратнике из концентрационих логора. Значајно откриће представља роман Ирине Немировске *Француска свиџа* објављен 2004, који постхумно, што је изузетак од праксе, добија награду Ренодо (Prix Renaudot). Полемике и контроверзе 2006. године изазива роман Џонатана Литела (Jonathan Lethel), *Еумениге*¹⁰ (*Les Bienveillantes*), награђен Гонкуровом и Великом наградом Француске академије (Grand Prix de l'Académie française), написан у потпуности из угла бившег нацисте Максимилијана Ауба. Само до краја 2007. године, овај роман продат је у чак 700.000 примерака! Са сличном тематиком, али из пера младог аутора Лорана Бинеа (Laurent Binet) и угла приповедача који и сам жели да проникне у истину, излази 2010. роман необичног имена, *XXxX* (*HHhH*, 2010); необични акроним дословце значи „Химлеровом мозгу је име Хајдрих“ (*Himmlers Hirn heißt Heydrich*), што је један од надимака „прашког месара“ Рајнхарда Хајдриха, једног од идејних твораца „коначног решења“. И овај роман овећан је Гонкуровом наградом, овога пута Гонкуром за први роман. Вредан је помена, у маси других, још и роман Ане Вјаземски (Anne Wiazemsky) унуке Франсоа Моријака, *Моје берлинско дете* (*Mon enfant de Berlin*, 2009) у којем се кроз животну причу ауторкине мајке, болничарке Црвеног крста, приказује страдање Берлинаца и одмазде чији предмет постају приликом уласка савезничких (тачније совјетских) трупа у разрушени град.

Осврт на француски роман о окупацији од II светског рата на овамо и на друштвене и историјске околности које овај роман прате и у извесној мери условљавају његове токове, износи на видело преокупираност француских писаца овом ратном темом. Али, и рецепција сведочи о томе – број награђених романа о II светском рату и велики тиражи многих међу њима – указују на недвосмислено интересовање како публике тако и критике. Може се рећи да је на делу оно што историчар Анри Русо назива „вишијевским синдромом“ (Русо 1987), а Пјер Лабори „кризом националног идентитета“ (Лабори 2001²). Док се прва генерација послератних писаца (а од њих су неки уједно и учесници у том рату) нарочито бавила питањем које би могло да гласи: „Како се одупрети злу, сачувати сопствени интегритет, да ли је коначно могуће разумети страхоте рата?“,

10 И 2007. године ће поново Гонкуром (гимназијалаца) бити награђен један роман о рату: *Бродеков извештај*, Филипа Клодела (*Le rapport de Brodeck*, Philippe Claudel).

друга и трећа генерација окрећу се темама трагања за истином о рату, за сопственим идентитетом и коренима, као и психологијом злочинаца, њиховом одговорношћу.

2. Француска свита Ирине Немировске: Немци у селу

Ирина Немировска (Irène Némirovsky, 1903-1942), украјинска Јеврејка, настањена у Француској још од Октобарске револуције, у свет књижевности ушла је својим другим романом *Давид Голгер* (*David Golder*, 1929) који је одмах по објављивању стекао славу, а по њему је већ наредне године снимљен филм. Пошто је одгајана у франкофилском духу, списатељица се у Француској осећа као код куће: за себе каже да на француском не само пише, већ и сања. (Филипона, Линхарт 2007: 52) Све до рата, интензивно пише и објављује, што јој упркос уважавању у књижевним круговима, њеним очекивањима и понављаним покушајима, неће донети француско држављанство. Стога се, као и многи други Јевреји, а нарочито апатриди, осећа угроженом и на самом почетку рата из Париза се са породицом склања у варош у унутрашњости не би ли сачувала голи живот. У свом изгнанству, наставља да пише, а јула 1942. одведена је у Аушвиц, где и умире.

Њене кћери, спасене захваљујући храбрости и пожртвованости њених француских пријатеља, сачувале су и рукописе које је Немировска састављала до последњег дана: међу тим рукописима је и вишетомни роман, *Француска свиџа* (*Suite française*). Немировска је од замишљених пет, стигла да напише само два дела, а роман треба да прикаже дешавања првих година Другог светског рата, односно, како у белешкама каже сама списатељица, борбу „између судбине појединца и судбине заједнице“ (Немировска 2005: 420а)¹¹ и то тако што ће „подробније описати свакодневни живот, осећања и, пре свега, комедију коју то представља.“ (Немировска 2005а: 427). Поред тога, Немировска има свест да „ће историјска страна изbledети“ а да роман треба да садржи што више „*сћивари које могу да занимају људе 1952. или 2052.*“¹² (Немировска 2005а: 422) У првом тому, *Олуја у јуну* (*Tempête en juin*), она приказује езгодус Француза и слика бежанију под немачким бомбама приликом „чудног рата“ 1940, током којег, по Немировској, до изражаја долазе људска нискост, себичност и кукавичлук много више него племенитост и доброта. У другом делу, *Долче* (*Dolce*), описан је долазак Немаца у једно француско село, судар две цивилизације, коначно и присилни заједнички живот два народа¹³. Управо ће ту Немировска применити метод приказивања сличан оном који, како каже, усваја Толстој у *Рају и миру*: „Ненадмашни описи,

11 Ми смо подвукли.

12 Ми смо подвукли.

13 Преостала три дела требало је да се зову: *Заробљеништво*, *Бишке* и *Мир*, а Немировска је у белешкама направила само нацрт поглавља трећег дела. За остала два није имала времена. (в. Немировска 2005а: 427). Повезивање прва два дела остварује се путем поновног појављивања ликова и измене њихове улоге: од споредних, постају главни.

али не историјски. Инсистирати на томе. На пример у делу *Долче*, Немци у селу.“ (Немировска 2005а: 422).

Први улазак немачког пука у село Биси у пролеће 1941, у које је смештена радња *Долче*, одвија се готово као на филмском платну. Немци колективно пристижу у село и виђени су очима Француза, у први мах безимени и деперсонализовани. Као и у другим послератним романима, Немци су приказани готово метонимијски и у најопипљивијем виду: њихове униформе, готово увек зелене¹⁴, шлемови, сјајне чизме, затим звуци који их прате, бат корака, топот, трупкање, марширање, тутњава тенкова, звекет оружја и мамуза, дочаравају тескобну атмосферу рата и окупације:

Немци су марширали по осморица у строју; били су у униформама, с металним шлемовима на глави. Лица су им имала безличан и недокучив израз војника под оружјем, али очи су им, кришом, знатижељно испитивале сиве фасаде (...) Селом је сад одјекивао само звук немачких чизама. (...) За њима су дошли топови (...) Када је утихнула та тутњава, појавише се мотоциклисти, распоређени укруг око командантовог аутомобила. (Немировска 2005: 243-244)

Немачке униформе имају и симболичку вредност, оне призивају сећања на мртве: „Чини се да непријатељски војник никад није сам – да то никад није једно људско биће наспрам другог – већ да за њим иду, надирући са свих страна, безбројне утваре, авети одсутних и мртвих.“ (Немировска 2005: 253) Поред овог видљивог присуства, и када су невидљиви они сâми, Немци постају свеприсутни захваљујући разним облицима принуде коју спроводе. Француска је тако приморана да подеси часовнике по немачком времену, иако се у својим домовима, грађани томе опиру: „у свим француским домовима подесили су сатове тако да касне шездесет минута, то је било питање части.“ (Немировска 2005: 246); живот се мора уредити у складу са немачким забранама и прогласима:

Било је ту свакојаких огласа: на једном је немачки војник плаве косе и широког осмеха, који је откривао савршене зубе, делио кришке хлеба с путером француским малишанима (...) На другима су, помоћу карикатура или цртежа, биле приказане енглеска доминација у свету и гнусна јеврејска тиранија. Већина је, међутим, почињала речју *Verboten*. (Немировска 2005: 248).

Смештање пука у селу прати, како време пролази, међусобно упознавање и сусретање војника и сељана. То упознавање одликује се подозривошћу, али и знатижељом, и са једне и са друге стране. Посебну препреку представља језик: Немци, из француског угла, говоре језиком, неразумљивим, непријатним за уши, грленим, а њихова имена и имена њихових жена, могу чак бити и гротескна: „...’нисмо се много напатили, Амалија’ (сигурно се зове Амалија, или Кунигунде или Гертруде, поми-

14 Још један упечатљив одломак, поглед појединачног, женског лика: „Изненадни поглед на Немца (не на самог Немца, већ на његову униформу *ше нарочише зелене боје* бадема што вуче на сиво, на његов копоран, на *сјајне чизме* с високим сарама) био јој је мучан.“ (Немировска 2005: 293). Ми смо подвукли.

сли она, намерно тражећи груба, гротескна имена“ (Немировска 2005: 259). Исту препреку и зачуђеност, чак и упитаност над осећањима Француза према њима, осећају и Немци:

Војници су јели и посматрали мештане са изразом радосне знатижеље. Видело се да ни после једанаест месеци окупације нису постали равнодушни; гледали су Французе с раздраганом зачуђеношћу, исто као на самом почетку; налазили су да су чудни, необични; нису се још навикли на њихов брз говор; покушавали су да погоде да ли их ти људи који су изгубили рат мрзе, подносе или воле. (Немировска 2005: 255)

Упркос осећању различитости и нелагодности, успостављају се разни односи: међусобно се тргује, девојке се згледају са војницима, живот тражи своје. Упркос језичкој баријери, од безимености се прелази у препознавање и именовање:

Они нису више били безимена маса као првих дана, река зелених униформи у којој се није разазнавала ниједна црта другачија од осталих (...) Ти војници су сада имали имена (...) Немци су на неки начин наслеђивали презиме својих станодаваца. (Немировска 2005: 270-271)

Чак и зveckање оружја више нема онај потмули, застрашујући призив: „Смех, зveckање оружја, кораци и гласови војника правили су веселу ларму.“ (Немировска 2005: 275) Војници при томе показују предусретљивост, настојећи да се приближе Французима¹⁵. Једној од избеглих и опљачканих породица враћени су неки драги породични предмети. Различите врсте реакција и људских односа успостављају се са окупатором; поред почетне знатижеље¹⁶, преовладава ипак хладна учтивост и равнодушност¹⁷. Она је некада праћена и истинском мржњом: „За гђу Анжелије Немац није био мушкарац; био је оличење суровости, изопачености и мржње.“ (Немировска 2005: 342). Немировска указује и на прве примере колаборације и утицаја вишијевске и нацистичке пропаганде; ватрени па-

15 „... увек би се нашао неки војник који би пожурио да узме терет из женских руку. Једни да би показали да су љубазни, *иако су Немци*, други због урођене предусретљивости; неки опет зато што су их леп дан, одређена врста физичке испуњености (...) доводили у оно стање усхићености, унутрашње снаге када је мушкарац утолико нежнији према слабијима колико је грубљи према јакима...“ (Немировска 2005: 273) Ипак, немачка предусретљивост и уљудност не наилазе увек на одобравање, сматрају се усиљеним; један лик каже: „То није више била пристојност какву дугујемо себи сличнима, већ она што се исказује *према лешу*.“ (Немировска 2005: 264) Ми смо подвукли.

16 Лисила жели да зна „да ли се Француска допада непријатељу, али нека врста стидљивог поноса задржа јој речи на уснама“. (Немировска 2005: 310)

17 „С Немцима се не прича о рату, ни о овом ни о оном другом, ни о маршалу Петену, ни о Мер ел Кебиру, ни о подели Француске на два дела, ни о окупационим трупима, нити о било чему важном. Једино могуће понашање било је глумљење хладне равнодушности.“ (Немировска 2005: 282)

триотизам и герmanoфобија¹⁸ иначе лицемерне виконткиње Де Монмор, наслеђе из рата са Пруском а затим из Првог светског рата, под утицајем њене застрашености комунизмом и масонеријом, преобрађује се у изражено поштовање према Немцима, све то виђено изнутра, виконткињиним очима, уз вешту употребу слободног индиректног стила:

... виконткиња Де Монмор је отишла чак догле да се запита треба ли захвалити добром Богу што је дозволио да Немци уђу у Француску. *Не зашто ишло их је волела. Забога, није могла да их поднесе!* (...) Упркос свему, Немци имају одређене квалитете. То је један дисциплинован, послушан народ... (Немировка 2005: 352-353)

Рат је прилика да се и у тако малој средини као што је Биси разоткрије људска нискост: Фон Фалк поверава Лисили да су Немци затекли „хрпу анонимних писама“ са међусобним оптужбама о овом и оном, писма која су Немци бацили у ватру и додаје: „Људи су кукавице и пораз буди оно најгоре у њима. Код нас је било исто тако“. (Немировска 2005: 378-379) У неким другим случајевима, превагу односе приземни интереси и бриге свакодневног живота: слушкиња узима намирнице из пакета официра којег служи, трговци настоје да насамаре војнике. Отпочињу и љубавне везе: Лисилина кројачица истински се заљубљује у немачког војника: „Немац, Немац, он је Немац, баш ме брига. Они су људи као и ми.“ (Немировска 2005: 314). И сама Лисила, чији је муж у заробљеништву, заволеће немачког официра Фон Фалка који живи у њеној кући, али се њихов љубавни однос, и поред снова о заједничком животу, неће остварити. Упркос томе, сасвим супротно ликовима из Веркорове новеле *Ђушане мора*, између Лисиле и Фон Фалка успоставља се истински дијалог о најразличитијим темама: Бруно Фон Фалк, музичар и уметник, мрзи рат и оличава неке општељудске вредности, иако је у Француској против своје воље у улози окупатора. Лисилин патриотизам не спречава је да осећа бес и огорченост на заједнице које су у рату:

Мрзим тај дух заједнице којим нам пробише уши, Немци, Французи, деголовци, сви се они слажу у једном; треба живети, мислити и волети заједно са другима, у интересу државе, земље, партије. (...) Претварамо се у робове (...) Рат наса баца тамо-амо, лишава нас благостања, отима нам хлеб од уста; нека ми барем оставе право да сама судим о својој судбини, да јој се подсмевам, пркосим јој, умакнем ако могу. (Немировска 2005: 361)

Види се дакле да је приказ међуљудских односа заснован на честим променама тачке гледишта: методом субјективног реализма даје се „поглед изнутра“ како Француза тако и немачких војника, док повремено оглашавање приповедача омогућава даљу психолошку анализу поступака и карактера па чак и разоткривање мотивација које ни њима самима

18 В. виконткињине иступе против Немаца на предавањима која је држала уочи рата, на којима је „све Немце, без изузетка, описивала као *будале, садијте и злочинце* (Немировска 2005: 299). А ево још неких од осећања виконткиње и њених пријатељица: „Страховале су од немачке победе, али нису желеле ни победу Енглеза. У суштини, желеле су да сви буду *поражени*.“ (Немировска 2005: 331). Ми подвлачимо.

нису сасвим јасне или које погрешно тумаче. Историја је готово одсутна из описа живота под окупацијом: први знак француског отпора Немцима јавља се као реакција на лични сукоб, а не као поступак изазван патриотизмом. Сељанин Беноа убија Немца Бонета зато што се сувише приближио његовој жени, а не из патриотских убеђења. (Немировска 2005: 366). Овај догађај, међутим, у очима како Немаца тако и Француза поставља границе у њиховом пријатељству, суочава и једне и друге са страшном реалношћу рата, као и са сазнањем да је међусобно привикавање у доба окупације, како каже један од ликова, обичан привид: „Ми смо две различите сорте људи, ми смо непомирљиви, вечити непријатељи“ (Немировска 2005: 373).

Долче се убрзо и завршава одласком немачког пука на Источни фронт. И овде је акценат на индивидуалном и појединачном: размењује се понеки нежнији поздрав, понека шала. Напуштање села веома је слично уласку у њега, осим што пук одлази, помало меланхолично, уз „свечану и спору песму што се губила у ноћи“. (Немировска 2005: 407). Овај одлазак као да најављује, оно што је списатељица записала у својим белешкама, то јест да у наредном делу *Француске свиће* жели да прикаже не само смрт једног Француза већ и да би: „Упоредо са том смрћу, требало (би) приказати смрт Немца у Русији, обе су испуњене узвишеним болом.“ (Немировска 2005а: 421)

Нестереотипним и неманихеистичким приказивањем, без изражене поделе на целате и жртве и доношења непомирљивих моралних судова без обзира на историјске околности, тананом психолошком анализом једних и других, субјективним реализмом, приказивањем свакодневице обичних људи, списатељица успева да испише потресну психолошку драму појединаца захваћених сукобом зараћених заједница. Дубока списатељичина људскост и разумевање људске природе тим је више упечатљива што свом уреднику у Едисион Албен Мишел, Немировска пише, наслућујући сопствени крај: „Много сам писала. Претпостављам да ће то бити постхумна дела, али време ми тако брже пролази.“ (Анисимова 2005: 18)

Литература

- Анисимова 2005: М. Анисимова, Предговор, у: И. Немировска, *Француска свића*, прев. Гордана Бреберина, Београд: Лагуна, 7-21.
- Азема, Вјеворка² 2004: J.-P. Azéma & O. Wievorka, *Vichy 1940-1944*, Paris : Éditions Perrin.
- Амел 2006: Y. Hamel, *La bataille des mémoires : la Seconde guerre mondiale et le roman français*, Montréal : Presses de l'Université de Montréal (coll. «Socius»).
- Браше 2008: N. Bracher, Le fin mot de l'histoire : *La Tempête en juin* et les perspectives de Némirovsky, in: *Modern & Contemporary France*, vol. 16, n°3, August 2008, 265-277.
- Вайс 2005: J. Weiss, *Irène Némirovsky*, Paris : Éditions du Félin.
- Филипона, Линхарт 2007: O. Philipponnat et P. Lienhardt, *La Vie d'Irène Némirovsky*, Paris: Grasset/Denoël.

Гарнет 2008: М. А. Garnett, Official stories ? Representing the Occupation and Shoah in recent prize-winning French Novels, in: *Contemporary French and Francophone Studies*, vol. 12, n°3, August 2008, 349-356.

Лабори 2001²: Р. Laborie, *L'opinion française sous Vichy*, Les Français et la crise de l'identité nationale 1936-1944, Paris : Éditions du Seuil.

Немировска 2005: И. Немировска, *Француска свиџа*, прев. Гордана Бреберина, Београд: Лагуна.

Немировска 2005а: И. Немировска, *Руком писане белешке Ирине Немировске*, у: *Француска свиџа*, прев. Гордана Бреберина, Београд : Лагуна, 413-427.

Русо 1987: Н. Rouso, *Lesyndromede Vichy*, Paris :Éditions du Seuil. <http://www.lefigaro.fr/actualites/2008/01/02/01001-20080102ARTFIG00280-les-evenements-de-.php>

Tamara B. Valčić Bulić

L'OCCUPATION ALLEMANDE DANS LE ROMAN FRANÇAIS D'APRES-GUERRE ET LE ROMAN CONTEMPORAIN : SUITE FRANÇAISE (1942-2004) D'IRÈNE NÉMIROVSKY

Résumé

Les « années noires » de l'Occupation allemande ont laissé des traces indélébiles dans la mémoire des Français : il n'est pas étonnant alors que les souvenirs de ces années terribles soient gravés d'abord dans les romans de la période d'après-guerre, mais plus loin encore, qu'ils soient inscrits, sous des formes variées, dans les romans des années 1950-2012. Après un panorama du roman français sur la Seconde guerre mondiale, nous nous penchons sur le roman d'un auteur resté longtemps à l'ombre : *La Suite française* d'Irène Némirovsky, écrit en pleine guerre, en 1942, et publié des années après, en 2004. L'analyse démontre que Némirovsky, en évitant une représentation manichéenne et stéréotypée des Allemands et des Français, tente au contraire d'illustrer le destin de l'individu pris dans le tourbillon de la guerre.

Mots-clés: Seconde Guerre mondiale, Occupation, roman français, Irène Némirovsky, les Allemands

Tamara B. Valčić Bulić

DIE DEUTSCHE BESATZUNG IM FRANZÖSISCHEN NACHKRIEGS- UND GEGENWARTSROMAN UND DAS FRANZÖSISCHE GEFOLGE (1942-2004) VON IRÈNE NÉMIROVSKY

Zusammenfassung

„Dunkle Jahre“ der deutschen Besatzung haben eine unauslöschliche Spur im Gedächtnis der Franzosen hinterlassen: kein Wunder, dass die Erinnerungen an diese schrecklichen Jahre sowohl in den Nachkriegsromanen als auch, in verschiedenen Formen, in den Romanen seit den 50er Jahren bis zu den heutigen Tagen eingeschrieben sind. Nach dem Überblick über den französischen Roman über den Zweiten Weltkrieg wenden wir uns einer eingehenderen Analyse des Romans einer Schriftstellerin zu, der in großem Maße beiseite geblieben ist: es geht um das *Französische Gefolge* von Irène Némirovsky, Roman, der inmitten des Krieges im Jahre 1942 geschrieben wurden, und der viele Jahre später, erst im Jahre 2004, veröffentlicht wurde. Die Analyse zeigt Folgendes: indem die Schriftstellerin eine manichäische und stereotype Darstellung

der Deutschen und Franzosen vermeidet, versucht sie das Schicksal der einzelnen Menschen in den Wirren des Krieges zu beleuchten.

Schlüsselwörter: Der Zweite Weltkrieg, Besatzung, der französische Roman, Irina Nemirovsky, die Deutschen

Примљено: 05.10.2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, *Дама у жуџом*

Милош М. Јовановић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

АПРИОРНА ИСТОРИЈА У СВЕТЛУ ХАНДКЕОВЕ ПОЕТИКЕ И КАНТОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ИСТОРИЈЕ

У раду се успоставља веза између историозофске позиције немачког филозофа Имануела Канта и схватања историје савременог аустријског књижевника Петера Хандкеа и на основу једног таквог могућег књижевно-филозофског оквира тумачи се историја на крају 20. и почетку 21. века. Основни став Кантове филозофије историје јесте да је историја а priori могућа када предсказивач сам ствара и припрема догађаје које унапред навешћује. Исту филозофију налазимо и код Петера Хандкеа садржану у тези о постојању субјекта историје пре историје, који, дакле, унапред ствара историју. Постојати пре историје значи ту историју унапред и независно од чињеничног историјског тока креирати, наговештавати и спроводити у дело. Априорна историја је одавно припремљена, окамењена историја која Другог унапред елиминисе са историјске позорнице, она само ствара привид некаквог историјског кретања и историјских промена. У априорној историји све је одавно већ одлучено и окончано.

Кључне речи: Имануел Кант, Петер Хандке, филозофија историје, историја а priori

1. Кантова филозофија априорне историје

У тексту *Свој међу факултетима. Други одељак. Свој између филозофског и правног факултета* (Кант 1974: 181) Кант расправља, између осталог, и о априорној историји. Овакав спој речи могао би на први поглед да остави утисак да се ради о нелогичности или некаквом оксиморону будући да противречи свим уобичајеним дефиницијама историје као свему ономе што се de facto збило у прошлости. Кант тражи одговор на питање о делу историје људског рода, и то не из прошлог, већ из будућег времена, надилазећи тако све емпиријски засноване филозофско-историјске концепције својих савременика рационалиста и просветитеља, али и романтичарски инспирисаних историчара, чије филозофско-историјске концепције израстају на истој просветитељској парадигми превазилажења мита од логоса (Гадамер 2010: 201-221) и који су прави и једини задатак историчара видели у понирању и уживљавању (Einfühlung) у дух прошлог времена који као такав треба истра-

1 mzmajski@gmail.com

жити и спознати у његовом тоталитету или, како би Леополд фон Ранке рекао, „wie es eigentlich gewesen“². Део историје људског рода из будућег времена Кант ближе одређује као „део оне историје која предсказује“ (eine vorhersagende Geschichte) и „која се, ако се не одређује по познатим природним законима (помрачење Сунца и Месеца), зове гатање (wahrsagend), иако је природно. Али ако се не може добити друкчије до натприродним саопштењима и проширивањем видика у будућност, онда се зове прорицање (weissagend, prophetisch)“ (Кант 1974: 181). Дакле, чак и предсказујућа историја, која је као нека врста научно фондиране ‘футурологије’ усмерена ка будућем и његовом разоткривању, али која нужно остаје заробљена у границама једне научне претпоставке, јер јој је поглед усмерен ка нечему за шта јој недостаје опипљиво искуство, чак и таква историја мора бити утемељена на некаквој емпирији која претходи сваком сазнању и предсказању, дакле, мора бити укорењена у познатим природним законима (опипљивим законима који се темеље на конкретном, реалном искуству – по нашем тумачењу), а сваки појавни облик такве историје, који занемарује емпирију и природне законе и који се служи натприродним објашњењима, не представља ништа друго и ништа више до најобичније гатање и прорицање. Кант каже у наставку да „онај ко у свом прорицању ошљари (pfuschert), ко се тиме бави без знања и поштења, тај гата, од Питије до Циганке.“ (Кант 1974: 181)

На питање како се будућност на тај начин може спознати, како је уопште могуће знати нешто што лебди изнад опипљивог искуства, Кант тврди да је то могуће као „предсказујућа приповест историје (wahrsagende Geschichtserzählung) онога што предстоји у будућем времену, па, према томе, као a priori могуће представљање (Darstellung) догађаја који тек треба да се одиграју“ (Кант 1977: 351). Али, не само то. Тако долазимо до реченице кључне за Кантово уобличење појма историје a priori и за разумевање те идеје у контексту Хандкеовог књижевног стваралаштва. Спознавање будућих догађаја није, међутим, само представљачка делатност, једно могуће конструисање историје од стране онога ко ту будућу историју у првом реду спознаје, али и прави претпоставке о њеном могућем току у будућности. Кант каже да је *историја a priori* могућа „када предсказивач сам с *и* в а р а и *п*рипрема догађаје које унапред навешћује“ (Кант 1977: 351).³ Предсказивач историје није, дакле, само пасивни посматрач и тумач историјских догађаја, његов задатак се не исцрпљује искључиво у представљању историјских догађаја онако како би они у будућности могли да се одвијају, већ он пре свега постаје неко ко догађаје припрема, креира и низом делатности их унапред наговештава. Могло би се чак ићи дотле и устврдити да једном ‘априорном историچارу’ уопште и није потребно тумачење нити предсказивање историје у смислу њеног могућег представљања на основу постојећег искуства из

2 „Онако како је заправо било“.

3 „Wie ist aber eine Geschichte a priori möglich? – Antwort: wenn der Wahrsager die Begebenheiten selber macht und veranstaltet, die er zum voraus verkündigt.“ Ми подвлачимо.

прошлости и садашњости, да је он само условно речено предсказивач, а све то јер је он ту историју унапред већ припремио и створио, па би евентуални другачији исход од оног унапред замишљеног и осмишљеног био у неку руку немогућ. Кант у наставку наводи примере историје а priori. Ту читамо следеће:

Јеврејски пророци су добро прорекли да њиховој држави за краће или дуже време предстоји не само пад него и слом, јер су они сами били виновници те њене судбине. – Они су, као вође народа, оптеретили поредак толиким црквеним и другим грађанским дажбама које су проистикале из првих да је њихова држава постала потпуно неспособна да постоји и сама за себе, а још мање у односу на суседне народе, и било је природно што су се „јеремијаде“ њених свештеника узалуд чуле. А пошто су тврдоглаво остајали при уређењу које су сами створили, а које је било неодрживо, могли су тако сами непогрешиво предвидети и коначан исход.

И наши политичари, уколико им то њихов утицај допушта, чине то исто, па су и исто толико срећне руке у свом предсказивању. – Људи се морају узети онакви какви су, кажу они, а не какви би требало да буду према сновима цепидлака који не познају свет или добронамерних занесењака. То онакви какви су треба, међутим, да значи: онакви каквима смо их учинили неправедном присилом и издајничким смицалицама које су влади стављене на располагање, то јест јогунасти и склони побуни; отуда, наравно, кад влада мало попусти дизгине, проистичу жалосне последице које потврђују тачност пророчанстава оних тобоже мудрих државника.

И свештеници каткада проричу потпуну пропаст религије и скору појаву Антихриста, радећи притом управо оно што је потребно за његов долазак, јер не мисле на то да својој заједници уливају у душу морална начела која воде бољему, већ им као најглавнију дужност постављају строго поштовање прописа и наслеђену веру, који томе посредно треба да допринесу, иако се из њих, додуше, може родити механичка једнодушност, као у неком грађанском уређењу, али не и једнодушност моралног осећања. А онда јадикую над безверјем које су сами створили и које су, дакле, могли навести и без неког посебног пророчанског дара. (Кант 1974: 181-182)

О априорној историји и законом наметнутом прикривању истине као једном могућем појавном облику априоризма реч је и у осмом одељку истог есеја под насловом *О њешкоћама на које наилази публицитетски максима усмерених ка највећем добру читавог света* (Кант 1974: 188). Наводимо овај део као илустрацију механизма једног могућег априорног облика тадашње владавине.

За народ Велике Британије представљало би увреду величанства ако би се рекло да је та држава *неограничена монархија*, већ би требало да је то уређење у коме два дома парламента, као представници народа, *ограничавају* вољу монарха, иако сви добро знају да је његов утицај на народне представнике тако јак и тако неминован да ти поменути домови одлучују само оно што он жели и што предложи преко свог министра. А он опет који пут

предложи и одлуке за које зна да ће народ оповргнути, па чак и *ради* на томе (нпр. поводом трговине црним робљем), како би пружио привидан доказ слободе парламента. – Такво представљање стања ствари ствара заблуду, тако да се више и не тражи уређење које би се заиста заснивало на правима, јер се сматра да је нађено у већ постојећем примеру. Лажљиви публицитет обмањује народ приказујући му слику тобожње *ограничене монархије*⁴, и то ограничене законом који је сам народ донео, док се његови представници, придобијени подмићивањем, тајно повинују *ајсолућном монарху*. (Кант 1974: 188-189).

А расправљајући у наставку истог есеја о проблему напредовања у људској историји и о немогућности решења тог проблема непосредно искуством, Кант, говорећи о човеку, тврди како „ми имамо посла са бићима којима се, додуше, може *заповедати* шта *треба да чине*, али за која се не може *предсказати* шта *ће чинити*, бићима која у осећају зла које су сами себи нанели, када ово постане збиља опасно, умеју да нађу појачан подстицај да поступају боље него што су поступали пре таквог стања“ (Кант 1974: 184). Даље, немогуће је пренети се на неко ванповесно становиште ума и са тог становишта предвиђати слободне радње, деловање човека као слободног бића, „јер то би било становиште *привиђења* (Standpunkt der Vernunft) које је изнад све људске мудрости (и изнад свеколиког људског, историјског искуства - М. Ј.) па обухвата и *слободне* поступке човека, које овај додуше може да *види*, али не и са извесношћу да *предвиди* (за божје око ту нема разлике), пошто би му за ово друго било потребно да их доведе у везу са природним законима, али му за будуће *слободне* поступке такво упутство, или путоказ, недостаје“ (Кант 1974: 184). На почетку описана позиција предсказивача, као онога ко унапред ствара и припрема догађаје које унапред навешћује, позиција која историју чини унапред окамењеном, ‘спакованом’, завршеном и која не оставља нимало простора за онај чувени Хегелов идеалистички *средо* према којем је историја света „напредовање у свести о слободи“ (Хегел 2006: 25), таква априорна позиција бива унеколико модификована и ограничена ставом да се човеку може заповедати шта треба да чини, али му се не може наметнути и унапред, а *priori* предсказати шта ће уистину

4 Конкретније о ограниченом монарху и механизму априоризма на истом месту наставимо следеће: „Један узрок, чије се својство не запажа непосредно, открива се у дејству које га неминовно прати. – Шта је *ајсолућни монарх*? То је онај по чијој заповести, када каже: нека буде рат, рат одмах почне. – Шта је, насупрот томе, ограничени монарх? Онај који претходно мора да пита народ треба ли заратити или не, па ако народ каже да не треба, онда се и не зарати. – Јер, рат је стање у коме поглавару државе морају стајати на располагању *све* државне снаге. Међутим, владар Велике Британије водио је подоста ратова не тражећи ту сагласност. Према томе, тај монарх је апсолутни монарх, премда по уставу то не би требало да буде; али он увек може да заобиђе тај устав, јер је он помоћу оних државних снага, наиме, тиме што има власт да додељује све службе и достојанства, обезбедио сагласност народних представника. Такав систем подмићивања не сме, наравно, да буде јаван да би успео. Зато остаје под веома провидним велом тајности“ (Кант 1974: 188-189).

5 Тако написано у самом тексту.

чинити, имајући у виду чињеницу да се у основи ради о слободном бићу које слободном вољом и слободним деловањем на историјској позорници може да одлучи да такорећи не буде укалупљено у унапред зготовљене обрасце мишљења и деловања и тако у извесној мери, зависно од датих историјских околности, утиче на промену тока историјског догађаја и на тај начин доведе до прекретнице („*punctum flexus contrarii*“). Дакле, из немогућности извесног предвиђања будућих слободних поступака човека следи у одређеној мери ограничење радикалне позиције историје а priori која (апориорна историја) сама по себи, као што смо видели, у основи не оставља никакав простор слободи и слободном деловању.

Извесност предвиђања будућих догађаја угрожена је, према Канту, и чињеницом неодређености удела добра и зла у човековом бићу (Кант 1974: 184). Уколико би се, како се даље тврди, човеку као слободном бићу могла приписати „урођена и непроменљиво добра, премда ограничена воља“, онда би се са великом извесношћу могло устврдити како би човек могао са великом сигурношћу да „предвиди напредовање своје врсте ка бољем“ из разлога што би се то „предвиђање односило на неки догађај који он сам може да произведе“, али имајући у виду случај да „човек не зна у ком су степену добро и зло измешани у његовој обдарености, он не може ни да зна какво дејство сме од њих да ишчекује“ (Кант 1974: 184).

Екскурс: један пример предвиђања/наговештавања историје

Упркос свим могућим релативизацијама Кантове почетне и главне тезе о апориорној историји, начелно је могуће разликовати: 1. предсказивање историје или апориорну историју у горе описаном смислу од 2. прогнозе или предвиђања могућег тока историје у будућности на основу онога што се већ збило и тренутног историјског стања и ситуације. Један од најбољих и најактуелнијих примера за други случај налазимо код Хантингтона у књизи *Сукоб цивилизација*. У последњем, петом делу ове књиге под насловом „Будућност цивилизација“ Хантингтон (2000: 335) резимира основне тезе теорије сукоба цивилизација и даје скицу једног могућег историјског кретања цивилизација у 21. веку. Хантингтон иронично напомиње да се „историја завршава барем једном, а понекад и чешће у историји сваке цивилизације“, алудирајући на народе, посебно на западну цивилизацију, који, „када се појави универзални ступањ цивилизације, њени народи постају заслепљени оним што је Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee) назвао 'илузијом бесмртности'", верујући да је тај степен цивилизације коначни облик људског друштва. (Хантингтон 2000: 335) Тако је, тврди даље Хантингтон, било са Римским царством, абасидским калифатом, Могулским и Отоманским царством, а таква је била и судбина *Rex Britannica*. Каква ће бити судбина *Rex Americana*, то ће се тек видети. Народи таквих универзалних цивилизација или супердржава склони су да своју земљу сматрају обећаном земљом, свеколиким циљем целокупне историје човечанства (Хантингтон 2000: 335). Свакако водећи теоретичар утопијског краја историје цивилизације Френсис Фу-

кујама (Francis Fukuyama) тврди тако да пад комунизма и крај хладног рата откривају један шири процес на делу, што заступа и Пери:

Двадесети век је видео како развијени свет запада у пароксизам идеолошког насиља, док се либерализам прво сукобљавао с остацима апсолутизма, а онда бољшевизма и фашизма и коначно с једним ажурираним марксизмом који је претио да доведе до крајње апокалипсе нуклеарног рата. Али, век који је започео пун самопоуздања у крајњи тријумф западне либералне демократије као да се на свом крају враћа у пуном кругу онамо одакле је кренуо ... до једне уверљиве победе економског и политичког либерализма. Тријумф запада, западне *идеје*, пре свега је видљив у потпуној исцрпљености изводљивих систематских алтернатива за западни либерализам ... Оно чему смо можда сведоци ... јесте крајња тачка идеолошке еволуције човечанства и универзализација западне либералне демократије као коначног облика владавине. (Пери 2000: 632-633).

Ипак, напомиње Хантингтон, „друштва која претпостављају да се њихова историја окончала, обично су друштва чија историја почиње да опада“ (Хантингтон 2000: 335).

Но, било како било, за илустрацију теорије предвиђања историје је од значаја прогноза о току светске историје у 21. веку, коју Хантингтон даје у горе поменутом поглављу „Будућност цивилизација“. Расправљајући о могућностима глобалног рата у делу поглавља под насловом „Цивилизацијски рат и поредак“, рата „који би обухватио најважније државе важнијих светских цивилизација“, Хантингтон тврди да узроци таквог рата могу бити различити и бројни, као, на пример, „због неодговарајуће границе између група из различитих цивилизација“, док је „опаснији извор глобалног међуцивилизацијског рата промена равнотеже моћи међу цивилизацијама и њиховим најважнијим државама“ (Хантингтон 2000: 348). Успон Кине, овог, како у наставку каже Хантингтон, „највећег играча у људској историји, имаће огроман утицај на међународну стабилност на почетку 21. века“, Кине чија је појава „као доминантне силе у Источној и Југоисточној Азији супротна историјски образованим америчким интересима“ (Хантингтон 2000: 348). Хантингтон скицира могући развој рата између САД и Кине у 21. веку.

Претпоставимо, каже Хантингтон, да је година 2010.⁶ Америчке трупе су изван Кореје која се поново ујединила и САД су знатно смањиле војно присуство у Јапану, док на другој страни Тајван и Кина остварују помирење у коме Тајван задржава своју независност, али признаје сизеренство Пекингу и, уз јемство Кине, постаје члан Уједињених нација по моделу Украјине и Белорусије из 1946. Затим долази до убрзаног развоја нафтних ресурса у Јужнокинеском мору, и то углавном под кинеским окриљем, али и са неким регионима под вијетнамском контролом, које

⁶ Подсећања ради, књига *Сукоб цивилизација* објављена је први пут 1996. године, дакле, 14. година пре развијања могућег сценарија светске историје на почетку 21. века, о којем тада говори Хантингтон.

су развиле америчке компаније. Кина, чије је поуздање појачано њеном новоуспостављеном доминацијом, најављује да ће успоставити пуну контролу над целим морем, на које је увек полагала право, док се, на другој страни, Вијетнамци опиру таквим кинеским амбицијама и долази до окршаја између кинеских и вијетнамских ратних бродова, што нагони Кинезе да из освете због свог понижења из 1979. нападну Вијетнам. Вијетнамци траже од Американаца војну помоћ, а Кинези упозоравају САД да остану неутралне, док Јапан и остале азијске нације у таквој ситуацији оклевају. Сједињене Америчке Државе изјављују да не прихватају кинеско освајање Вијетнама, захтевају економске санкције против Кине и шаљу своје ратне снаге у Јужнокинеско море, што Кинези осуђују као нарушавање кинеских територијалних вода и изводе ваздушне нападе на америчке снаге. Напори генералног секретара УН и јапанског председника владе да преговарају о прекиду ватре пропадају и борбе се шире по Источној Азији. Јапан проглашава војну неутралност, а кинеске подморнице и авиони, делујући са Тајвана и копна, наносе озбиљну штету бродовима САД и постројењима у Источној Азији. Индија користи прилику да изврши напад на Пакистан и унизи његове нуклеарне и конвенционалне војне способности, Кина се активира и Иран притиче у помоћ Пакистану са модерним и софистикованим војним снагама. Индија се заглибљује борећи се против иранских трупа и пакистанске гериле, састављене од неколико различитих етничких група, при чему и Пакистан и Индија апелују на арапске државе да им пруже подршку, док Индија упозорава на опасност од иранске доминације у Југоисточној Азији. Једна по једна прозападна влада у арапским земљама и Турској пада, пред исламистичким покретима које покрећу бројне кохорте младих муслимана, а антизападно расположење доводи до масовног арапског напада на Израел. Кина и Сједињене Државе покушавају у таквим геополитичким околностима да добију подршку осталих кључних држава. Како Кина бележи војне успехе, Јапан почиње да се приближава Кини, мењајући свој положај од формалне неутралности до прокинеске позитивне неутралности, да би затим, покоравајући се захтевима Кине, прешао на њену страну. Јапанске војне снаге заузимају америчке базе у Јапану и Сједињене Државе ујурбано евакуишу своје трупе, оне исто тако објављују блокаду Јапана и амерички и јапански бродови спорадично се сукобљавају у Западном Пацифику. На почетку рата Кина је предложила узајамни безбедносни пакт са Русијом, ипак, успеси Кине имају супротан ефекат на Русију од онога који су имали на Јапан, па Кинеска победа и потпуна кинеска доминација у Источној Азији иде против интереса Москве. Русија креће у антикинеском правцу и почиње да јача своје трупе у Сибиру, а бројни кинески досељеници у Сибир ометају то кретање, при чему Кина војно интервенише да заштити своје сународнике и заузима Владивосток, долину реке Амур и остале кључне делове Западног Сибира. Међутим, будући да се борбе између руских и кинеских трупа проширују по централном Сибиру, долази до устанка у Монголији, која

је од раније под кинеским протекторатом. Упркос опсежним улагањима у нуклеарну енергију, Јапан још увек зависи од увоза нафте и то појачава његову склоност да се прилагоди Кини и осигура уток нафте из Персијског залива, Индонезије и Јужнокинеског мора. Током рата, како арапске земље долазе под контролу исламских милитаната, количине нафте из Персијског залива намењене Западу се смањују и Запад све више постаје заистан од руских, кавкаских и централноазијских извора, што исто тако доводи до тога да Запад појачава своје напоре да придобије Русију на своју страну и подржи је у проширењу њене контроле над нафтом богатим муслиманским земљама на њеном југу. У међувремену, Сједињене Државе покушавају да добију пуну подршку својих европских савезника, и мада пружају дипломатску и економску помоћ, они нису склони да постану умешани у рат. Кина и Иран страхују да ће се западне земље евентуално окупити око Сједињених Држава, као што су Сједињене Државе подржале Британију и Француску у два светска рата, а да би то спречили, они тајно користе нуклеарне ракете средњег домета у Босни и Алжиру и упозоравају европске силе да остану изван рата. Као што је то скоро увек био случај са кинеским напорима да заплаше друге земље сем Јапана, та акција има за последице управо оно што је супротно кинеским жељама. Обавештајна служба Сједињених држава примећује и извештава о коришћењу ракета, а савет НАТО-а објављује да оне одмах морају да буду уклоњене. Ипак, пре него што НАТО може да делује, Србија, с циљем да поврати своју историјску улогу заштитника хришћанства од Турака, напада Босну, Хрватска се придружује и две земље заузимају и деле Босну, запленају ракета и настављају са напорима да доврше етничко чишћење које су били приморани да прекину деведесетих. На другој страни, Албанија и Турска покушавају да помогну Босанцима, Грчка и Бугарска нападају европски део Турске и Турци напуштају Истанбул повлачећи се преко Босфора. У међувремену, ракета с нуклеарном бојевом главом, послата из Алжира, експлодира изван Марсеја и НАТО врши одмазду жестокиим ваздушним нападима на циљеве у Северној Африци. Тако су Сједињене Државе, Европа, Русија и Индија постали ангажовани у заиста глобалној борби против Кине, Јапана и већине исламских земаља.⁷

Тако би, дакле, према Хантингтоновој прогнози, изгледала историја у 21. веку. У којој мери такво историјско кретање иде онако како га је замислио овај теоретичар с краја XX века, да ли се нешто од онога што је он у својој утицајној књизи „предвидео“ заиста и остварило или не, да ли ће се можда у скоријој или каснијој будућности остварити или ће историја изгледати потпуно другачије, све то за наше питање априорне историје и није толико релевантно, већ је циљ у првом реду увидети јасну разлику између мање или више засноване или незасноване претпоставке о историјском кретању у будућности, с једне стране, и то је управо оно што налазимо код Хантингтона, и априорне историје као унапред

7 Видети детаљније Хантингтон 2000: 348-351.

осмишљене и спровођене историје, с друге стране. У прилог тези да се у случају Хантингтоновог предвиђања не ради ни о каквом априоризму могла би се навести између осталог и чињеница да се ради о делу које је објављено и као такво постало доступно јавности, да, дакле, није реч ни о каквом тајном покушају стварања и припремања одређених „историјских догађаја“, мада би се и на такву тезу могао уложити приговор да се, слично горе описаном случају лажно ограниченог монарха чији систем подмићивања не сме да буде јаван да би успео па зато остаје под веома провидним велом тајности, и овде ради о једној мање више разрађеној геополитичкој стратегији која као једна априорна конструкција мора да остане у тајности, али се јавности презентује у форми једног у односу на праву априорну историју мање више измењеног априорног наговештавања чији је главни циљ да скрене пажњу и поглед посматрача са „правих историјских догађаја“.

Кант у својим филозофско-историјским списима и Хандке у есеју *Правда за Србију* и драми *Вожња чуном* развијају идеју историје а priori која је сродна идеји априорне историје експлициране на почетку овог рада, и која се држи Кантове основне идеје о априорној историји, без њених могућих накнадних релативизација. У наставку ће бити речи о литерарном обликовању ове идеје у књижевности Петера Хандкеа.

2. Петер Хандке и априорна историја Срба

О Хандкеу се писало много и његова позиција у историји књижевности уопште је мање више позната. Књижевник високопоетизованог, херметичног стила и прозе поприлично удаљене од свакодневног, обичног, прозаичног језика, прозе коју многи сврставају у постмодерну, иако он одбија да се сврста у било који књижевни правац, писац убеђен у снагу поетског мишљења које ‘растаче’ сваки облик појмовног, научног мишљења („Ich bin überzeugt von der begriffsauflösenden Kraft des poetischen Denkens“), али уједно у својим друштвено-критичким есејима и драмама оштар на језику, бескомпромисни критичар савременог империјализма и мондијализма, романтични „житељ куле од слоноваче“ – све су то, условно речено, општа места његове поетике. Оно што је можда мање познато, а што је од важности за нашу тему, јесте очигледна веза између филозофа немачког класичног идеализма Имануела Канта и писца Петера Хандкеа, између Кантове филозофије историје, која није ушла ни у једну од три чувене критике, и Хандкеове идеје априорне историје, развијене у једном његовом есејистичком спису из 1996. године и поетски обликована у драми три године касније. Да ли је Хандке читао Канта па на основу тога тумачио историјске догађаје и дешавања с краја 20. века, ми то не знамо, ‘копањем’ по Хандкеовој биографији не сазнајемо ништа нити је то за наш предмет интересовања битно. Једним строго иманентним ишчитавањем Канта и Хандкеа веза између идеја филозофа и књижевника постаје очигледна и јасна. О Канту је већ било речи. Идеју историје а priori Хандке је први пут развио у есеју *Зимско пушовање до река*

Дунава, Саве, Мораве и Дрине или Правда за Србију 1996. године, да би је три године касније у драми *Вожња чуном или комад за филм о рату* и поетски уобличио.

Хандке одлучује да путује у Србију, како каже, „од краја рата у Источној Славонији, разарања Вуковара од избијања рата у Босни и Херцеговини“ (Хандке 1996: 7). У младости је помало познавао Београд, где је скоро три деценије пре поновног доласка у Србију деведесетих година као аутор једног немог комада био позван на позоришни фестивал, и од тог једноиподневног боравка остала му је само младалачка или ауторска озлојеђеност због нечувеног немира (због безречне представе) у српској публици која „јужњачки или балкански природно није могла да буде сазрела за тако дуготрајно ћутање на позорници“ (Хандке 1996: 7). Од великог града Београда остала му је у сећању само некаква преблага стрменитост ка ушћу реке Саве у Дунав и ниједна слика воде река, хоризонта затвореног оним типично комунистичким солитерима. Хандке се сада, за време свог другог боравка у главном граду Србије, својевремено оне Југославије, присећа сусрета са Миодрагом Булатовићем приликом случајног проласка поред Клуба књижевника.

У првом реду је Хандке „због рата хтео у Србију, земљу такозваних ’агресора“ (Хандке 1996: 8). Вукло га је да оде у Србију из једноставног разлога што је хтео да види земљу која му је од свих земаља СФР Југославије најмање била позната и уједно најпривлачнија можда највише због вести и мишљења о њој, најинтересантнија због свих чудних гласина о њој (Хандке 1996: 8). Готово све слике и извештаји протекле четири године за време ратова на простору Југославије стизали су, тврди Хандке, искључиво са једне стране фронта или граница, а уколико се уопште и дешавало супротно, да долазе са друге стране, изгледали су му све више само као пуки „одраз уобичајене стране увежбаног погледа, као слике у огледалима у самим нашим видним ћелијама, ни у ком случају као сведочанство“ (Хандке 1996: 8). Гонило га је нешто иза тог огледала, на пут у земљу Србију, „сваким чланком, сваким коментаром, сваком анализом непознатију и вреднију истраживања или само гледања. И ако сада неко помисли: ’Аха, просрпски!’ или ’Аха, југофил!’ – ово последње је реч (реч?) *Шпигела* – тај уопште не треба овде даље да чита“ (Хандке 1996: 8 – 9).

Последњих година је, тврди Хандке, било и позива у Југославију, Србију или Црну Гору, али жеља писца је била да избегне да у овим земљама буде „јавна личност, па чак и полујавна“ (Хандке 1996: 9). Замишљао је себе као „обичног пролазника, не чак ни као странца или путника, и то не само у метрополама Београду или Титограду, него у првом реду у мањим градовима и селима, а по могућности повремено и далеко од сваког насеља“ (Хандке 1996: 9).

Хандке помиње два пријатеља из Србије који су „прилично млади отишли из земље, али су кући одлазили у мање-више великим временским размацима“ (Хандке 1996: 10). Један је Жарко Р., преводилац и писац, спикер чланака листова немачког говорног подручја на ра-

дију *Deutsche Welle*. Други Хандкеов пријатељ Србин је Златко Б. кога је Хандке познавао готово деценију свога живота у Салзбургу. Хандке одлучује да заједно са Златком Б., крене на заједничко путовање „његовом Србијом“.

Крајем октобра 1995. кренули су из три различита правца на пут за Београд: један из салзбуршке области попреко кроз Аустрију и Мађарску, други из Келна, авионом Луфтханзе, и трећи из париског предграђа, после вожње кроз Лорен и Швајцарску, из Цириха Свисером, уз пратњу С. Тако је, каже Хандке, почело једно од ретких путовања у његовом животу које није предузео сам, и прво на коме је готово све време био у друштву (Хандке 1996: 13).

Хандке прича како је уочи одласка гледао у једном версајском биоскопу филм *Подземље* Емира Кустурице. „Коначно се из пуке вештине приповедања ослободила сила приповедања, тиме што се, наиме, обдареност да се сања, жестока, повезала са опипљивим комадом света, па и повести – негдашњом Југославијом која је младоме Кустурици била домовина“ (Хандке 1996: 14 – 15). „Глупо и злонамерно је деловало много тога што је написано против филма *Подземље*“, каже Хандке, као што је глупа и површна изјава после пројекције у Кану Алана Финкелкрота (Alain Finkelkraut), једног од новијих француских филозофа, иначе, заговорника државности и независности Хрватске у време југословенске кризе, који је, и не погледавши филм, замерио да је „терористички, просрпски пропагандистички“ и сл. (Хандке 1996: 15) А један други филозоф, Андре Гликсман (André Glucksmann), је „на гротескни начин обрнуо ствар тиме што је Кустурици за његов филм, који је видео!, честитао због обрачуна са терористичким српским комунизмом који, за разлику од Немаца, ама баш никакву поуку није извукао из својих историјских недела – постављало се питање: шта је гледао тај ко је тако нешто извукао из филма *Подземље*? Шта тај уопште види?“ (Хандке 1996: 15). *Подземље* је, каже Хандке, настало, створено је, постоји и делује само „из патње, бола и снажне љубави“, а све заједно „истиче **оно Видовито, понекад чак као Видовњачко те друге југословенске повести**⁸, или оно изворно Бајколико, обратимо пажњу на свечани крај филма на острву које се откида од континента, где се тај звекан из филма, наједанпут уопште не више тако збуњен, а камоли блесав, обраћа гледаоцима јасно и најнежније ауторитативно, како то само приличи приповедачу бајке, речима ’Била једном једна земља ...’ (Мени је тамо у биоскопу његова бајка, на жалост, била чак прекратка.)“ (Хандке 1996: 16).

А поводом одлуке редакције *Le Monde* да рашчисти ствари са Кустуричином „просрпском или југофилном задртошћу“, поред „језички офуцане, као даљински управљане рецензије главног филмског критичара“, Хандке пише о извештавању новинара и њиховој (апориорној) мржњи према свему што има везе са целим народом, посебно о чланку жене која је хтела да докаже да је Кустуричин филм, будући „сниман на

8 Ми подвлачимо.

српском тлу (и у српским водама), произведен сигурно уз подршку тамошњих фирми, те је стога кршио трговинске санкције и ембарго које су Уједињене нације завеле против Србије и Црне Горе“ (Хандке 1996: 18). Требало је, према речима те жене, чије име и ближе податке аутор и не наводи и што, додајмо, уопште и не мора да буде релевантно, јер је реч о новинарском дискурсу типичном за априорно извештавање, дакле, извештавање према унапред припремљеним, зготовљеним нацртима, Кустуричин филм скинути са репертоара, повући из оптицаја, јер се косио са свим могућим резолуцијама Уједињених нација, свим могућим правилима филмске и уметничке продукције и „већ само као производ или роба био из основа нешто бесправно“ (Хандке 1996: 18).

Овде само делом, у скицама наведени говор ратних извештача, „готово искључиво диктиран са унапред заштегнутог ланца⁹ за пса њушката“ (Хандке 1996: 19), чинио се Хандкеу типичним за ту премоћну групу публикација о југословенском рату, од самог његовог почетка. Уплитањем више усковитланих ступњева реалности губи се додир са непосредном истином извештавања, „јер, шта знамо ако нам се активност своди готово искључиво на гледање (телевизије)? Шта знамо ако у силним телевизијским и компјутерским мрежама само поседујемо знање, без свести о стварном знању које се стиче само учењем, гледањем и учењем? Шта знамо ако пред собом уместо ствари имамо само њену слику или, као у телевизијским вестима, скраћеницу слике или, као у свету мреже информисања, скраћеницу скраћенице?“ (Хандке 1996: 20). Паразита који је померао реалности и гурао их као најобичније кулисе свакако не треба тражити у свести адресата, већ у априорној активности оних који обликују вести и медијског извештавања уопште.

Хандке говори и о случају Срба који су до избијања рата на простору СФР Југославије живели као југословенски грађани равноправни са својим хрватским земљацима, заједно са њима конститутиван народ једне федеративне јединице СФРЈ, и који су уставом за мимо њих новоосновану државу Хрватску предвиђени да буду етничка група другог реда, па је „око 600 000 српских људи, без питања припојених хрватској држави [...] требало да се ’осети као мањина!’“ (Хандке 1996: 23)

У служби креирања априорне историје је пре свега медијска машинерија, док у њеном спровођењу у дело, реализовању на терену пресудну улогу има тзв. нови милитаристички хуманизам (в. Чомски 2000). У следећем пасусу из *Зимског путовања* уочљиве су неке од стратегија медијског спиновања. Ту читамо следеће:

И тих година ратног извештавања [...] они ([оба преостала ратна народа - М. Ј.] су за објективе и микрофоне међународних расвета и извештача који су их у међувремену уводили, водили, давали им знаке махањем („хеј, партнеру!“), добили, уочљиво, као послушно мученичке изразе лица и заузеле су позе по жељи странаца. Ко ће да ми каже да сам у заблуди

9 Ми подвлачимо.

или чак злонамеран, када тако на снимку оног плачног лица жене Close Up иза жице у једном заробљеничком логору видим и послушно извршавање упутстава фотографа међународне новинске агенције, са друге стране жице логора, а само у начину како се жена припија уз жицу видим и нешто што јој је тај трговац фотографија претходно показао? Можда сам у заблуди, можда је паразит у моме оку (дете на једној фотографији увећано, урла, у рукама жене, његове мајке?, а на следећој фотографији далеко у групи као блажено мирно у наручју друге жене, његове праве мајке?) [...]. (Хандке 1996: 28-29).

У описаном поступку новинара међународне новинске агенције долази до расцепа између света живота (према Хусерлу, нем. *Lebenswelt*) и слике о том свету преломљеног кроз фотографски објектив. Слика постаје независна од света и чак супротна у односу на свет. По правилима *camerae obscurae*, под чијим дејством бива уобличена слика света, одиграва се сав медијски рат, априорни рат у којем друга страна, ван хоризонта унапред смишљене историје, бива елиминисана. Слика постаје много уверљивија од света живота, оног света живота (*Lebenswelt*) о којем говори и Хандке помињући Едмунда Хусерла, и који оком непосредног посматрача на терену прати, бележи и приповеда о народу који је колективно а priori проглашен за архезлочинца. У таквој атмосфери оптужени под перманентним дејством медијске слике полако почиње да се осећа кривим. Ту Хандке у интервјуу бечком листу NEWS наводи пример жене која у једном сусрету с Хандкеом приликом његове посете Србије за време бомбардовања, поставља питање: „Па шта хоће свет од југословенског народа? Јесмо ли стварно толико криви да будемо уништени? Као код Кафкиног оптуженика Јозефа К., који се са одвијањем процеса осећа све више кривим. С тим што је овде један оптужени замењен целим једним народом“, каже Хандке у интервјуу за лист NEWS од 11. 05. 1999. године.

На крају уводног дела *Зимског путовања* под насловом „Пре путовања“ Хандке резимира причу о југословенским догађајима с краја 20. века и каже следеће:

И, коначно, дошао сам чак дотле да сам себе – и не само себе – упитао: Има ли то стварно неке везе са оним суровим сном о „Великој Србији“? Нису ли властодршци у Србији, да су о њој заиста сањали, могли сасвим лако да је и остваре? Или, нису ли се ту можда зрнца легендарног песка, неколико међу небројенима, усковитлала, како то бива у распалим царствима, не само у балканским, и нису ли се она у нашим мрачним коморама у иностранству увећала до каменова спотицања? (Недавно се у листу *Frankfurter Allgemeine Zeitung* у, наводно, хроничи четири југословенске ратне године, почело већ у поднаслову са приписивањем кривице за распад земље анонимним састављачима меморандума Српске академије наука, 1986: „Рат у бившој Југославији почео је у научничком кабинету / научници су понудили идеолошко образложење за велики сукоб“). Није ли се онда на крају пре „Велика Хрватска“ показала као нешто далеко стварније, или делотворније, или веће, одлучније и дефинитивније, од оних српских зрнаца сна, поједених

легендом, никада и нигде спојених у јединствену идеју и политику моћи? И да ли ће се историја разбијачких ратова сада можда коначно писати сасвим другачије од тога што стоји у данашњим *сваљивањима кривице унапред*¹⁰ (курзив – М. Ј.)? *Али, није ли историја, управо захваљујући овима, већ одавно записана за сваку будућност? Дефинитивно?*¹¹ Није ли она пре окоштана, као и после 1914, као и после 1941. – окоштана и укотвљена у свести југословенских суседа, у првом реду Аустрије и Немачке, све до следећег ненаданог почетка, до следеће 1991? Ко ће коначно другачије писати ту историју, па макар то било другачије само у нијансама – које би, свакако, допринеле да се народи ослободе те укочености са слика о другима?“ (Хандке 1996: 33-34)

Хандке не улази у дубљу научну расправу о великонационалним идеологијама у Европи 19. и 20. века и њиховим евентуалним реализацијама током историје, и то с правом, јер, подсећања ради, „историчар и песник не разликују се по томе што први пише у прози, а други у стиховима – јер би се и дела Херодотова могла дати у стиховима, па би она исто тако била историја у стиховима, као и у прози – него се разликују по томе што један говори о ономе што се истински догодило, а други о ономе што се могло догодити. Зато и јесте песништво више философска и озбиљнија ствар него ли историографија, јер песништво приказује више оно што је опште, а историографија оно што је појединачно“ (Аристотел 2008: 71-72). Испитујући на трагу Кантовог учења о априорности историје историјска збивања у СФР Југославији, Хандке даје општи филозофско-књижевни оквир за једно могуће тумачење историјских догађаја с краја 20. и на самом прагу 21. века. Овде је посебно занимљив случај када једна страна за коју писац тврди да креира и спроводи у дело унапред осмишљену историју, а то су југословенски суседи и добар део међународне заједнице, оптужује другу страну за историјски априоризам. То је, наравно, случај меморандума Српске академије наука и уметности из 1986. године на који је одмах затим уследио и одговор Академије на оптужбе неких земаља за српске великонационалне планове и разбијање Југославије.

А о априорној историји налазимо следеће речи и у драми *Вожња чуном*:

О овом рату се може говорити само тако како смо ми (ликови интернационалаца у драми, међународна заједница – М. Ј.) о њему говорили, и како ћемо и даље говорити. Други језик о рату је исмевање жртава. [...] Не само језик којим се говори о рату, него и слика рата је наша. Наше је оно универзално: Историја у сликама! [...] Језик је, ипак, споредна ствар. [...] Морамо да будемо светски суд. *Увек морамо да постојимо пре историје*¹² (Хандке 1999: 69-76).

Априорност историје значи, једноставно, претпоставка о постојању неке врсте ‘априорног субјекта историје’, актера повести који свесно и систематски на основу унапред припремљене и разрађене геополитичке

10 Ми подвлачимо.

11 Ми подвлачимо.

12 Ми подвлачимо.

и државне културно-дипломатске стратегије креира једну универзалну културу сећања и унапред осмишљену филозофију повести (којом је обухваћена пре свега будућност) и предодређује ток историјских догађаја у складу са својим интересима, а тај посао 'паковања' и 'стављања у промет' историје данас на прелазу из 20. у 21. век постаје утолико лакши имајући у виду чињеницу да предсказивачу на располагању стоје између осталих међународно-правних *ad hoc* инсталација и медијска, војна и уопште техничка машинерија којима не само да се историја и свет могу креирати према унапред смишљеним, конструисаним пројектима, већ и уништити и поново створити.

И у речима историчара Хандкеове драме *Вожња чуном или комад за филм о рашу*, једног од ликова драме, језгровито су представљени априористичка делатност и логика империјализма и њен однос према свком облику Другости, логика која је главни предмет Хандкеове критике. Ту читамо следеће:

Мистика не сме да ревидира историју. Историја превазилази мистику. Ако последњу реч имају мистичари, а не ми историчари, на крају долази до тога да је истребљивање Индијанаца било само збивање у предњем плану, док су у пространој позадини *каравани човечанства њовлачили своје сипирале вечности* (курзив – М. Ј.). Јасни подаци, јасан материјал, јасни извори. „У свим својим експертизама доказао сам“, каже историчар, у чијим речима препознајемо једног еволуционистички инспирисаног тумача прошлости, „кристално јасно: ти си злочиначки народ и жигосаће те цивилизовани свет, све до краја времена. Остао си хорда, а био си то од почетка, упао си овамо из степа на североистоку. Столећима су овдашњи староседелачки народи подносили твој смрад на бели лук и твоје браде. Додуше, наоко си своју веру изједначио са општепризнатим верама, али си, у суштини, био секта неотесаних са одбојним тајним писмом. Стално бити пијан је била обавеза у хорди, а жене, па и своју сопствену, си превасходно силовао. Твој први краљ је био свињар, а његов такмац коњокрадица. Коњокрадица је убио свињара, и постао је други краљ. И тако су, борбом свиње и кљусета, настале твоје династије и наставиле да се нижу, у складу са почетком. У такозваним ослободилачким ратовима си у суштини само био похлепан за турским купатилом са масажом и хуријом седмог неба и убијао си све што ти је од тих других, неоспорно ту прастарих народа изашло пред необријано лице, закрвављене очи и пожутеле зубе. Први светски рат си изазвао опет убиством монарха, и тако си разорио, од цара Августа и краља Артура на овамо, најхуманије царство света. Онда то копице Југославија један, неспособна да опстане. У Другом светском рату си дозволио да твоји народи бирају између смрти у концентрационом логору, принудног покрштавања и одлажења у партизане, показао си се ревностан у истребљењу Јевреја и Цигана, и бомбардовао си Дрезден, Берлин, Кавентри и Линц, док је твој главни град, недирнут, остао Бели Град. Онда и мртворођење Југославије Два, неспособне да преживи. Па онда тај последњи рат, и у њему ти, свима добро знан – само да би, по историјском узору на веће, далеко веће народе,

слушао, док спаљујеш и мучиш, класичну музику, и да би носио одела по последњој западној моди, револверашки плаве боје, каква носе скоројевићи. Али више него икада сте оптерећени старим митовима; да ли сте ви то, за разлику од народа цивилизованог света, неспособни да дневно око историје разликујете од погрешно вечног дремежа у полусну мита. Ваша мешавина мита и историје: болест која убија – али другог. Она те наводи на помисао да си изабрани народ коме припада ова земља. А кад ти не успе освајање земље, видиш себе разапетог на крст: и разапињеш на крстове друге. [...] Пробуди се, никакав бог не гледа на тебе одозго, него је то интерконтинентални сателит. Све он износи на видело. Ви сте побеђени зато што су други играли на карту јавности – и реклама може да просвети! – а не на карту приватног митоманисања; зато што су се они изражавали у језичким структурама признатим широм света, а не у националним легендама; зато што смо ми васпитавани цивилизованом реториком, док сте се ви у историји зауставили на тој вашој варварској отреситости [...]! (Хандке 1999: 34-37)

„Архисредњовековна хиперационална парамистика“ је, према речима интернационалца, представника такозване међународне заједнице или такозваног света, главна препрека „нецивилизованих“ на њиховом путу да постану део „цивилизованог света“, и зато је као терет прошлости морају одбацити. Истина је, кажу просветитељи еволуционисти, да има примитивних и високоразвијених култура, а међу тим културама постоји само разлика у степену развоја. Заступници овакве теорије културе каква је еволуционизам сматрају да је неоправдано говорити о културном релативизму и о фундаменталној, метафизичкој разлици између култура. Њихово гледиште би пре могло да се означи појмом културни универзализам, чија је основна претпоставка да постоји једна, универзална, светска цивилизација која је у неким културама на нижем, примитивнијем степену развоја, а у другима на вишем степену развоја. Овај став имплицира да „ниже или примитивне културе“ треба да као модел или матрицу према којој ће се развијати преузимају културну матрицу оних култура или цивилизација које су на вишем степену развоја – културну парадигму „виших култура“. По Тајлору (Edward B. Taylor), разумност је начело којим се човечанство руководи у свом замишљању корисних установа, а друштвени се поступци објашњавају позивањем на рационалне процесе мишљења. „Цивилизација стоји у месту кад њоме управља древни обичај који намећу прадедови. Напредак захтева неспутани разум за који је традиционализам антитеза“ (Хач 1979: 33). Само на бази дисконтинуитета у односу на историју и традицију могућ је, према еволуционистима, истински цивилизацијски и сваки други облик прогреса. Тајлор је био водећи идеолог прогресионистичког става по којем сва друштва и установе пролазе кроз поступан и природан процес развоја, а разни народи света представљају различите ступњеве достигнућа дуж те линије еволуцијског напредовања. „Традицијски конзервативизам много је израженији у примитивном него у цивилизованом друштву. Цивилизовани народи свесно побољшавају своје установе систематски

их проверавајући наспрам искустава као и размишљајући о њима, док међу нижим расама постоји тврдоглав отпор најпожељнијим реформама, и напредак се може наметати једино са спорашћу и тешкоћама какве ми из овога века тешко да можемо и замислити“ (уп. Елијас 2001). Расистичке и империјалистичке импликације таквих еволуционистички инспирисаних идеологема су више него јасне. Хандкеова књижевност је покушај обрачуна са свим идеологијама које служе само као инструмент за спровођење у дело много важнијег циља, а то је стварање историје према унапред конструисаним, априорним моделима.

„Спирале вечности“ које „каравани човечанства“ повлаче у „пространој позадини“ су ништа друго до априорне конструкције тзв. фантомске међународне заједнице протејског карактера која континуитет своје званичне, империјалистичке историје темељи на дисконтинуитету спрам историје и традиције народа чији се митови и национална самобитност не уклапају у мозаик априорне конструкције и који су ван видокруга „дневног ока историје“. Континуитет једне историје могућ је, према таквој логици, само на бази дисконтинуитета у односу на оне историје и традиције које нису компатибилне са једном, званичном историјом. Као таква, та званична историја није ништа друго до једна априорна конструкција која нема никакве везе са конкретним историјским искуством и чињеницама и која представља само једнократно средство у остварењу империјалних циљева сваке империје.

3. *Априорна историја и будућности историје*

Појам априорне историје утемељио је Кант критикујући просветитељски појам апостериорне историје, а Хандке је идеју и поетски уобличио у можда највећу критику априоризма. Просветитељска филозофија рационализма на историју гледа као на емпирију о којој је могуће изрицати позитивне и научно-емпиријски проверљиве чињенице. Историографија постаје тако емпиријска наука која позитивистички попут природних наука индуктивном методом прикупља чињенице из прошлости и на основу тих чињеница извлачи закључке о историјским догађајима (уп. Колингвуд 2003). То је уобичајена дефиниција историографије. У позадини прикупљања прошлости и паковања будућности, а све у циљу контроле историје и званичног историјског памћења, увек стоји идеологија као, по класичној дефиницији, лажна макијавелистичка, прагматичка свест. Таквој идеолошкој обојеној историографији није стало до историје, већ до њене употребе, инструментализације.

Све филозофије историје без изузетка су априорни конструкти чији су обавезни елементи почетак, крај и покретачки принцип историје. Идеја априорне историје је метафилозофски концепт који објашњава природу сваке филозофије историје без изузетка. Сваки ‘филозоф историје’ је у ограниченој мери ‘предсказивач’ који предвиђа историјски ток и објашњава историјско кретање. Међутим, историја а priori није само то. Она није само теоријско објашњење, тумачење историјских догађаја,

већ она, поред тога и пре свега, хоће да постане чињеница, историја спроведена у дело. Она је од самог почетка, унапред, окамењена, окостана, непроменљива. Изнад свега, као таква, она претендује на апсолутно важење, на универзалност која унапред елиминише и поништава сваки други облик историјског мишљења и делања. Поред тога, априорна историја је најчешће у најприснијем дослуху са сваким појавним обликом једног крајње прагматичког, макијавелистичког облика политичког мишљења. Она по сваку цену и свим средствима жели да буде једина истинита историја и историја са реалним последицама.

Историја а priori је историја без краја историје, јер никаквог почетка историје у априорној историји никада није ни било, нити макар неке илузије о напредовању у свести о слободи, онако како је Хегел мислио. У априорној историји нема никаквог историјског кретања, јер предсказивач унапред одређује судбину актера историје. Априорна историја је илузија о историјском кретању и напредовању у свести о слободи, илузија упакована и намењена ономе коме се историја предсказује, адресату предсказивања. Као таква, она не оставља простор за било какву дијалектику на историјској позорници и, попут филмског сценарија, унапред додељује улоге својим актерима. Ко је у таквој априорној констелацији предсказивач, а ко неми и немоћни посматрач и адресат, о томе последњи суд, као и увек, доноси историја, али дуго након што је априорна историја већ постала стварност на терену, а адресат са великим закашњењем изашао из зимског сна априоризма.

Литература

Аристотел 2008: Aristotel, *О песничкој уметности*, Београд: Dereta.

Гадамер 1993: H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke, Band 8, Ästhetik und Poetik I, Kunst als Aussage*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Гадамер 2010: H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke, Band 1, Hermeneutik I, Wahrheit und Methode, Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: Mohr Siebeck.

Елијас 1997: N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Елијас 2001: N. Elias, *Proces civilizacije*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Кант 1974: I. Kant, *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Београд: Velika edicija ideja.

Кант 1977: I. Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik I*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Колингвуд 2003: Р. Џ. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд: Службени лист СЦГ.

Пери 2000: M. Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Београд: Clio.

Петровић 2011: А. Петровић, „Поларна Србија. Увод у постисторијску културну дипломатију“, Крагујевац: *Наслеђе*, 17, Крагујевац, 9-27.

Хандке 1996: P. Handke, *Zimsko putovanje do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili Pravda za Srbiju*, Priština: Grigorije Božović.

Хандке 1999: P. Handke, *Die Fahrt im Einbaum oder Das Stück zum Film vom Krieg*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Хандке 2000: P. Handke, *Vožnja činom ili komad za film o ratu*, Beograd: Paideia.

Хантингтон 2000: С. П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поређања*, Подгорица: ЦИД, Бања Лука: Романов.

Хач 1979: Е. Хач, *Антиројолошке теорије I-II*, Београд: БИГЗ.

Хегел 2006: G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije*, Beograd: Fedon.

Хоркхајмер - Адорно 2011: М. Horkheimer / T. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Чомски 2000: Н. Чомски, *Нови милиитаристички хуманизам*, Београд: Плато.

Miloš M. Jovanović

DIE GESCHICHTE A PRIORI IM LICHT DER POETIK VON PETER HANDKE UND DER PHILOSOPHIE DER GESCHICHTE VON IMMANUEL KANT

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit wird die Beziehung zwischen der geschichtsphilosophischen Position des deutschen Philosophen Immanuel Kant und der Geschichtsauffassung des österreichischen Gegenwartsschriftstellers Peter Handke hergestellt und aufgrund eines solchen, möglichen literarisch-philosophischen Rahmens die Geschichte Ende des 20. Anfang des 21. Jahrhunderts interpretiert. Der Grundsatz der Philosophie der Geschichte von Immanuel Kant lautet: Die Geschichte a priori ist möglich, wenn der Wahrsager die Begebenheiten selber macht und veranstaltet, die er dann zum voraus verkündigt. Die gleiche Philosophie findet man auch bei Peter Handke in seiner These über das Bestehen des Subjekts der Geschichte vor der Geschichte, eines solchen Subjekts, also, das die Geschichte im voraus macht. Vor-der-Geschichte-bestehen bedeutet, diese Geschichte im voraus und unabhängig vom tatsächlichen geschichtlichen Lauf schaffen, verkündigen und in Kraft setzen. Die Geschichte a priori ist eine längst vorbereitete, versteinerte Geschichte, die den Anderen im voraus von der historischen Bühne eliminiert, sie schafft nur den Schein irgendeiner historischen Bewegung und Veränderung. In ihr ist alles schon längst entschieden und beendet worden.

Schlüsselwörter: Immanuel Kant, Peter Handke, Philosophie der Geschichte, die Geschichte a priori

Miloš Jovanović

L'HISTOIRE A PRIORI À LA LUMIÈRE DE LA POÉTIQUE DE P. HANDKE ET DE LA PHILOSOPHIE DE L'HISTOIRE DE E. KANT

Résumé

Cet article établit un lien entre la position historiophilosophique du philosophe allemand Emmanuel Kant et la compréhension de l'histoire de l'écrivain contemporain autrichien Peter Handke. À partir d'un tel cadre potentiel littéraire et philosophique, il interprète l'histoire à la fin du XXe et au début du XXIe siècle. La position fondamentale de la philosophie kantienne

de l'histoire est que l'histoire est a priori possible quand le prédicteur lui seul crée et prépare les événements qu'il annonce d'avance. La même philosophie se retrouve également chez Peter Handke dans l'idée de l'existence du sujet de l'histoire avant l'histoire. Exister avant l'histoire signifie créer, annoncer et réaliser cette histoire à l'avance et indépendamment du déroulement historique factuel. L'histoire *a priori* est préparée depuis longtemps, l'histoire pétrifiée qui élimine à l'avance l'Autre de la scène historique ne fait que créer l'illusion d'un certain mouvement de l'histoire et des changements historiques. Dans l'histoire *a priori* tout est déjà décidé et fini depuis longtemps.

Mots-clés: Emmanuel Kant, Peter Handke, philosophie de l'histoire, histoire *a priori*

Примљен 1. октобра 2012.
Прихваћен за штампу новембра 2012.

Данко Камчевски¹
Крагујевац

О ДАЛЕКОСЕЖНИМ ИМПЛИКАЦИЈАМА ФИЛОЛОГИЈЕ ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЈИЋА И БРАЋЕ ГРИМ

Овај рад представља промишљање односа између језика и народа, те у крајњој инстанци и културе засноване на том језику и државе која се на тој култури заснива. Указује се на велики подухват Вука Стефановића Караџића и браће Вилхелма и Јакоба Грима, који је на културолошкој страни омогућио стварање модерних српских и немачких нација. У средишту ових разматрања смешта се деветнаестовековни Речник као *summa summarum* народа, у којем се преплићу народни језик, култура, књижевност. Двадесети век, са друге стране, скреће са формирања националних ка формирању вишенационалних структура/држава, попут Југославије и Европске уније. У том смислу фигурира тумачење још једног речника – *Хазарског речника* који сликовито сведочи о проблемима конфедерација разноврсних народа. У исто време он представља опомену да пре свих државотворних подухвата морају, као и у деветнаестом веку, бити предузета озбиљна разматрања и на пољу филологије и културологије. У читавом се раду, поред споменутих контаката, указује и на суштинске контакте између Срба и Немаца, путем њихових заједничких тежњи да најпре у деветнаестом веку заокруже националне државе, а затим да се таква држава у двадесетом веку трансформише у једну мултикултуралну творевину.

Кључне речи: језик, филологија, фолклористика, речник, држава, нација, конфедерација

Овај рад обрадиће два значајна српско-немачка сусрета који су се одиграли на пољу филологије и фолклористике. Први сусрет десио се у деветнаестом веку, и српски представник код Немаца био је Вук Стефановић Караџић. Тај сусрет је добро познат, и о њему је темељно писано, па ипак је неопходно осврнути се на неке од кључних тачака ове сарадње у циљу бољег разумевања другог дела рада. Промишљање тог сусрета отвориће нам простор за тумачење двадесетовековног контакта, преко Милорада Павића и његовог *Хазарског речника* и његових импликација по српско-немачке односе, али и по Србе и Немце.

1 dkamcevski@gmail.com

1.

Позната је крилатица која се односи на два велика српска учењака, Доситеја Обрадовића и Вука Стефановића Караџића, учитеља и ученика, да је Доситеј „довео Европу у Србију“, док је Вук „увео Србију у Европу“. Не може се порећи да су Вуковом успеху допринеле и историјске околности. Први српски устанак изазвао је велики одјек у Европи, толики да је Леополд фон Ранке, немачки историчар, и написао књигу под називом *Српска револуција (Die Serbische Revolution)* – и то великим делом на основу Вукових казивања. „Востание Србије, давно си заспала“, познати су стихови Доситеја Обрадовића, и они прегнантно описују да се ту заправо радило о националном буђењу, које је најавило бројна друга, на Балкану и шире, у Европи, која ће на самом концу таквог процеса, век касније, довести до распада два вишенационална царства на тлу Европе, аустро-угарског и отоманског, те утемељивања националних држава.

Већ је много речено о Вуковом доприносу поновном успостављању српске државе, кроз утемељење њене културе. Вук је јасно уочио да је језик главни кохезивни елемент једне културе. Његов избор такозваног „народног језика“ можда је и био компромисно решење, али вероватно једино изводљиво, ако се читав *српски* простор имао ујединити једним заједничким имениоцем. Наравно да је такав избор неумитно искључио дела писана на, рецимо, славеносербском, али таква Вукова одлука, као што ћемо видети, можда и није могла бити другачија. И он је морао бити човек свог времена, а то је било време Романтизма, које је као реакција на Просветитељство, произвело један снажан импулс занимања за средњи век, за народна предања, митове, легенде, и уопште оно што ће се у то време формулисати као засебна дисциплина – фолклористика. У том смислу, Вук Стефановић Караџић стоји на самом почетку ове дисциплине, као један од њених пионира код Срба, али и један од њених великих заступника у Европи и код Немаца, кроз познанства са Гетеом, Ранкеом, и Гримовима (што је једна од главних преокупација овог рада). Круна тих прегнућа је почасни докторат који му је додељен у Јени, једном од центара немачког романтизма и идеализма.

Вуково прегалаштво је у сваком случају једна велика и кохерентна целина. То је веома битно нагласити, јер ће принцип кохезије играти велику улогу у даљој аргументацији. Узмимо, можда, његово највеће достигнуће, *Рјечник*, и погледајмо на које начине се преплићу његова многострука интересовања. Пре свега, за сваку одредницу у речнику постоји латински и немачки еквивалент („Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма“ гласи пун наслов речника). Јасан је и очигледан немачки уплив у речник, односно ослањање на немачки језик при одређењу српских речи. Ортографија прати добро познато начело Јохана Кристофа Аделунга („Пиши као што говориш, читај као што је написано“). Пре самог речника дата је и граматика српског језика, још један значајан елемент филолошког рада Вука Караџића.

Али, погледајмо и саме одреднице да бисмо видели какав је њихов однос према фолклорној грађи (пословице, изреке, приповетке, пошалице, песме) коју је Вук прикупљао. Може се рећи да је већина дефинисана преко својих латинских, односно, немачких еквивалената. *Рјечник* се, дакле, одређује према другим културама, али за нас је битнији начин на који се одређује према сопственој. Наиме, онај други део корпуса представља право фолклористичко благо. Тако рецимо одредница „Цариград“ почиње са „Србљи приповедају, да Цариград нијесу људи зидали, него да се сам саздао“ (Стефановић Караџић 1818: 882) – управо налик на народну приповетку; слично је и са одредницом „Златни Праг“: „Србљи приповиједају, да Турци још једном морају проћи Беч, и доћи до Златнога прага, да им онђе коњи позобљу зоб што им је оставио свети Јован; па ће и потом оданде и жене с преслицама гонити натраг.“ (Стефановић Караџић 1818: VII) Српске народне приповетке нису наишле на нарочит пријем какав су имале српске епске песме² (Панић-Суреп 1964: 9), иако је Вукова кћер Мина превела ове приповетке и посветила превод Јакобу Гриму, који је и написао предговор за њих. (Панић-Суреп 1964: 10). Ипак, Вук је „веома брзо у потпуности сагледао сав значај овог књижев-ног рода народних умотворина. Он се за њ био одушевио и од њега много очекивао, стављајући га по вредности одмах поред *Рјечника* и песама.“ (Панић-Суреп 1964: 9) Не само да су за Вука приповетке биле битне као и *Рјечник*, већ су се оне у њему нашле, у одредницама у којима је то било неопходно. Ако се узме да је свој *Рјечник* Вук засновао на народном говору, а да је лексичко-синтаксички корпус тог народног говора управо онај из народне књижевности, видимо да је Вуком *Рјечник* проистекао из ове књижевности – и да је, заузврат, и та књижевност наша своје место у њему, и то буквално. Књижевност рађа реч, а реч рађа књижевност.³ Одреднице попут „Цариграда“ морале су са собом повући причу која је импресија народне свести о том граду. *Рјечник* је не само индекс српског језика, већ истовремено и индекс српске културе, дакле, не само лексиколошко, већ и културолошко и етнолошко дело. Такав однос народне књижевности и језика види се и са друге стране: попут речничких одредница, и многе приповетке као да представљају напор да се дефинишу основни појмови – „Правда и кривда“, „Срећа и несрећа“,

2 Између осталог, оне су инспирисале Гетеа да осмисли израз „светска књижевност“ (Goethe 2005: 175), па и да каже: „Ове песме су одличне. Међу њима има неких које су вредне поређења са ‘Соломоновом песмом’, и то само по себи нешто значи. Завршио сам свој есеј о овим песмама, и он је већ у штампи.“ (Goethe 2005: 87)

3 У двадесетом веку ће, у расправи о уметности прављења „вештачких језика“, „A Secret Vice“ („Тајни грех“). британски филолог и писац Џ. Р. Р. Толкин, суштински повезати језик и митологију: „Једна од мојих сугестија коју бих могао изнети јесте виђење да је за савршену конструкцију вештачког језика неопходно да се, бар у нацрту, конструише и одговарајућа митологија. [...] да би се језику дао индивидуални печат, морају у њега бити унете нити индивидуалне митологије, индивидуалне али и унутар схеме природне људске митопеје, као што ваши облици речи могу бити индивидуални, али ипак унутар отрцаних граница људске, па и европске фонетике. И заиста, важи и обрнуто, ваша конструкција језика ће *родити* митологију.“ (Толкин 2006: 210-1)

„Усуд“, „Ала“; порекло разних бића „Како је постала кртица“, „Како је постала корњача“⁴; популарни изрази као „Помоз бог, зла жено!“ – контрастирајмо ово са одредницом „Џаба“ у *Рјечнику*: „Код Турака је обичај да ђекоји кад дође у кавану заповједи кавеџији те да каву свима који се нађу у кавани, па он сам плати; и то се каже д а о (или п л а т и о) џ а б у. Кад који плати џабу, онда кавеџија виче џ а б а ! кад даје људма филцане с кавом; а ономе који је платио да најпослије, и рече му в а л а (а не џаба).“ (Стефановић Караџић 1818: 908)

За Војислава Ђурића народне приповетке су „интимна народна историја“ (Ђурић 1977: 7). Да ли је то и *Рјечник*? Узмимо, на пример, одредницу „Божић“ (Стефановић Караџић 1818: 39) која, осим што нам даје немачке еквиваленте (Weihnachten), као и латинске (Festum nativitatis Christi), даје и детаљан преглед читавог обичаја око Божића, заједно са ложењем бадњака, вечере, положајника на Божић. Опис обичаја се даље допуњује у одредници „Чесница“ (Стефановић Караџић 1818: 899) У оваквом интимном преплету народног језика и народне књижевности, јавља се и нит народне културе. Неминован је закључак да је и сам *Рјечник* једна „интимна историја“ – *summa summarum* српске културе, који у себи сажима лексикологију, граматику, семантику, етнологију, антропологију, историју, књижевност.

Као такав, *Рјечник* је доспео до Јакоба Грима, који је превео његово треће издање. Он је и сам био преокупиран састављањем огромног *Deutsches Wörterbuch*. Поред тога, он и његов брат су, исто као и Вук, прикупљали народну грађу (познате „Гримове бајке“), писали граматику немачког језика, као и упоредну граматику; компаративистика је Јакоба довела до „Гримоваг закона“ у фонетици. И уопште, синхроност подухвата Вука и Гримових далеко је битнија од физичког контакта, који су ове личности такође оствариле. У том смислу, српска и немачка култура већ су биле у контакту, и биле би у контакту, чак и да се Вук није срео са Гримовима, Гетеом и другима, јер су их везивали врло слични циљеви, које су желели да постигну готово идентичним средствима.

До сада је било речи о средствима, и то је фолклористичко-филолошки рад, и сада се треба позабавити циљем таквог свеобухватног и *кохерентног* подухвата. Споменуто је да је Вук био велики заступник српске културе код *Немаца*, а не у *Немачкој*. Јер, у својеврсној историјској паралели која никако није потпуна нити сасвим адекватна, ни Немци, као ни Срби, током деветнаестог века нису живели у једној држави.⁵ У време браће Грим, постојала је, наравно, велика држава Пруска, али поред ње и десетине мањих немачких држава, које су често биле у завади једна са другом, и чак у међусобним ратовима. Супротност је

4 У још једној немачкој паралели, присетимо се немачке епске традиције – *Саџа о Волсунзима* – у којој се описује како змај Фафнир, оличење грамзивости, постаје од папуљка истих особина.

5 Непотпуна и неадекватна јер Срби нису имали ни Пруску ни *ниш* мање или више независне кнежевине, већ су искључиво били поданици Двојне монархије и Отоманског царства.

очигледна према великим и јединственим државама које су окруживале немачки народ, као што су Француска, Велика Британија и Русија, па чак и хетерогена двојна монархија Аустро-Угарске. Кључ за уједињење није се, очигледно, могао наћи у рационалистичком просветитељском кључу који је одбацивао митско мишљење, па и религију. Хришћанство као кохезивни фактор би такође било слаб темељ, јер је оно суштински једна универзалистичка, наднационална религија. Многе нације су хришћанске, и српска и немачка, али требало је темеље градити на нечему што се може назвати (само) српским или немачким. Као и у случају Вука и српске народне традиције, која је за њега била извор модерног српског језика и као таква *differentia specifica* српске културе, тако је и код браће Вилхелма и Јакоба Грима то била немачка средњовековна традиција, и то не читава та традиција, већ најпре она народна, претхришћанска, старогерманска (мада често заодевана у хришћанско рухо), изникла из својеврсног немачког погледа на свет. И Вук и Грими су се у свом раду ослонили на, такорећи, потребе и жеље својих народа, чија је крајња сврха било формирање заокружених држава. Но, рећи „народ је то желео“, поводом књижевности каквој су они дали предност, вероватно звучи претенциозно. Свакако је сигурно да су такве потребе и жеље српског и немачког народа дале подстрек Гримовима и Вуку да у свом пољу крену ка средњем веку и претхришћанском добу и помоћу њих заокруже националне идентитете својих народа. Зајпс примећује:

Жеља за „бољим данима“ је ишла заједно са жељом за уједињењем Немачке и поразом Француза, и у овом смислу је средњовековна прошлост Немачке постала утопијски симбол за Гримове – обнављање „природне суштине“ Немаца било је темељ на којем су се надали да ће саградити аутентичнију Немачку. (Zipes 2002: 7)

Овде се можемо надовезати цитирањем Снежане Самарције из њене књиге *Облици усмене прозе*:

Живећи под окриљем турског феудализма или европских монархија, дуж Приморја или Војних граница, на једној или другој обали Саве и Дунава, српски народ је у језику, вери и традицији налазио основна упоришта за останак. (Самарција 2011: 19)

Оба цитата указују на циљ овог пројекта, који надилази – мада, не обезвређује – научни ентузијазам ових прегалаца. Њихов рад је, осим доприноса даљем развоју филологије, етнологије, антропологије, књижевне критике, имао и политичку сврху, а то је изградња националне државе. Ни Вук ни Грими нису измислили овакво „решење“ националног питања.⁶ Још је Доситеј пропагирао народни језик, додуше из мало другачијих побуда – да би се ученост приближила обичном необразованом човеку у Србији. Код Немаца су се Јохан Георг Хаман и Јохан Готфрид Хердер залагали за „поновно откривање *Volkspoesie*, природне

⁶ Истовремено Елијас Ленрот из више извора саставља *Калевалу* (објављена 1835. г.) – фински национални еп народа који се такође креће ка осамостаљивању.

и истинске књижевности народа“ (Зајп 2002: 8) Оно што раздваја ове прегаоце од њихових претходника и инспиратора, јесте, може се рећи, *мишљални* приступ и посвећеност националном пројекту, који је ишао изван научних у практичну – политичку – област. Браћа Грим били су чланови националног парламента у Франкфурту на Мајни (Зајп 2002: 22); Вук је 1831. године био градоначелник Београда, што је до сада мало позната информација, која се као вест недавно појавила у српским новинама.⁷ Њихова посвећеност их је, разуме се, и довела до високог статуса какав уживају од тих времена, али она нам открива колико су заправо разноврсне манифестације духа једног народа, и колико је огроман и свеобухватан посао пратити их и покушати њихову систематизацију.⁸

Тај велики културни пројекат, који су извели и Вук Стефановић Карачић и Јакоб и Вилхелм Грим, био је, дакле, темељ националне самосталности и код Срба и код Немаца. Они су добро схватили да суштина јединства националног бића лежи у његовом језику. За језик је још Хумболт тврдио да представља *Weltanschauung* једног народа. А где наћи исконскији језик народа него у његовом народном предању, тако виталном и распрострањеном у свим његовим манифестацијама. Споменута кохерентност *Рјечника* као метафора за кохерентност фолклора у том смислу се може тумачити као модел према којем ће се градити кохерентност националног идентитета, чијем се историјском придружује и својеврсно *религијско-мишолошко* право на постојање и самосталност. Традиција и народ, повезани везивним ткивом језика. Друга половина деветнаестог века донеће испуњење ових циљева. Штавише, два кључна догађаја, и за Србе и за Немце, десиће се у истој деценији. Најпре ће се извршити уједињење Немачке (1871), а затим ће управо Србија добити независност (1878), на конгресу у Берлину, који је вођен под палицом немачког канцелара Бизмарка.

2.

До сада је праћена једна нит од националног језика до националне државе. У контексту расправе која следи, важно је изнети да је као што је Вуков *Рјечник* у сваком смислу *српски* – он не може бити другачији (јер њиме одише Православље и Светосавље, српска народна религија и обичаји, те векови проведени у туђој, турској држави који се рефлектују у лексичком корпусу), и споменути контакт остварен између Вука и Гримових, у суштини српско-немачки. У неким радовима о Вуковим контактима са Немцима фигурирају формулације попут „немачко-југословенски културни односи“ (Мојашевић 1974: 5). Код Слободана Ж. Марковића јавља се слична формулација поводом прикупљања бајки које су „приредили и објавили браћа Јакоб и Вилхелм Грим у Немачкој и Вук

7 Видети нпр. Васо Милинчевић 2012.

8 Овакав начин гледања наследио је Јакоб Грим од свог професора права Фридриха Карла фон Савињија, који је веровао да се закони једног народа могу разумети само у контексту културе и језика тог народа, и то у датом историјском тренутку.

Стефановић Караџић у Србији, односно Југославији.“ (Марковић 1987: 268). Код Рајнхарда Лауера се овај сусрет назива једним од најсветлијих момената „немачко словенских узајамних односа“ (Лауер 1987: 6) – иако Лауеров преглед односа Јакоба Грима и Вука Караџића не садржи значајне примесе „југословенства“ какво провејава горе споменути радовима. Никаквог контакта између Југославије и Немачке ту није било, па ни Југословена и Немаца. Цитирани аутори су објављивали у време СФРЈ, државе која је промовисала поменути концепт југословенства. Темелј тог концепта је између осталог (нпр. Панславизма) лежао у Бечком књижевном договору из 1850. године, који је резултирао концепцијом српско-хрватског језика. Тај језик је касније у Југославији, такође, био један од стубова југословенског културног идентитета. Српскохрватски је био језик којим су говорили припадници разних народа Југославије, који су у исто време били припадници три различите конфесије – Православља, Католичанства и Ислама. Језик је био тај који је прелазио културне границе ових народа и уједињавао их. Али, овај књижевни договор је, може се слободно рећи, ишао у потпуно супротном смеру од оног којем се Вук до тада кретао. Вуков *Рјечник* водио је ка конституцији српског националног идентитета. Бечки споразум прешао је преко специфичности култура српских и хрватских, које упркос многим сличностима, имају фундаменталне разлике. Зар треба подсећати да је Србија део такозваног „византијског круга“, док је Хрватска католичка? „Хрватски рјечник“ тога доба сасвим сигурно не би садржао многе православне обичаје који су страни католицизму; са друге стране би садржао културне елементе какви се не могу наћи у српском речнику.

Зато о Вуковом сусрету са Немцима не треба говорити као о југословенско-немачким сусретима. Југославија у то време није постојала, нити се њој тежило. Први приоритет и Гримових и Вука био је заокруживање немачког и српског народа, које је имало да прати конституисање њихових националних држава. Крајњи исход *Рјечника* и *Deutsches Wörterbuch* су Србија и Немачка. Крајњи исход Бечког споразума је Југославија.⁹

И ту долазимо до другог великог сусрета Срба и Немаца у фолклористици, и то стотину година после независности Србије и уједињења Немачке.¹⁰ У питању је крајње позитивна рецепција на какву је наишао поново један речник једног Србина. Ради се о *Хазарском речнику* Милорада Павића. Веома информативна и прегледна монографија Радована Поповића о Павићу, *Први ијасац шрећег миленијума*, даје нам добар увид у овај продор једног Србина у Немачкој. Он почиње и пре објављивања *Хазарског речника*, а после немачког превода овог романа-лексикона, тај контакт се интензивира. Тако још 1974, Павић држи предавања у Хај-

9 Имајући на уму наслов рада, може се рећи да је то још једна од „далекосежних последица“ Вукове филологије, која се, као што видимо, рачва у два смера, једном националном и једном мултинационалном.

10 У том историјском тренутку, Србија заправо и не постоји самостално, већ унутар југословенске федерације; ни Немачка није цела и јединствена, већ је подељена на Источну и Западну Немачку.

делбергу, Тибингену, Фрајбургу и Ерлангену (Поповић 2009: 47); 1986. г. учествује на међународном скупу писаца у Регензбургу; 1987. г. гостује на универзитетима у Тибингену и Хајделбергу, док у Гетингену учествује на скупу, ни мање ни више, него о Вуку Караџићу. 1988. г. *Хазарски речник* се појављује у Немачкој, и продат је у 100000 примерака за пет месеци: према листи *Цајш маџазина*, *Хазарски речник* је ушао међу најбоље продаване наслове, као и на листу најбољих књига коју препоручују најугледнији немачки критичари. Крајем септембра, Павић одлази у Немачку – Баварска, Минхен, Франкфурт (на сајам књига, а 1989. год. у угледном недељнику *Цајш*, критичар бележи да Павићевој машти нема краја, као и да поетски квалитет архаичног прави изненадне преокрете.

Дакле, поново је ту архаично, поново фигурира бајка, поново један речник привлачи пажњу немачке културне јавности, поново се говори о Вуку. Па и сам Павић је, као књижевни теоретичар, не тако различит од нашег деветнаестовековног филолога. Вук је, такорећи, „открио“ читав средњи век народног предања. Његов подухват се стога може назвати археолошким. Читави слојеви народне књижевности су доспели до шире јавности и код Срба и остатку Европе – те и међу Немцима. Са друге стране, Павићево велико откриће је такође пример такве књижевне археологије – он је у периодизацију српске историје књижевности буквално увео српски барок. И као што се код Вука у његовом *Рјечнику* рефлектовала народна традиција, тако се и код Павића, као један од слојева романа јавља и „барокни слој“ (17. век). Не треба ни нарочито наглашавати бајковиту фантазију која провејава *Хазарским речником*, и која га упечатљиво везује и за вуковску народну традицију. Павићева супруга, у свом осврту на Павићев начин писања, скреће пажњу на свеобухватност Павићевог приступа:

Половина припреме за писање неког дела састојала се код Павића од сакупљања грађе, тешког рада, историјског проучавања, коришћења разних приручника, мапа, атласа, црквених календара, Вуковог *Рјечника*, Библије, интернет сајтова, сликарских монографија, путовања на место догађања, ослушкивања пијачног језика, разговора по кафићима, да би се то онда полако и врло споро склапало у целину. (Михајловић 2010: 168)

Поново се, дакле, сусрећу историја, религија, уметност, језик и говор, па и Вуков *Рјечник*. Дотични пасус односи се на Павићево стваралаштво генерално, али је и добра илустрација онога што Павићев *Хазарски речник* јесте – нови покушај сумирања читаве једне културе. Поставља се, као и раније, логично питање: синтезу које културе покушава да изврши Павић у свом речнику? Српске или југословенске? И какве то везе има са Немцима? Нама је већ и раније био битнији суштински слој српско-немачких односа, а не сусрети у градовима широм Немачке и Аустро-Угарске. Какве су историјске и културне паралеле између Срба и Немаца на крају двадесетог века. А ради се о једном бурном периоду. У само десетак година од изласка *Хазарског речника*, Срби су сви живели у једној држави која се није звала Србија, док су Немци живели у две

земље које су се обе звале Немачка; потом су Срби почели да живе у неколико земаља, од којих се свега једна звала Србија, док су Немци поново живели у једној, јединственој Немачкој. Шта, дакле, говори *Хазарски речник* и о Србима и о Немцима, и о Немачкој и о Југославији? Шта од њега могу научити ови народи, који се, као што ћемо видети, и у двадесет и првом веку суочавају са прилично сличним тежњама, о којима врло сликовито сведочи управо *Хазарски речник*. На неки начин, он је и одраз југословенско-немачких односа (коначно се може употребити тај термин без икаквих бојазни!), али и српско-немачких односа.

Пре него што се види како се *Хазарски речник* односи према феномену *нације*, најпре треба поново претрести мање-више познату тему. Најпре, опште је познато да је овај роман-лексикон постмодерно дело. Оно је настало после Бахтина и Т. С. Елиота, односно њихових теорија о интертекстуалности, традицији и индивидуалном таленту. Као такво оно је нужно децентрирано и то је већ евидентно у самој структури романа (три религијска слоја, три историјска слоја, заједничке одреднице, одреднице које су специфичне само за одређени религијски слој, итд.). Али, у целокупној естетици народног предања каквом одише *Хазарски речник*, присутан је и елемент обраде проблема фолклористике. Јер, у процесу прикупљања великог корпуса народног предања, постало је јасно да се приче јављају у више верзија. Исто тако је било јасно да у тим причама постоје неки елементи који се свуда понављају. Отуда су и настале студије попут Арне-Томпсон индекса мотива у бајкама; отуда и студија Владимира Пропа, *Морфологија бајке*, која тежи да оцрта фиксни број *функција* – према њему, постоји их 31. Отуда и студија попут *Херој са хиљаду лица* Џозефа Кембела, која такође тежи да митску причу сведе на велико путовање *једног* јунака ка сопственој индивидуацији – сличне врсте је и студија Лорда Реглана, *Херој: студија о традицији, митовима и стварима*. Идеја о архетиповима потом се снажно јавља у делу Нортропа Фраја, који се сматра оснивачем своје специфичне школе архетипске критике (која се суштински разликује од архетипске школе Карла Густава Јунга). Ишчитавањем ових студија, може се, заиста, као код Кембела, доћи до закључка како је све то једна те иста прича, а да су само ликови другачији. У том смислу се *Хазарски речник* може схватити као коментар на такве *обједињујуће* школе мишљења. Јер, можда и Хришћани и Муслимани и Јевреји имају приче о принцези Атех, али то и даље нису исте приче, већ управо такве приче обојене крајње индивидуалним нијансама њихових језика и одговарајућих култура. Отуд пређашња опаска о „српском карактеру“ *Рјечника*. Пратећи тај аргумент, може се закључити да *Хазарски речник* и није *један* речник, већ својеврстан компендијум, три речника у једном. Уместо својеврсне *монокултуре* Вуковог *Рјечника*, добија се „*мултикултура*“ *Хазарског речника*. А чињеница да је свака од одредница из различитих култура писана истим језиком, са наше тачке гледишта није ника-

кав недостатак, већ управо потврда да се он као такав може искористити као метафора за стање ствари после Бечког књижевног договора.

Јер као такав он се управо односи према нацији чији би репрезент могао да буде. Кичма југословенског идентитета је, као што је већ речено, био српско-хрватски језик – на којем је говорила већина људи у Југославији. Њиме су говорили и муслимани и православци и католици, што је врло добра паралела са тројном религијском структуром овог романа. И као што ни српска ни немачка бајка нису могле бити исте у деветнаестом веку – Марковић примећује, на пример, да јунаци код Гримових често „постају принчеви и принцезе“, док се у бајкама Вука Караџића бајка „ређе завршава променом друштвеног положаја јунака“ (Марковић 1987: 271) – тако се ни различите културе у Хазарском царству, па ни Југославији, нису могле никако договорити око свог односа чак и према *заједничким појмовима за које користе исте речи*. Стога, иако свака од књига *Хазарског речника* има исте одреднице (Атех, Хазари, итд.), оне су суштински другачије и под утицајем визуре одговарајуће културе која о њима пише одредницу. Да не спомињемо да и свака од ових књига има и засебне одреднице, које могу бити погодна метафора за то да свака од многих култура Хазарске царевине/Југославије има неке проблеме који су баш за њу специфични. А *Хазарски речник* као децентрирано, пост-модерно дело управо нам показује да не само да се те специфичности не могу поништити, већ ни да се око оних основних ствари не може постићи сагласност. Када је Хазарско царство у рату, сваки од његових делова се окреће искључиво својим интересима, и ако се, рецимо, ратује против Грка, сви Грци у Хазарском царству приклањају се Грцима. Зар се није тако нешто десило у и Југославији кад јој је Други светски рат закуцао на врата, а Независна држава Хрватска се, против сопствене државе Југославије, сврстала на страну окупатора? Хазарско царство приказано је као веома „лабаво“, такорећи конфедерално, врло налик и на предратну Југославију (која је експериментисала са системом округа и банија), али и послератну Југославију, која је у сталној напетости између унитарности и конфедералности пролазила кроз „федерирања федерације“. Он сведочи о немогућности да се на *једном језику* гради мултикултурално друштво са јаким националним елементима унутар тога друштва, који нису на нивоу мањина, већ конститутивних народа, где сваки „вуче на своју страну“, и тражи већа права и привилегије у односу на друге.

Но, нужно се питање поставља о томе каква је повезаност Срба, Југославије, и Немаца у односу на значај и значење *Хазарског речника*. Одговор је да је она суштинска, и да се *Хазарски речник* може применити и на стање у самој Немачкој, али, као што ће бити показано, и шире. У том смислу треба се осврнути на релативно недавну изјаву садашње канцеларке Немачке Ангеле Меркел о пропасти мултикултуралног концепта:

Покушаји да се изгради мултикултарно друштво у Немачкој су пропали, каже канцеларка Ангела Меркел. Она је рекла да такозвани „мултикулти“ концепт - у којем би људи „живели једни поред других“ - не функционише,

и да имигранти морају да се више потруде у вези са својом интеграцијом – укључујући то да науче немачки. (Еванс 2010)

У овом чланку такође се и наводи да је Немачка земља са око 16 милиона имиграната, што у односу на њену популацију од око 90 милиона становника, чини један велики број. И битније од тога, означава приметно постојање мултикултуралног елемента. Да не буде забуне, побринуо се немачки председник, који је, наводи се у чланку, рекао да је „Ислам „део Немачке“, као Хришћанство и Јудаизам“ (Исто) – што је и директна паралела стању у *Хазарском речнику*. Отуда одмах спомињање језика као кохезивног елемента. Но *Хазарски речник* говори другачије: није језик тај који ће успети да уједини нацију, ако су културне разлике прејаке. Треба, наравно имати на уму да није само вишенационалност та која карактерише савремену Немачку, већ и подељеност на религијској основи. Поред Ислама и Православља, које су у Немачку унели имигранти, ту је и старија подела на Протестанте и Католике. У том смислу, а нарочито после имигрантске инфузије, Немачка све више почиње да личи на Хазарско царство. Отуда Немци имају много тога да науче од *Хазарског речника*, и рецепција Павића, и иначе одлична, мора се продубити промишљањем „хазарског питања“ у самој Немачкој. Тај проблем у овом случају спаја Србе и Немце, суочене са сличним изазовима.

Но ту се наук Павићевог романа не исцрпљује. Јер, треба само погледати на читаву Европу и Немачку у односу на њу, и видети да се поново јавља павићевска опозиција Хазари/Хазарско царство, односно однос између већинског или доминантног народа и конфедерације народа у којем тај народ тако битно фигурира. Јер сва она нестабилност граница Хазарског царства присутна је и у погледу Европске уније. Ова унија народа Европе у овом историјском моменту непрекидно се шири; њене границе стога се померају да прихвате нове чланице. Но истовремено је потресају, тако рећи, „уставне кризе“; ни све чланице нису баш *сасвим* у Европској Унији – ту је пример Уједињеног Краљевства које је задржало своју валуту; у овом тренутку потреса је велика економска криза у Шпанији, Грчкој, Италији и Ирској – која је у исто време криза јединствене европске валуте – а која може резултирати и тиме да нека од ових чланица напусти Европску унију. Јасно је, дакле, да као и Хазарско царство и Југославија, и ова мултикултурна, мултинационална творевина не може да постигне договор око основних принципа и концепата: заједничке валуте, заједничког устава, заједничке војске, заједничке банке. Свака од чланица Европске уније мора нужно видети ове елементе на свој специфичан начин. Наравно, као што је и случај и у *Хазарском царству*, свака од ових земаља има неке себи својствене проблеме, које је унела у Европску унију.

Ради се, дакле, о једној „супер-држави“, како је назива Родни Еткинсон (2005: 19), чија нам је књига *Нова диктатура Европе: уђењавање и васкрс демократских нација* врло корисна да бисмо коначно разумели и природу немачког уплива у Европској унији. Наиме, Еткинсон Европску унију види као немачки производ, односно, наставак тежњи којима се

настојало и немачким освајањима у Другом светском рату. Овога пута, са војног прешло се на економско освајање. У сваком је случају за Еткинсона, Немачка „срце Европе“, чији „органи морају да се прилагоде срцу“ (Исто: 21) Скорашње вести о кризи у Европској унији свакако сведоче о jakim напорима Немачке да се Европска унија очува, да се нађе решење за проблеме њених чланица. Немачка и Немци се данас очигледно суочавају са проблемом мултикултуралности и мултинационалности на два нивоа – и у својој држави и у супер-држави Европске уније. „Хазарско питање“ мора се решавати и у њиховој држави, али и у европској конфедерацији коју свим снагама подупиру. Као доминантан народ у Европској унији, они су у том смислу веома блиски положају Срба као највећег народа у Југославији. Лекција Југославије и *Хазарског речника* не сме бити заборављена. Изградња Југославије била је веома налик изградњи Европске уније: радило се о покушају стварања једне вишенационалне земље са истом валутом, са државама чланицама унутар истих заједничких граница, са уважавањем свих култура које су у ту заједницу ушле. До 2006. г. је у случају Југославије трајао тај пројекат, којем су Срби, може се слободно рећи, били посвећени до краја, будући да нису они, већ Црногорци расписали референдум о независности. *Хазарски речник* је готово пророчки указао на нестабилност такве једне заједнице, која се убрзо потом распала. Уместо да буде темељ попут *Рјечника*, овај речник је указао на недостатак таквог темеља. Он представља онај неопходни културолошки рад који је требало да претходи формирању државне заједнице, на исти начин на који је то био рад Вука и Гримових. Када се види судбина Југославије, јасно је да је он за њу стигао прекасно. У том смислу се мора разматрати и промишљати судбина саме Европске уније, па и Немаца у њој, који би, у случају њеног распада, као њен највећи фактор, можда сносили сличну одговорност и подносили исти велики терет оптужби какве су сносили Срби за распад бивше заједнице. Они исто тако морају знати да се у политичким и државотворним стварима морају узимати у обзир и такве ствари као што је култура, филологија, те и фолклористика, што су знали Вук и браћа Грим, али што, изгледа не знају савремени творци Европске уније, који интеграцију виде као економску, војну, правну.

Одељак овог рада који се односио на тежње и постигнућа Вука Карацића и браће Грим био је окончан једним кратким историјским прегледом односа Срба и Немаца у деветнаестом веку. Они су у деветнаестом веку били на веома високом нивоу, те је и културна и политичка сарадња довела како до утемељивања србистике и германистике, тако и до српске независности и немачког уједињења. Крај двадесетог века сведочио је о лошим односима Срба и Немаца. Немачка је међу првим земљама признала независност Хрватске и Словеније, и такође је признала нелегално проглашену независност јужне српске покрајине Косова и Метохије. У исто време се мора признати одређени парадокс у томе да тежње Срба и Немаца у двадесетом веку и нису биле тако различите. Немачка је активно учествовала у расформирању вишенационалне Југославије – али,

одмах потом је са још већом снагом ушла у пројекат формирања вишенационалне Европске Уније. Но, проблем култура изгледа да је био већи него што се претпостављало. Ујединити један народ његовим језиком, предањем, књижевношћу, религијом, био је изводљив и успео пројекат, на чијем челу су се, међу осталима, налазили Вук Караџић и браћа Грим. Али, пројекат вишенационалне државе у Европи јаким националних држава и даље остаје својеврсна химера. Српско-немачки контакт из двадесетог века посредован романом Милорада Павића сведочи о овоме. Народни језик, чини се, може бити темељ једног народа – док један српско-хрватски језик није био у стању да одржи Југославију и уједини „народе и народности“. Да се закључи – Немци данас као значајан фактор у Европској унији могу научити од Срба и њиховог искуства битисања у једној вишенационалној, мултикултуралној заједници. У том смислу би однос уважавања, а не само оспоравања какво је Србија од Немачке имала крајем двадесетог века, користио не само Србији, већ и самој Немачкој.

Литература

- Гете 2005: Johann Wolfgang Von Goethe, *Conversations With Eckermann: Being Appreciations And Criticisms on Many Subjects*, Kila, MT/US : Kessinger Publishing.
- Ђурић 1977: Војислав Ђурић, *Анџолоџија народних приповедака*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Еванс 2010: Stephen Evans, Merkel says German multicultural society has failed, BBC, 17 October 2010 <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> [20.09.2012].
- Еткинсон 2005: Rodni Etkinson, *Nova diktatura Evrope: ugnjetavanje i vaskrs demokratskih nacija*, Београд: Dosije.
- Лауер 1987: Reinhard Lauer, „Јакоб Грим и његов пријатељ Вук Караџић“, Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 1,
- Милинчевић 2012: Васо Милинчевић, Вук Караџић био градоначелник Београда <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:396042-Vuk-Karadzic-biogradonacelnik-Beograda> [08. 09.2012]
- Марковић 1987: Слободан Ж. Марковић, „Бајке браће Грим и народне приповетке Вука Караџића – однос према изворном материјалу“, Трећи програм, год. 15, бр. 55.
- Михајловић 2010: Јасмина Михајловић, „Живети за књижевност до последње струне свог DNK“, у: Сава Дамјанов (ур.), *Павићеви палимјесетци*, Бајина Башта: Фондација Рачанска Баштина.
- Мојашевић 1974: Миљан Мојашевић, „Јакоб Грим и Вук Караџић – пригодан осврт“, Научни састанак слависта у Вукове дане, год. 4, бр. 2.
- Павић 1990: Милорад Павић, *Хазарски речник*, Београд: Просвета.
- Панић-Суреп 1964: Милорад Панић-Суреп (приређивач), *Српске народне приповешке: анџолоџија*, Београд: Нолит.
- Поповић 2009: Радован Поповић, *Први писац шрећеџ миленијума*, Београд: Службени гласник.
- Самарџија 2011: Снежана Самарџија, *Облици усмене прозе*, Београд: Службени гласник.

Сегал 2004: Robert Segal, *Myth: A very short introduction*, Oxford: Oxford University Press.

Стефановић Караџић 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник: истиолокован нјемачким и латинским ријечма*, Wien: Gedruckt bei den P. P. Armeniern.

Толкин 2006: J. R. R. Tolkien, *The Monsters and the Critics and Other Essays*, London: Harper Collins Publishers.

Зајп 2002: Jack Zipes, *The Brothers Grimm*, New York: Palgrave Macmillan.

Danko Kamčevski

SUR DES ÉNORMES IMPLICATIONS DE LA PHILOLOGIE DE VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ ET DES FRÈRES GRIMM

Résumé

Le présent travail représente une réflexion sur la relation entre la langue et la nation, et finalement, entre la culture fondée sur cette langue et l'État basé sur cette culture. Nous relevons le grand projet de Vuk Stefanović Karadžić et des frères Wilhelm et Jakob Grimm qui a permis, du côté culturologique, la création des nations modernes serbe et allemande. Au coeur de ces réflexions se trouve le Dictionnaire du XIXe siècle en tant que *summa summarum* des nations dans lequel s'entrecroisent la langue, la culture, la littérature populaires. De l'autre côté, le XXe siècle part de la création des États nationaux vers la création des États multinationaux, comme par ex. La Yougoslavie et l'Union européenne. C'est en ce sens l'interprétation d'un autre dictionnaire – *Le Dictionnaire des Khazars* de Pavić, qui témoigne pittoresquement des problèmes des confédérations de différentes nations. En même temps, il représente un avertissement que l'on doit, avant toutes les entreprises de la création d'un État, faire de sérieuses analyses dans le domaine de la philologie et de la culturologie, comme cela en a été le cas au XIXe siècle. L'article traite aussi des contacts essentiels entre les Serbes et les Allemands, grâce à leurs aspirations communes de créer leurs États nationaux au XIXe siècle, puis de les transformer au XXe siècle en une création multiculturelle.

Mots-clés: langue, philologie, folkloristique, dictionnaire, État, nation, confédération.

Danko Kamčevski

ÜBER WEITREICHENDE IMPLIKATIONEN DER PHILOLOGIE VON VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ UND DER BRÜDER GRIMM

Zusammenfassung

Diese Arbeit stellt eine Reflexion über die Beziehungen zwischen Sprachen und Völkern, letztendlich auch über die auf diesen Sprachen begründeten Kulturen und die auf diesen Kulturen beruhenden Staaten dar. Es wird auf das große Bestreben von Vuk Stefanović Karadžić und der Brüder Wilhelm und Jakob Grimm hingewiesen, das kulturologisch betrachtet das Schaffen der modernen serbischen und der deutschen Nation ermöglicht hat. Ins Zentrum dieser Überlegungen rückt das Wörterbuch aus dem 19. Jahrhundert als *summa summarum* eines Volkes, in dem Volkssprache, Kultur und Literatur ineinander verflochten sind. Im Gegensatz dazu wird im 20. Jahrhundert vom Schaffen der nationalen zur Gründung der mehrnationalen Strukturen/Staaten übergegangen, wie Jugoslawien und EU. In diesem Sinne figuriert die Auslegung noch eines Wörterbuches – des *Chasarischen Wörterbuches*, das von Problemen der Konföderationen verschiedener Völker bildlich zeugt. Zugleich stellt es eine Ermahnung dar, dass man, wie im 19. Jahrhundert, vor allen staatlichen

Belangen ernsthafte Überlegungen auf dem Felde der Philologie und Kulturologie durchführen muss. Es wird in der ganzen Arbeit neben den erwähnten Kontakten auch auf wesentliche Kontakte zwischen Serben und Deutschen hingewiesen, und zwar durch ihre gemeinsame Bestrebungen, zuerst im 19. Jahrhundert ihre Nationalstaaten zu schaffen, um dann einen solchen Staat im 20. Jahrhundert in eine multikulturelle Struktur zu transformieren.

Schlüsselwörter: Sprache, Philologie, Folkloristik, Wörterbuch, Staat, Nation, Konföderation

Примљено: 30.09.2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, *Египћанка*

DEUTSCH-SERBISCHE BEGEGNUNGEN UND BEZIEHUNGEN IM AUF UND AB HISTORISCHER EREIGNISSE

In diesem Beitrag werden markante Schlaglichter auf die deutsch-serbischen Beziehungen und die gegenseitige Wahrnehmung der beiden Völker im Laufe der Geschichte geworfen. Die vielfältigen Beziehungen zwischen Deutschen und Serben reichen vom Mittelalter bis in die Gegenwart und entwickelten sich mit unterschiedlicher Intensität und unter unterschiedlichen Vorzeichen. Dabei zeigt sich - wohl für viele überraschend und von den meisten im Westen Europas verdrängt -, dass in den serbisch-deutschen Beziehungen über beträchtliche Zeiten nicht die negativen Faktoren dominierten, die das Verhältnis beider Völker in jüngster Zeit belasteten. Es gab vielmehr deutliche Traditionen der Gemeinsamkeit, vor allem durch den fruchtbaren Kulturaustausch über Jahrhunderte. Ja, beide Länder haben über lange Zeit so stark voneinander profitiert, dass diese wechselseitigen Beiträge in den nationalen Kulturen der Deutschen und der Serben unverzichtbar sind.

Es wird ein Überblick über die kulturellen und geistigen, aber auch wirtschaftlichen und politischen Manifestationen der deutsch-serbischen Beziehungen gegeben. Erwähnt werden neben den fruchtbaren und positiven Entwicklungen natürlich auch jene Problemlagen, die ihren Schatten auf die serbisch-deutschen Beziehungen geworfen haben.

Schlüsselwörter: Johann Wolfgang von Goethe, Johann Gottfried Herder, Talvj – Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson, Jernej Kopitar, Vuk Stefanović Karadžić, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Weimar, Jena, Hasanaginica, Švaba

Einleitung

Deutsche und Serben stehen sich heute anders gegenüber als Deutsche und Franzosen; ihr Verhältnis ist aus Gründen, von denen noch die Rede sein wird, distanziert. Freilich ist auch die deutsch-französische Freundschaft nicht alt, und umgekehrt gibt es in den deutsch-serbischen Beziehungen deutliche historische Traditionen der Gemeinsamkeit, die hoffen lassen. Auf sie und jene Ereignisse, die sie in den Mittelpunkt und dann wieder in den Hintergrund rückten, sollen im Folgenden einige markante Schlaglichter geworfen werden, ohne dass sie natürlich auch nur annähernd einen Anspruch auf Vollständigkeit erheben können. Sie gelten der gegenseitigen Rezeption

1 G.Schubert@uni-jena.de, gabriella.schubert@gmx.de

und den Beziehungen auf politischem, wirtschaftlich-technischem und kulturellem Gebiet.

Erste Beziehungen im Mittelalter

Bereits im Mittelalter kam es zwischen Deutschen und Serben zu ersten Begegnungen und gemeinsamen Interessen: Am 11. Mai 1189 brach Kaiser Friedrich I. Barbarossa an der Spitze eines bedeutenden Kreuzfahrerheeres zu dem Dritten Kreuzzug in Regensburg auf. Seine Reise durch Ungarn verlief ohne größere Schwierigkeiten, und als die Kreuzfahrer in Belgrad Station machten, schlossen sich ihnen weitere Kreuzfahrer aus Österreich und Ungarn an. Am 27. Juli 1189 trafen sie in Niš ein, wo sie vom serbischen Großžupan Stefan Nemanja freundschaftlich empfangen und großzügig beschenkt wurden. Friedrich schloß mit Nemanja ein Militärbündnis, in dem er Nemanja seine volle Unterstützung in dessen Widerstand gegen Byzanz zusagte.

Etwa hundert Jahre später, während der Regierungszeit von König Stefan Uroš Milutin (1281-1320), als das serbische Reich ein großes Territorium umfasste und bis nach Dalmatien reichte, zog der wirtschaftliche, militärische und kulturelle Aufschwung des Reiches viele Sachsen und Angehörige anderer deutscher Bevölkerungsgruppen an, die sich hier niederließen, um hier eine Existenz zu gründen. Dies waren in erster Linie Bergleute, die über das notwendige Fachwissen verfügten, um den effizienteren Abbau bedeutender Silber- und anderer Erzvorkommen in Serbien voranzubringen. Ihnen schlossen sich andere deutsche Gewerbetreibende an. Bereits aus dieser Zeit stammen die ersten deutschen Lehnwörter in der serbischen Bergwerksterminologie, u.a. die Bezeichnung *ceh* < dt. *Zeche* sowie zwei Begriffe, die heute zum Grundwortschatz der serbischen Sprache gehören: *šnajder* „Schneider“ und *šuster* „Schuster“.

Stillstand

Dennoch wußte man in Deutschland über lange Zeiten herzlich wenig über die Balkanhalbinsel, geschweige denn über Serbien. Für die Deutschen war der Balkan geheimnisvoll und exotisch, besonders in den Jahrhunderten nach der schicksalhaften Amselfeld-Schlacht von 1389, als er unter osmanische Herrschaft geriet und sich vom übrigen Europa und europäischen kulturellen Strömungen isoliert, unter völlig andersartigen kulturellen und sozialen Rahmenbedingungen weiterentwickelte. Mit der Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 wuchs auch in Deutschland die Furcht vor Angriffen der Osmanen. Das Osmanenreich und der osmanisch beherrschte Balkan galten in diesen Zeiten als hochgefährlich und schreckenerregend. Wie heißt es doch in Goethes *Faust*, im ersten Teil, in der Szene „Vor dem Tor“:

„Nichts Bessres weiß ich mir an Sonn- und Feiertagen
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit in der Türkei
Die Völker aufeinander schlagen.“

Ungeachtet dieser Fama oder gerade von ihr angezogen, machten sich neugierige und abenteuerlustige Deutsche auf, um in diese geheimnisumwobene Region zu reisen. Einige von ihnen schlossen sich zu diesem Zweck österreichischen diplomatischen Missionen an, deren Ziel die Hohe Pforte in Istanbul war. Zu den Balkan-Reisenden des 16. Jahrhunderts gehörten u.a. Ghiselin Busbeck, Hanns Dernschwam, Stefan Gerlach und Salomo Schweigger – bekannte humanistische Intellektuelle dieser Zeit. In ihren Aufzeichnungen über ihre Erlebnisse taucht auch Serbien auf. Sie beschreiben das Land nicht ohne Vorurteile, aber zum Teil durchaus genau, als ein verwüstetes, verarmtes Land; ihre Bewohner nehmen sie „langhaarige Wüstlinge“ wahr. Es darf jedoch nicht vergessen werden, dass solche Berichte in diesen Zeiten die einzigen Quellen darstellten, aus denen man in Deutschland seine Kenntnisse über den Balkan und die Serben schöpfte.

In der Zeit zwischen Humanismus und Romantik erlebte allerdings auch Deutschland schwere Zeiten religiöser und politischer Konflikte: von 1618 bis 1648 tobte auf dem Territorium des Heiligen Römischen Reiches der Dreißigjährige Krieg, der zugleich ein Religionskrieg zwischen der Katholischen Liga und der Protestantischen Union war. Nach dem Westfälischen Frieden von 1648 waren große Gebiete nur noch nominell Teil des Reiches, das unter französischen Einfluß geriet. In Südosteuropa hingegen führte Habsburg einen zähen Abwehrkrieg gegen die Osmanen und konnte erst gegen Ende des 18. Jh.s Erfolge vermelden. Aufgrund dieser Situationen stagnierten die deutsch-serbischen Beziehungen.

Glanzzeit der deutsch-serbischen Beziehungen

Dann aber ändert sich plötzlich das Verhältnis jener von Goethe im *Faust* dargestellten Bürger zu den unterdrückten Völkern des Balkans. Im Geiste der Französischen Revolution und der Herderschen Konzeption der Sprach- und Kulturnation wandten sich deutsche Intellektuelle, allen voran Johann Gottfried von Herder, Jacob und Wilhelm Grimm (vor allem ersterer), Wilhelm von Humboldt, Johann Wolfgang von Goethe, Clemens Brentano, Ludwig Uhland, Jacob Burkhardt und Leopold von Ranke neben vielen anderen, begierig den ursprünglichen Kulturen der Balkanslaven zu. Über sie wird kontinuierlich in der *Leipziger Gelehrten Zeitung*, in den *Göttinger Gelehrten Anzeigen* und in der *Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung* berichtet. Karl Herloßsohn (1804-1849) veröffentlicht 1828 in Leipzig den ersten deutschen Roman unter dem Titel *Montenegrinerhäuptling*. 1829 erscheint das Werk des berühmten deutschen Historikers Leopold von Ranke über *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, das Niebuhr als das beste historische Werk deutscher Sprache rühmte und zu dem auch Vuk Stefanović Karadžić, der serbische Aufklärer, beisteuerte. Erwähnenswert aus dieser Zeit ist auch der Reisebericht des jungen deutschen Unteroffiziers Otto Dubislav von Pirch *Reise in Serbien im Spätherbst 1829 und 1830*. Pirch idealisiert darin die Serben und beschreibt sie ganz im Lichte der romantischen

Sehnsucht nach Exotischem als ein Volk, dessen Alltagsleben „vom Atem der Poesie erfüllt“ sei. Er verschweigt die Unruhe und die Unzufriedenheit der Bevölkerung wie auch die Despotie des serbischen Fürsten Miloš.

Weimar/Jena und Halle als kulturelle Strahlungszentren

Die wichtigste Rolle in den Beziehungen dieser Zeit spielte Weimar und Jena. Hier wurden die Kulturmodelle entwickelt, die für die gebildete Welt in Europa, in Deutschland wie in Serbien, Vorbildfunktion hatten, und dies aus mehreren Gründen. Jena besaß seit der Mitte des 16. Jahrhunderts eine weithin bekannte Universität und im benachbarten Weimar residierte ein Fürstenhof, der seit der Mitte des 18. Jh.s alle bedeutenden geistigen Größen Deutschlands um sich scharte: den Schriftsteller Christoph Martin Wieland, den Philosophen Johann Gottfried von Herder, die Dichter Johann Wolfgang von Goethe und Friedrich Schiller. An der Universität Jena wiederum lehrten berühmte Professoren: Friedrich Schiller, Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Georg Friedrich Wilhelm Hegel, Lorenz Oken, Heinrich Luden, Jakob Friedrich Fries und Johann Wolfgang Döbereiner. Neben Halle-Wittenberg befand sich in Jena eine der ältesten Fakultäten für protestantische Theologie, und viele Studenten aus Südosteuropa kamen nach Jena, um hier neue Ideen auf den Gebieten der Theologie und Philosophie kennenzulernen.

Auch die Universität Halle war aufgrund der hier entwickelten pietistischen, aufklärerischen Ideen für Studenten aus Südosteuropa attraktiv: Hier studierte 1782 und 1783 der serbische Aufklärer Dositej Obradović (1739-1811). Vierzig Jahre später kam sein Schüler Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) als Gast des bekannten Linguisten und Theologen Johann Severin Vater (1771-1826) nach Halle, um hier seine Sammlung serbischer Volkslieder für den Druck vorzubereiten. Da es in Halle zu dieser Zeit nicht möglich war, ausländische Gelehrte zu promovieren, wandte sich Vater 1823 an den Dekan der Philosophischen Fakultät der Universität Jena mit der Bitte, Vuk zu promovieren und betonte, wie bedeutend der Erwerb eines Dokortitels von der Jenaer Universität sei. Die Universität Jena verlieh Vuk Karadžić den Dokortitel am 24. September 1823. Dies war genau genommen nur ein formaler Akt, der aber weitreichende Folgen hatte. Denn in der Folgezeit kam es zu einer noch engeren Zusammenarbeit Vuks mit der Elite Deutschlands jener Zeit – mit Jacob Grimm, Johann Wolfgang von Goethe, Therese von Jakob-Talfj, Wilhelm von Humboldt, Leopold von Ranke, der Fürstin Maria Pavlovna in Weimar und anderen.

Herder und die Volkslieder der Balkanlawen

Den deutschen Begriff *Volkslied* prägte Johann Gottfried von Herder (1744-1803) in Anlehnung an französische und englische Vorbilder: frz. *chanson populaire*, *poésie populaire* und engl. *popular song*, *popular poetry*. Er war der Auffassung, Volkspoesie sei die „Muttersprache der Menschheit“ und rief 1766 dazu auf, die Lieder aller Völker zu sammeln, während er sich zugleich

auch selbst der Poetik der Volksdichtung widmete. Den ersten Teil seiner Sammlung von Volksliedern veröffentlichte er 1778. Darunter befanden sich auch vier Lieder, die der Autor entsprechend seiner Quelle von Abbate Fortis „morlakisch“ nannte. Das bekannteste unter ihnen war aufgrund seines Übersetzers Goethe wie auch aufgrund der Aufmerksamkeit, die ihr durch Goethe zuteil wurde, die *Hasanaginica*.

Hierbei handelt es sich um ein Lied, das von dem italienischen Naturforscher und Geograph Abate Alberto Fortis 1774 in Venedig in seiner Reisebeschreibung *Viaggio in Dalmatia* unter dem italienischen Titel *Canzone dolente della nobile sposa d'Asan Aga* veröffentlicht wurde und das er von dalmatinischen Freunden unter dem Titel *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize* erhielt. Dieses Lied, das von dem tragischen Schicksal der verstoßenen christlichen Gattin eines vornehmen Muslimen, des Hasan Aga, berichtet, erschien ein Jahr nach seiner Veröffentlichung durch Fortis, 1775, in deutscher Übersetzung, deren Autor der Schwabe Clemens Werthes war. Diese Übersetzung lernte Goethe auf seiner Reise nach der Schweiz im Jahre 1775 kennen. Sie faszinierte ihn so sehr, dass er sich zur Umdichtung des Liedes unter Hinzuziehung des südslawischen Originals entschloss. Er vollbrachte dies ohne jede Kenntnis der Originalsprache, aber intuitiv, mit einem Gefühl für den ursprünglichen Duktus im trochäischen *deseterac*. Dabei realisierte er sogar die für den *deseterac* übliche Zäsur nach der vierten Silbe. 1778 wurde das Lied durch Herder im 1. Teil seiner *Volkslieder* unter dem Titel *Der Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga* veröffentlicht. Dieses Lied in Goethes Umdichtung hatte in Deutschland eine nicht zu unterschätzende Breitenwirkung und machte in ganz Europa in literarischen Kreisen die Runde. Es wurde in viele europäische und außereuropäische Sprachen übersetzt und inspirierte sogar motivisch und metrisch Goethe selbst – so z. B. in seinem 1814 veröffentlichten Gedicht *Liebliches*. Im serbischen Trochäus schrieb Goethe in der Weimarer Zeit und auf der Reise nach Italien eine ganze Reihe von Gedichten.

Bei den Südslawen entdeckten die Deutschen etwas, das in ihrem eigenen Umfeld seit langem in Vergessenheit geraten war: eine lebendige Erzählgemeinschaft und eine Liedkultur, die als schlicht und ursprünglich, zugleich aber auch als exotisch und rätselhaft empfunden wurde und gerade deshalb dem deutschen literarischen Zeitgeschmack in hohem Maße entsprach. Die archaisierende Suche nach dem Ursprünglichen, „Homerischen“ war es, die die deutschen Literatur- und Kulturschaffenden dieser Zeit bewußt oder unbewußt zu Bewunderern dieser Volkspoesie machte. Motivierend waren dabei auch die politisch-militärischen Ereignisse auf dem Balkan bzw. die Befreiungskämpfe der Balkanvölker gegen die Fremdherrschaft.

Herders Spuren, jedoch unter ganz anderen Voraussetzungen, folgte auch Vuk Stefanović Karadžić. Auch er begann, Volkslieder zu sammeln und zu veröffentlichen, denn sie seien, wie er schrieb, die Verkörperung der Sprache, des Charakters und der Bräuche des Volkes. Als 1824 die Zeitschrift *Letopis Matice srpske* zu erscheinen begann, konnte der Leser zahlreiche Texte Herders in dieser ältesten europäischen Zeitschrift wie auch in anderen periodi-

schen Veröffentlichungen wie *Danica*, *Srpsko ogledalo* usw. lesen. Unter den Übersetzern dieser Texte befanden sich bekannte Namen der serbischen Literatur des 19. Jh.s.

Therese Albertine Luise von Jakob alias Talvj

Besondere Verdienste in der Vermittlung der serbischen Kultur in Deutschland erwarb sich die Hallenser Schriftstellerin Therese Alberine Luise Robinson geb. von Jakob alias Talfj. Für eine Frau in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts war eine derartige Tätigkeit eine ganz außergewöhnliche Leistung. Eine gebührende Anerkennung dafür ist ihr bis zum heutigen Tage nicht in ausreichendem Maße zuteil geworden.

Vuk Karadžić lernte sie 1823/24 bei Johann Severin Vater wie auch im Hause ihrer Eltern kennen. Kurz danach beschaffte sie sich die Leipziger Ausgabe der serbischen Volkslieder und begann, sich intensiv mit ihnen zu beschäftigen. Aufgrund ihres zehnjährigen Aufenthaltes in Russland besaß sie dafür einen sprachlichen Einstieg, auch wenn sie des Serbischen zunächst nicht mächtig war. In der Übersetzung dieser Lieder ins Deutsche bzw. in ihrer deutschen Nachdichtung sah sie nicht nur eine große Herausforderung, sondern auch eine Möglichkeit, Goethe näher zu kommen, den sie sehr verehrte. Und so erbrachte sie – mit den Worten des serbischen Germanisten Miljan Mojašević – „Goethe zu Liebe eine kühne Leistung“. Sie begann mit ihrer Übersetzungstätigkeit. Übersetzend kam sie der Kenntnis des Serbischen immer näher, doch erhielt sie regelmäßig sprachliche wie auch inhaltliche Hilfestellungen von Vuk Stefanović Karadžić und dessen Mentor, dem herausragenden slowenischen Philologen Jernej Kopitar – beide lebten zu dieser Zeit in Wien – wie natürlich auch von Johann Wolfgang von Goethe. Nicht zu vergessen ist, dass zu dieser Zeit der Linguist Johann Severin Vater (1771 - 1826), ein Kollege von Talvjs Vater, der in Halle lebte, eine Prosaübersetzung des Liedes *Ženidba Maksima Crnojevića* anfertigte, die in Jacob Grimms Übersetzung der *Kleinen serbischen Grammatik* von Vuk Karadžić (1824) unter dem Titel *Hochzeit des Maxim Cernojewitsch* erschien.

Am zwölften April 1824 schrieb Talvj an Goethe und schickte ihm ihre ersten Übersetzungen aus der Sammlung der Lieder des Kosovo-Zyklus und anderer nicht-historischer Lieder. Goethe war begeistert und ermunterte sie, weitere Übertragungen vorzunehmen. 1825 und 1826 veröffentlichte sie die *Volkslieder der Serben* mit einer Widmung an Goethe. Die einfühlsamen, der Ausgangs- wie der Zielkultur in hohem Maße angenäherten, sprachlich wie literarisch außergewöhnlichen Nachdichtungen fanden in Deutschland viel Beachtung und entwickelten sich zur literarischen Mode.

Die serbischen Lieder wurden zu dieser Zeit in den literarischen Salons in Berlin und Potsdam vorgelesen, in denen sich die bekanntesten Persönlichkeiten jener Zeit zusammenkamen. Der Dichter Klemens Brentano veröffentlichte 1808 im Almanach *Sängerfahrt* neunzehn serbische Lieder in deutscher Übersetzung.

Dies war zweifellos die glücklichste Zeit der deutsch-südslawischen, insbesondere deutsch-serbischen Beziehungen und eine Zeit des gegenseitigen Gebens und Nehmens. Zu keiner Zeit davor und danach arbeiteten Literaten und Philologen über ihre Landesgrenzen hinweg so eng und fruchtbar zusammen. Der Serbe Vuk Stefanović Karadžić und der Slowene Jernej Kopitar von südslawischer; die Brüder Grimm (besonders Jacob), Herder, Therese von Jakob und Goethe auf deutscher Seite - sie korrespondierten ständig miteinander, schickten sich wechselseitig Übersetzungsmaterial zu, berieten und besuchten sich. Jernej Kopitar führte Vuk Karadžić in die Geheimnisse der Volksliteratur und der Philologie ein und förderte dessen Tätigkeit. Er weckte auch das Interesse Jacob Grimms für die serbische Volkspoesie; 1814 und 1815 kam Jacob Grimm in Wien wiederholt mit Kopitar zusammen. Danach verfasste er seinen ersten Beitrag zur serbischen Volksdichtung und beschäftigte sich in der Folge regelmäßig mit ihr. In ihr fand er die Bestätigung für seine eigenen wissenschaftlichen Thesen und zugleich war er von ihrer Schönheit tief beeindruckt. 1823 besuchte Vuk Karadžić Grimm. Seine Originaltexte und deren Übersetzungen durch Kopitar wurden für Jacob Grimm zu einer beliebten Lektüre. Grimm wiederum begeisterte Goethe für sie.

Wenn man aber die Funktion der Volksdichtung in der deutschen Romantik mit jener in der serbischen bzw. in anderen südslawischen Literaturen vergleicht, zeigt sich ein fundamentaler Unterschied. Während sich die deutsche Romantik der Folklore annäherte, ohne die eigene Tradition der Kunstliteratur zu verlassen, führte sie bei den Südslawen zu einem Paradigmenwechsel; die Folklore wurde zum Ausgangspunkt der Romantik. Sie war seit der „Omladina-Bewegung“ in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auch ein konstitutives Element ihres nationalen Selbstverständnisses.

Deutsche Kolonisten in Serbien

Nach dem Frieden von Karlowitz im Jahre 1699 wanderten viele deutsche Kolonisten, Handwerker, Ingenieure, Schuster, Glaser, Drucker, Zimmerleute, Uhrmacher, Hutmacher und andere, in die Vojvodina und nach Südungarn sowie später in andere Teile Serbiens. Aus ihrem Kreis gingen die ersten Industrieunternehmer und Banker in Serbien hervor. In diesem Kontext manifestieren sich zahlreiche deutsche technische Begriffe in der serbischen Alltagssprache, so z. B. „Färben“ *farbati*, „Malern“ *malerisati*; „Stricken“ *štrikati*, „Tapezieren“ *tapecirati*, „schleifen“ *šlajfovati*, „Schrauben“ *šrafiti* usw.

Das Zusammenleben von Serben und Deutschen auf engstem Raum war konfliktfrei, ja respektvoll. So sprechen die Serben noch heute von „unseren Schwaben“, wenn sie ihre einstigen deutschen Mitbewohner meinen, die sie aufgrund ihrer außergewöhnlichen technischen Fähigkeiten, ihres Arbeitseifers und ihrer Disziplin bewunderten. „Der Švabo ist ein wahrer Teufel!“ (*Švabo je pravi djavo!*) – heißt es noch heute im Volksmund. Hierin steckt natürlich auch eine gewisse Distanz gegenüber einem augenscheinlich fehlerfreien Menschen. Dieser ambivalenten Beurteilung des Deutschen begegnen wir auch bei serbischen Literaten – so äußert sich z. B. der serbische Erzähler

Ljubomir Nenadović (1826-1895) in seinen Betrachtungen über Religion wie folgt: „Die Deutschen beten, als ob sie morgen sterben würden und arbeiten, als ob sie für hundert Jahre des Lebens zu sorgen hätten.“

Die Schwaben nehmen im kulturellen Erbe der Serben einen wichtigen Platz ein; immer wieder wird in der Literatur an sie erinnert, so z. B. in der Erzählung *Kako je Feter-Mihl postao gazda* (Wie Vetter Michl Herr in seinem Hause wurde, 1989) von Borislav Mihajlović Mihiz oder im Roman *Idu Nemci* (Die Deutschen kommen, 1995) von Miodrag Maticki. Ein außerordentlich positives Bild der deutschen Frau zeichnete Laza Lazarević in seiner 1885 veröffentlichten Novelle *Švabica*, auch wenn er in ihr die unerfüllte Liebe eines serbischen Medizinstudenten zu einer jungen Deutschen erzählt.

Abkühlung der Beziehungen

In der zweiten Hälfte des 19. Jh. ändert sich die Sicht der Deutschen auf die Serben. An die Stelle der Herderschen Slawophilie treten die Hegelschen Vorstellungen von Logik, Naturphilosophie und Geist. Für Hegel waren die Völker Südosteuropas, die sich unter osmanischer Herrschaft befanden, so auch Serben, geschichtslos und „gebrochene barbarische Reste“. Die panslawistischen Ideen trafen in Deutschland auf Ablehnung.

Unter den Serben machte sich in dieser Zeit Furcht vor der Überlegenheit Deutschlands breit. Seit 1871, als das Deutsche Reich gegründet wurde, steigerte sie sich. Auf dem Berliner Kongreß 1878 setzte sich Bismarck noch für serbische Interessen ein, ließ aber zugleich wissen: „Der Balkan ist mir nicht die gesunden Knochen eines einzigen pommerschen Grenadiers wert“.

Seit 1903, nach dem Dynastiewechsel in Belgrad, dem Anwachsen der südslawischen Bewegung in den Ländern der Habsburger Monarchie und während der bosnischen Annexionskrise 1907/08, wird das Serbenbild der Deutschen fast ausschließlich unter dem Einfluss der Wiener Presse bestimmt. Es mündet in dem Todesurteil: „Serbien muss sterbien!“ Im Kladerradatsch und im Simplizissimus werden die Serben zu Beginn des 20. Jh.s als Räuber, Nichtsnutze und Schweinediebe verhöhnt. König Peter, als der „schwarze Peter“ bezeichnet, ist der Herrscher eines „Landes der Königsmörder“ und der „Kaffeehauspolitiker.“

Im Ersten Weltkrieg

Nach den Balkankriegen kam es zu einem stärkeren Engagement Deutschlands auf dem Balkan. Das Attentat von Sarajevo am 28. Juni 1914 löste eine Kette von Drohungen, Missverständnissen und Fehleinschätzungen aus. Man war der Meinung, der Auftraggeber des bosnischen Serben Gavrilo Prinzip sei die serbische Regierung in Belgrad. Deutschland stellte sich an die Seite Österreich-Ungarns gegen Serbien, und Kaiser Wilhelm II. erklärte am 2. August 1914 Serbien den Krieg. Der deutsche militärische Auftritt auf dem Balkan und in Serbien im Jahre 1915 war von entscheidender Bedeutung bei der Zerschlagung des serbischen Widerstandes, für das Ausscheiden Rumäni-

ens aus dem Krieg wie auch für die Unterstützung des Osmanischen Reiches und Österreich-Ungarns. Während der Kriegshandlungen verloren Serbien ein Viertel seiner Bevölkerung. Doch deutsche Soldaten, die die Menschen in Serbien während des Krieges persönlich kennengelernt hatten, korrigierten das negative Serbenbild. Über seine freundschaftlichen persönlichen Begegnungen mit Serben während des Krieges schreibt u.a. Josef Magnus Vener in seinem Kriegstagebuch „Stadt und Festung Belgrad“, Hamburg 1936, ebenso der bekannte deutsche Slawist Gerhard Gesemann in seinem Tagebuch unter dem Titel „Die Flucht“, München 1935. Gesemann arbeitete bis zu Kriegsbeginn im Jahre 1914 als Deutschlehrer im I. Knabengymnasium in Belgrad und begleitete als freiwilliger Sanitäter persönlich den Rückzug der serbischen Armee durch das Kosovo, Montenegro bis nach Albanien. Die positive Rezeption Serbiens schlug sich auch in der Politik der Weimarer Republik gegenüber dem Land nieder. Einen entscheidenden Anteil daran hatte Hermann Wendel, damaliger Abgeordneter im Deutschen Reichstag und Publizist. Er interpretierte in Deutschland zum ersten Mal die jugoslawische Befreiungs- und Einigungsbewegung auf der Grundlage konkreter Daten. Er schrieb die wohl schönsten Essays über die Serben und die serbische Literatur; er präsentierte die Serben als Menschen demokratischer Gesinnung.

Aus serbischer Perspektive tradierte sich in dieser Zeit die Ambivalenz in der Rezeption der Deutschen. Darüber erfahren wir unter anderem aus Anmerkungen bedeutender serbischer Schriftsteller wie Dragiša Vasić, Stanislav Vinaver und Miloš Crnjanski. Sie äußern sich bewundernd über die Disziplin der Deutschen, sehen aber auch ihre Bereitschaft, sich in ihrer bedingungslosen Disziplin dem Willen eines Führers unterzuordnen. Sie beschreiben die Verhältnisse in Deutschland, sehen die schweren Folgen des verlorenen Krieges und die Schwierigkeiten eines Neuanfangs, aber auch den großen Zulauf zur extrem nationalen Bewegung sowie die Bereitschaft zur bedingungslosen Gefolgschaft. Miloš Trivunac, ein bekannter Germanist an der Universität Belgrad, war ein brillianter Kenner der deutschen Sprache und Literatur wie auch der Bräuche und Gewohnheiten der Deutschen. In seinem Studien über die Deutschen aus dem Jahre 1912 schreibt auch er kritisch über sie. Einerseits konstatiert er die Besonderheit der deutschen Seele wie sie in der einzigartigen und unübersetzbaren Bezeichnung „Gemüt“ zum Ausdruck kommt; andererseits bemerkt er ihre Neigung zu Partikularismus und ihre Distanziertheit nicht nur gegenüber dem Nachbarn, sondern auch gegenüber ihren eigenen Angehörigen. Sehr gut kannte Deutschland auch der bedeutende serbische Schriftsteller Miloš Crnjanski – aus der Lektüre deutscher Literatur wie auch aus seinen persönlichen Besuchen in Deutschland. Das erste Mal besuchte er Deutschland 1928 und 1929 und das zweite Mal vom Dezember 1935 bis zum März 1938. Über seine Erlebnisse während dieser Aufenthalte schreibt er in seinem *Buch über Deutschland (Knjiga o Nemačkoj)*, einer 1931 veröffentlichten Reisebeschreibung. Der *Regenbogen Berlins (Iris Berlina)* ist der umfangreichste und zentrale Teil dieses Buches. Während er durch die Straßen Berlins schlendert, ist er beeindruckt vom technischen Fortschritt und dem

Farbenreichtum der Metropole. Zugleich fühlt er sich jedoch unsicher und bedroht, sucht die verlorene Stille der Natur. Im Vergleich Deutschlands der Weimarer Zeit mit jener der Vergangenheit stellt er den Verlust alles dessen fest, das einmal berühmt und anziehend war.

Vor und während des Zweiten Weltkriegs

Hitler war bereits an der Macht, als der berühmte Schriftsteller und Nobelpreisträger Ivo Andrić Gesandter des Königreichs Jugoslawien in Berlin wurde. Er versah dieses Amt in einer außerordentlich schwierigen Zeit der deutsch-serbischen Beziehungen. Am 25. März 1941 unterschrieb Jugoslawien unter dem Druck Deutschlands den Dreierpakt, doch schon am 27. März fand in Belgrad ein Putsch statt, der die Regierung stürzte und Prinz Pavle zum Rücktritt zwang. Hierauf entschloss sich Hitler, Jugoslawien anzugreifen, was dann am 6. April 1941 geschah. Andrić mußte innerhalb von 24 Stunden Berlin verlassen und nach Belgrad zurückkehren. In einer Notiz unter dem Titel „D(eutsche) vom 3. November 1946 schreibt er: „Die Deutschen und Deutschland! Das ist die größte Qual meines Lebens und ein Bruch, der im menschlichen Schicksal die Wende oder den Tod bedeuten kann. Dies ist ein Problem, von dem Europa noch einhundert fünfzig Jahre kränkeln wird. Und auch dann sehe ich noch keine Lösung...“

Mit der Bombariderung Belgrads am 6. April 1941 begann der Angriff der deutschen Wehrmacht auf das Königreich Jugoslawien. Dies war die dunkelste Phase der serbisch-deutschen Beziehungen. Der Verlauf der Ereignisse ist bekannt. Erneut musste Serbien einen hohen Blutzoll zahlen. In dieser Zeit verschob sich die positive Bedeutung des Namens *Švaba* ins Negative. Nicht vergessen werden darf hingegen auch die Tatsache, dass nach Kriegsende Zehntausende Donauschwaben aus Jugoslawien vertrieben oder unter Zwang ausgesiedelt wurden; viele von ihnen kamen in Lagern zu Tode. Nicht vergessen werden dürfen auch jene Deutsche, die als Freunde und Beschützer von Serben in Erscheinung traten. Es gab auch Volksdeutsche, die sich den serbischen Partisanen anschlossen – ein Buch über sie erschien 1997 unter dem Titel *Deutsche unter Titos Partisaen 1941-1945 (Nemci među Titovim partizanima 1941-1945)*.

Nach dem Zweiten Weltkrieg

Nach dem Zweiten Weltkrieg bestimmten kommerzielle Interessen das deutsch-serbische Verhältnis. Beide Seiten bemühten sich darum, das Geschehene zu vergessen. Deutschland war eines der wichtigsten Wirtschaftspartner Jugoslawiens. Viele Serben kamen in den 70er Jahren nach Deutschland, um hier Arbeit aufzunehmen, umgekehrt reisten viele Deutschland als Touristen nach Jugoslawien. Die serbischen Gastarbeiter hatten es nicht leicht in der Fremde. 1986 reflektiert dies u.a. Siegfried Lenz in seiner anrührenden Novelle *Das serbische Mädchen*, in der er um Verständnis für die serbischen Gastarbeiter wirbt. Umgekehrt war auch auf serbischer Seite Mitgefühl für die

schwere Situation in einem geteilten Deutschland wahrnehmbar – so in den 1960 veröffentlichten *Berliner Balladen* von Vuk Krnjević.

Die Wiedervereinigung Deutschlands und der Zusammenbruch der Sowjetunion zogen umfangreiche Veränderungen in Europa nach sich. Das sozialistische Jugoslawien erwies sich nach dem Tode Titos als nicht mehr tragfähig. Die tragischen Ereignisse um den Zerfall Jugoslawiens und die Position Deutschlands in diesem Prozeß, insbesondere die vorgezogene Anerkennung Sloweniens und Kroatiens 1991, schufen neue Gräben in den deutsch-serbischen Beziehungen. Für Serbien, aber auch für andere jugoslawische Nachfolgestaaten, folgte nun eine Zeit der gegenseitigen Abschottung und des Lebens in einem autoritären Regime. Die blutigen Auseinandersetzungen in der Folge wirkten sich sehr negativ auf die gegenseitige Rezeption von Deutschen und Serben aus. Einseitige und selektive Medien-Berichtserstattungen auf beiden Seiten führten zur Wiederbelebung historischer Klischees und Vorurteile. Die Sanktionen, die 1992 Serbien und Montenegro auferlegt wurden, bedeuteten einen schweren Schlag für die deutsch-serbischen Beziehungen. Wissenschaftliche und kulturelle Kontakte, die Einfuhr serbischer Bücher nach Deutschland und deutscher Presseerzeugnisse nach Serbien fielen unter das Embargo. Der problematische Entschluß Deutschlands unter einer sozialdemokratischen Regierung, die Bombardierungen Serbiens durch die Nato im März 1999 zu unterstützen, versetzten der Annäherung der beiden Nationen einen schweren Schlag. Der 6. Oktober 2000 brachte dann die große Wende mit sich. Spontan erklären viele Staaten ihre Bereitschaft, Serbien auf seinem Weg in die Demokratie, bei der Wiederaufnahme in die internationalen Institutionen und dem Wiederaufbau einer lebenskräftigen Wirtschaft zu helfen. Deutschland half und hilft Serbien im Rahmen der EU, aber auch unmittelbar von Land zu Land.

Seit der Wende

Das seit den jüngsten Konflikten in Ex-Jugoslawien belastete Bild der Serben und Deutschen voneinander hat sich im letzten Jahrzehnt zum Besseren geändert; bis zur endgültigen Beseitigung der gegenseitigen Ressentiments ist indessen noch ein weiter Weg zurückzulegen. Dieser Weg muss jedoch um der Einheit und Stabilität Europas willen bewältigt werden. Die Kenntnis der deutschen Öffentlichkeit über die Gegebenheiten in Serbien und Südosteuropa ist auch heute noch, trotz kontinuierlicher Medien-Berichterstattung, begrenzt. Und doch benötigt gerade Serbien auf seinem dornenreichen Weg zur Demokratie Zuwendung und Vertrauen. Die künftigen Beziehungen zwischen den beiden Völkern werden sich verbessern, wenn an die Stelle gegenseitiger Mißverständnisse Interesse für die kulturellen, wirtschaftlichen und nationalen Besonderheiten des jeweils Anderen tritt. Die Eröffnung einer europäischen Perspektive für Serbien, die von der gegenwärtigen deutschen Regierung unterstützt wird, läßt hoffen, dass sich die deutsch-serbischen Beziehungen auf einem guten Wege befinden.

Literatur

- Albrecht 1972: M. Von Albrecht, Goethe und das Volkslied, Darmstadt.
- Arnold 1994: L. Arnold, Die Promotion von Vuk Karadžić in Jena. Eine Dokumentation, in: Steltner, Ulrich u.a. (Hg.), *Deutschland und der slawische Osten. Festschrift zum Gedeken an den 200. Geburtstag von Ján Kollár*, Jena, 67-83.
- Drews 1990: P. Drews, *Herder und die Slawen. Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München.
- Drews 1996: P. Drews, *Deutsch-slavische Literaturbeziehungen im 18. Jahrhundert*, München.
- Gesemann 1923: G. Gesemann, Die Asanaginica im Kreise ihrer Varianten, in: *Archiv für slavische Philologie*, XXXVIII, S. 33-35.
- Giesen-Junge-Kritschgau 1996: B. Giesen, K. Junge, Ch. Kritschgau, Vom Patriotismus zum völkischen Denken: Intellektuelle als Konstrukteure der deutschen Identität, in: Berding-Helmut (Hg.), *Nationales Bewußtsein und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit 2*, 2. Auflage, Frankfurt am Main, 345-393.
- Goethe 1825: J. W. von Goethe, Serbische Lieder, in: *Kunst und Altertum*, V. 2/1825, 35ff.
- Herder 1784: J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.
- Herder 1938: J. G. Herder, *Stimmen der Völker. Volkslieder nebst untermischten anderen Stücken*, Stuttgart.
- Konstantinović 1960: Z. Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Südosteuropäische Arbeiten 56.
- Konstantinović 2001: Z. Konstantinović, Historizität und Poetizität. Über das Vorwort des Fräulein Talvj zu ihren Übersetzungen serbischer Volkslieder, in: Gabriella Schubert und Friedhilde Krause (Hrsg.), *Talvj. Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson /1797-1870). Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen*, Weimar, 129-142.
- Konstantinović 2006: Z. Konstantinović, Serben über Deutsche, Deutsche über Serben. Literarisch vermittelte Bilder, in: Schubert, G. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Zweiter Band. Literarische Begegnungen / Srbi i Nemci Knjiga druga. Književni susreti*, Jena, 19-26.
- Konstantinović 2003: Z. Konstantinović, Das Bild des Deutschen in der serbischen Literatur, in: Schubert, G./Konstantinović, Z./Zwiener, U. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Traditionen und Gemeinsamkeit gegen Feindbilder / Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*, Jena und Erlangen, 57-68.
- Konstantinović 2003: Z. Konstantinović, Deutsch-serbische Beziehungen – Rückblick und Ausblick, in: Schubert, G./Konstantinović, Z./Zwiener, U. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Traditionen und Gemeinsamkeit gegen Feindbilder / Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*, Jena und Erlangen, 265-270.
- Kopitar 1825: J. Kopitar, Serbische Volkslieder, in: *Wiener Jahrbücher* 30 (1825), 159-277.
- Kostić 2003: Đ. S. Kostić, Deutsche Techniker und Handwerker in Serbien. Spuren ihres Wirkens im technischen Fachwortschatz der Serben, in: Schubert, G./Konstantinović, Z./Zwiener, U. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Traditionen und Gemeinsamkeit gegen Feindbilder / Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*, Jena und Erlangen, 143-152.
- Krause 2006: F. Krause, Zur Würdigung Talvjs als Übersetzerin der Volkslieder der Serben bei ihren Berlin-Aufenthalten, in: Schubert, G. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Zweiter Band. Literarische Begegnungen / Srbi i Nemci Knjiga druga. Književni susreti*, Jena, 63-83.
- Mandelkow 1982: K. R. Mandelkow, *Europäische Romantik I*, Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, hgg. von Klaus von See, Bd. 14, Wiesbaden.

- Milović 1941¹: J. M. Milović, Talvjs erste Übertragungen für Goethe und ihre Briefe an Kopitar, Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 33, Leipzig.
- Milović 1941²: J. M. Milović, Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie, Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 30, Leipzig.
- Mojašević 1976: M. Mojašević, Eine Leistung Goethe zuliebe, in: Goethe-Jahrbuch 93 (1976), 164-189.
- Mojašević 1990: M. Mojašević, Jacob Grimm und die serbische Literatur und Kultur, Marburger Studien zur Germanistik 14, Marburg.
- Murko 1906: M. Murko, Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur, in: Archiv für slavische Philologie 1906, XXVIII, S. 351-385.
- Murko 1937: M. Murko, Das Original von Goethes 'Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga' (Hasanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre, Brünn-Prag-Leipzig-Wien.
- Oberfeld 1994: Ch. Oberfeld (Hg.), *Geschichte und Poesie. Die Brüder Grimm, Goethe und die mündliche Literatur der Südslawen*, Marburg.
- Petrović 2006: Ks. Petrović, Ivo Andrić als Diplomat – leidvolle Erfahrungen in Berlin von 1939 bis 1941, in: Schubert, G. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Zweiter Band. Literarische Begegnungen / Srbi i Nemci Knjiga druga. Književni susreti*, Jena, 291-313.
- Peukert 1958: H. Peukert, *Die Slawen der Donaumonarchie und die Universität Jena 1700-1848*, Berlin.
- Pfeil 1994: S. Pfeil, Weimar zur Goethezeit und das östliche Europa. Verbindungen, Einflüsse und Probleme, in: Steltner, Ulrich u.a. (Hg.), *Deutschland und der slawische Osten. Festschrift zum Gedeken an den 200. Geburtstag von Ján Kollár*, Jena 1994, 59-66.
- Schmaus 1962: A. Schmaus, Südslawisch-deutsche Literaturbeziehungen, in: Stammeler, W. (Hg.), *Deutsche Philologie im Aufriß*, 2. Auflage, Bd. 3, Berlin-Bielefeld-München, Spalten 481-502.
- Schubert 1997: G. Schubert, Zu deutschen Übertragungen balkanslawischer Volkspoesie, in: Chr. Fischer, U. Steltner (Hrsg.): *Die Rezeption europäischer und amerikanischer Lyrik in Deutschland*. Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 147-174.
- Schubert-Krause 2001: Schubert, G. und Krause, F. (Hrsg.), *TALVJ. Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797 – 1870). Aus Liebe: Mittlerin der Balkanslawen*, Weimar.
- Schubert 2006: G. Schubert, Miloš Crnjanski über Deutschland und die Deutschen, Schubert, G. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Zweiter Band. Literarische Begegnungen / Srbi i Nemci Knjiga druga. Književni susreti*, Jena, 227-243.
- Schubert 2003: G. Schubert, Zur Rezeption serbischer Volkspoesie und Belletristik in Deutschland, in: Schubert, G./Konstantinović, Z./Zwiener, U. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Traditionen und Gemeinsamkeit gegen Feindbilder / Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*, Jena und Erlangen, 107-124.
- Schubert-Mašek 2003: G. Schubert, M. Mašek, Weimar-Jena und die serbische Nationalbewegung, in: Schubert, G./Konstantinović, Z./Zwiener, U. (Hrsg.), *Serben und Deutsche Traditionen und Gemeinsamkeit gegen Feindbilder / Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*, Jena und Erlangen, 163-172.
- Volklieder der Serben. Übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj. Lieferung 1.2. Halle 1825-1826. XVII, 293 S.; XVIII, 330 S. 2. unv. Auflage, Lieferung 1.2. Halle und Leipzig 1835.
- Vasmer 1825: M. Vasmer, B. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm, Berlin 1938, S. 28: Brief Kopitars vom 10.11.1825.
- Živković 1994: D. Živković, *Evropski okviri srpske književnosti*, Beograd.

Габријела Шуберт

**НЕМАЧКО-СРПСКИ СУСРЕТИ И ОДНОСИ У ТОКУ
ПРОМЕНЉИВИХ ИСТОРИЈСКИХ ДОГАЂАЈА**

Сажетак

Овај прилог се бави неким важним и позитивним, али и проблематичним аспектима у односима Срба и Немаца који су почели већ у средњем веку и с различитим интензитетом и под различитим условима трају до дана данашњег. При томе се показује – очигледно неочекивано и на Западу често потиснуто – да у српско-немачким односима нису доминирали негативни фактори који су у најновије време оптеретили узајамне односе. Напротив, постоји и традиција добрих односа, пре свега на културном плану, која је била плодотворна за обе стране.

Даје се преглед сусрета и односа који су постојали на културном и духовном, али и привредном и политичком плану, подстицаја који су зрачили из Вајмара и Јене у Гетеово време, као и проблематичне међусобне рецепције у двадесетом веку.

Кључне речи: Јохан Волфганг фон Гете, Јохан Готфрид фон Хердер, Талвј – Терезе Албертине Луизе фон Јакоб-Робинсон, Јернеј Копитар, Вук Стефановић Караџић, Иво Андрић, Милош Црњански, Вајмар / Јена, Хасанагиница, Шваба

Gabriella Schubert

**RENCONTRES ET RELATIONS SERBO-ALLEMANDES DANS
LES ÉVÉNEMENTS HISTORIQUES VARIABLES**

Résumé

Cet article traite certains aspects importants et positifs, mais aussi problématiques dans les relations entre les Serbes et les Allemands, qui ont déjà commencé au Moyen Âge et qui durent, à intensité et conditions différentes, jusqu'à nos jours. Ce faisant, il montre – ce qui est évidemment inattendu et souvent refoulé à l'Occident – que les relations serbo-allemandes ne sont pas dominées par des facteurs négatifs qui ont, récemment, accablé les relations mutuelles. Au contraire, il existe aussi une tradition de bonnes relations, en particulier dans le domaine de la culture, et une tradition féconde pour les deux côtés.

Nous voulons donner ainsi un aperçu des rencontres et des relations dans les domaines culturel et spirituel, mais aussi dans ceux économique et politique, ainsi que des encouragements et souffles provenant de Weimar et Jena à l'époque de Goethe, ainsi que de la réception réciproque problématique au XXe siècle.

Mots-clés: Johann Wolfgang von Goethe, Johann Gottfried von Herder, Talvj - Thérèse Albertine-Louise von Jacob Robinson, Jernej Kopitar, Vuk Stefanović Karadžić, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Weimar / Jena, l'épouse d'Hassanaga, le Boche

Примљен 29. августа 2012

Прихваћен за штампу новембра 2012.

DAS TRAGISCHE GEFÜHL DER NATIONALEN IDENTITÄT Vom Verhältnis zwischen Balkan und Europa und der Bedeutung dieses Verhältnisses für die Identität der intellektuellen Eliten in Südosteuropa im 20. Jahrhundert

Keine Region in Europa war so stark in seiner Selbstbewertung auf West- und Mitteleuropa und in seiner Selbstfindung auf Osteuropa angewiesen, wie der Balkan. In dem Drang, sich vom „Orientalischen“ zu unterscheiden, sich der „Orientalisierung“ zu entziehen, bevorzugten die Eliten des Balkans eine europäische Ausbildung und fühlten sich dem europäischen Kulturkreis zugehörig. Das Bedürfnis nach der Artikulation eigener, Europa unterschiedlichen Kulturidentität war wiederum ständig präsent. Obwohl die Intellektuellen bei ihrer Ausbildung und Tätigkeit die Identität der großen Nationen übernahmen und auf diese Weise ihren akademischen Rang erlangten, fühlten sie sich jedoch in ihrer kulturellen Identität auf nur einen Teil ihrer Selbst reduziert und versuchten, diesen Mangel durch eine Beschäftigung mit einem Europa peripheren Kulturkreis, dem sie sich durch ihre Muttersprache und Herkunft verpflichtet fühlten, zu kompensieren.

Der Zerfall des ehemaligen Jugoslawiens ist ein beunruhigendes Beispiel, weil es plastisch darstellt, was geschieht, wenn alte Trennlinien für eine neue politische Identitätsbildung benutzt werden. Die jugoslawischen Völker haben nicht nur ihre durch einen gemeinsamen Staat gewonnene Identität in Frage gestellt, sondern haben, angeführt von ihren politischen und intellektuellen Eliten, den Wiederherstellungsprozess ihrer „ursprünglichen“ Identitäten begonnen.

Schlüsselwörter: Kulturidentität, Kulturimperialismus, Europa, Balkan, Elite, Minderwertigkeit

„Aus den unversöhnlichen Definitionen der westeuropäischen Kultur und dem stetig präsenten Ost-West Dilemma wurde ein Gefühl des tragischen Schicksals einer Kultur geboren, die auf dem Kreuzweg der Zivilisationen existieren musste.“
(Branka Prpa)

Problembeschreibung

Der Zerfall Jugoslawiens und die Kriege auf dem Territorium des ehemaligen Jugoslawiens werfen erneut die Frage nach der kulturellen Kom-

1 jelena.volic@eunet.rs

patibilität des Balkans mit dem europäischen Kulturkreis auf. Die Vorurteile gegenüber dem Balkan scheinen sich zu bestätigen: Eine Kultur des Patriarchengeistes, des Stammesgeistes, die nach Isolation strebt und die Außenwelt fürchtet, droht aufzuerstehen. Nach den brutalen Kriegen, den international geächteten Kriegsverbrechen und den Flüchtlingstragödien triumphiert eine Kultur des Todes, die am ehesten in einer Abwertung des Lebens abzulesen ist. Der Balkan, verloren in seinen komplexen Strukturen und veränderungsresistent, erscheint primitiv-totalitär. Im historischen Augenblick, als der Balkan zu Südosteuropa werden sollte, wurden sowohl die linken, als auch die rechten Ideen und Programme seiner modernen Geschichte von Pessimismus der Fortschrittsunfähigkeit durchdrungen, und der Balkan wehrte sich zum wiederholten Mal vehement vor der Modernisierung².

Unter dem Oberproblem - Balkan und Europa - liefen international in den letzten Jahrzehnten des zweiten und dem ersten des dritten Millenniums heftige wissenschaftliche und pseudowissenschaftliche Diskussionen, die sich nur in wenigen Fällen der Ideologisierung entziehen konnten. Die Ideologisierung unterlag, grob betrachtet, im Bezug auf die Europaerweiterung zwei politischen Positionen: dem „konservativen“ Verstehen des „kleinen“ Europas aus der Ära des Kalten Krieges und dem „progressiven“ Verstehen Europas, als einem gemeinsamen und komplexen Raum³. Nach diesen politischen Denkmustern wurde auch der Balkan als untrennbarer Teil Europas, oder als „Europa-inkompatibel“ betrachtet. Die Diskussionen waren von Vorurteilen aller Art beladen. Es wurde deutlicher denn je, dass der Balkan mitten in Europa liegt, sich aber anders verhält und auf eine andere Art und Weise die europäische Tradition rezipiert und verarbeitet.

Die Leitideen, die „westliche“ Gesellschaften für sich beanspruchen (Rechtsstaat, Marktwirtschaft, Individualismus, Menschenrechte, Bürgertum, Zivilgesellschaft, etc.), haben eine weit in die Vergangenheit zurückreichende Entstehungsgeschichte. Ihre Genesis war verknüpft mit Phänomenen, die es in dieser Form in Südosteuropa, auf dem Balkan, nicht gab, oder die erst später und in anderen Kontexten entstanden. Die „Bestrebungen nach Westen“ im Balkanraum, während der spät- und nachosmanischen Zeit, stellten jedoch keine zeitlich versetzte Wiederholung der westlichen Geschichte dar. Sie nahmen einen anderen Verlauf und zeitigten andere Resultate als im „Westen“.

2 Todor Manojlović, serbischer Schriftsteller und Publizist schrieb 1927 in *„Letopis Matice srpske“*: „Wir leben irgendwie exterritorial mittendrin in Europa, an dessen Evolution wir nicht teilnehmen.“ (Perović 2012)

3 Cees Nooteboom niederländischer Schriftsteller behauptet: „Jetzt, da nur noch vom Markt und vom Geld die Rede ist, muss ich sagen: Europa ist vor allem ein geistiger Raum. Darin bewegt sich die Literatur, sie bildet diesen Raum. Man kann ihn nicht in Paragraphen oder Verordnungen fassen. Es gab dieses geistige Europa schon, als Voltaire seine Bücher in Holland drucken ließ. Und es gab die Religion. Der Vatikan hat Recht, wenn er sagt, dass Europa auf einem christlichen Grundriss – allerdings nicht nur einem katholischen – errichtet worden ist. Auch das Latein hat uns geprägt, das ist ja nicht alles weg. Tief unten ist eine Konstante. Die Bewegungen geschehen an der Oberfläche. Was diese Konstante ausmacht, das können Sie in der Literatur nachlesen. Dafür braucht man die EU allerdings nicht.“ (Nooteboom 2012)

Eine Gruppe von Wissenschaftlern, hauptsächlich Politologen und Historiker, plädieren für einen Diskurs der Differenz des Balkans, jedoch einer, vermeintlich inkludierenden Differenz. Dem entgegen stehen die Wissenschaftler, hauptsächlich Literaturwissenschaftler und Kunsthistoriker, die den Diskurs der Universalität zu entwickeln versuchen: Der Balkan sei schon immer Europa gewesen, nur wolle Europa sich dies nie eingestehen. Die postulierte Universalität appelliert in einem auf Westeuropa zentrierten Meta-Diskurs an ein gewünschtes schlechtes Gewissen Europas, wonach die Ablehnung der nicht-europäischen Werte im europäischen geographischen Raum als politisch inkorrekt interpretiert wird. Der Diskurs der Differenz wiederum impliziert, dass der Balkan konsequent nicht in den Kategorien des „Westens“ gedeutet werden kann und soll, ungeachtet der geographischen Gegebenheiten und der historischen Abhängigkeiten, sogar Ungerechtigkeiten. Beide Optionen versuchen die Geschichte des Balkanraums in das Prokrustesbett der „allgemeinen“, d.h. der „westlichen“ Geschichte zu zwingen, das Problem dehnend oder schneidend, je nachdem, welche Ideologie oder politische Überzeugung dahinter steht.

Der Balkan ist, was Kulturen, Identitätskonstrukte, Herrschafts- und Gesellschaftsformen betrifft, andere Wege gegangen als Westeuropa. Diese Tatsache schließt den Balkan aus den bevorstehenden europäischen Integrationen nicht aus. Die wissenschaftlichen Vertreter der universalistischen Option, die vorwiegend aus dem südosteuropäischen Raum stammen, bemühen sich stark, diesen Raum als schon immer europäischen darzustellen, während die Vertreter des Diskurses der Differenz des Balkans, die wiederum überwiegend aus den „echt“ europäischen Ländern stammen, tief davon überzeugt sind, dass der Balkan eigentlich eine Negation der europäischen Entwicklungen war, vor allem im letzten Jahrzehnt des zwanzigsten Jahrhunderts. Diese traditionelle wissenschaftliche Opposition führte zu einer fortdauernden Frustration unter den Intellektuellen beiderseits.

Auf dem Balkan traf der europäische Einfluss auf den Einfluss des „Orients“ und des „Ostens“, der katholische Glaube auf den orthodoxen und moslemischen und, nicht zuletzt, traf die kapitalistische auf die sozialistische Ideologie. Außer Frage steht, dass sich in Europa Verschiedenheiten durchdringen und sich alles zu einem gemeinsamen Wertesystem entwickeln soll. Dennoch gibt es Unterschiede, die nicht nur objektiver, kulturhistorischer, sondern auch individueller Provenienz sind. Die Unterschiede in der individuellen Herkunft des Betrachters, bzw. Forschers und die persönliche Nähe, bzw. Ferne gegenüber dem Problem, deuten auf eine selbstproduzierende Antinomie Balkan-Europa hin, in der die beiden entgegengesetzten Ideen einander bedingen. Ohne die quälende Beziehung zu Europa würde es den „Balkan“ nicht geben. Ohne den Balkan als Kontrast wäre die Errungenschaft „Europa“ weniger maßgebend. "Hätte der Balkan nicht existiert, man hätte ihn erfinden müssen", schrieb 1928 Graf Hermann Keyserling (Keyserling 1931S: 399 ff.). Bis zum heutigen Tag scheint der Balkan für Europa als eine Art Verwah-

rungsort für all jene negativen Eigenschaften zu dienen, vor dessen Hintergrund es sein positives *European image* konstruieren konnte.

Maria Todorova (Todorova 1994 :454) versucht zu zeigen, dass das Verstehen des Balkans aus „westlicher“ Sicht, was sie pejorativ „Balkanismus“ nennt, sein eigenes unabhängiges rhetorisches Arsenal entwickelt hat. Sie zitiert (ebd. S. 476) einen Reisebericht aus den zwanziger Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts, in dem der Balkan als „Zwitter“ dargestellt wird, als eine Übergangsform zwischen dem „Orient“ (wobei in diesem Kontext die wichtigste Relation diejenige zu dem „anderen“, dem Westen „fremden“ ist und weniger kommt es auf die Unterschiede zwischen dem Osten, Okzident, Orient und Morgenland an) und dem „Westen“, bewohnt von den Menschen die nicht mehr Orientalen, jedoch noch nicht Europäer sind. Im 13. Jahrhundert definiert der serbische Patriarch Heiliger Sava den serbischen Raum als „Orient im Westen und gleichzeitig Westen im Orient“ (Bakić-Hayden und Hayden 1992: 1). Die Rezeption des Balkans, als ein „weder noch“, haben die Intellektuellen auf dem Balkan immer als eine Erniedrigung (Bakić-Hayden 1995: 917-931) und Beleidigung verstanden, weil nach ihrer Auffassung die „wahren Anderen“ die ottomanischen Türken waren, die diese Region von Osten her erobert hatten. Sie meinten, dass ihre westeuropäischen Kollegen diese Tatsache nie wirklich berücksichtigt hätten.

Aus der ersten Teilung der christlichen Kirche in eine westliche und östliche resultierte über die Jahrhunderte eine bifokale Perzeption Europas; den selben geographischen Raum hat man durch die „westliche“ oder „byzantinisch-östliche“ Linse betrachtet. Die ottomanische Expansion, die zum größten Teil die Grenzen des Byzantinischen Imperiums bestätigte, definierte den selben Raum neu, da dadurch ein neues Europa entstand, in dem der „Orient“ sich im engeren und im weiteren Sinne als Idee herausbildete. Der Zerfall des Ottomanischen Imperiums und der Habsburger Monarchie, am Anfang des 20. Jahrhunderts, sollte diese Distinktion aufheben. Nach dem Zweiten Weltkrieg entstand eine neue, säkulare Teilung Europas in eine „westliche Demokratie“ und einen „kommunistischen Osten“. Nach dem „Mauerfall“ wurde Europa wiederum neu definiert, und damit einher ging notwendig eine neue Definition des Balkans.

Es ist Aufgabe der Wissenschaft, die gegenseitigen Beziehungen zwischen Europa und Balkan zu verstehen. Allerdings lassen sich diese Beziehungen nicht nur auf die historischen und politischen Ebenen reduzieren, da sie weitreichender sind. Sie erstrecken sich nicht nur in der Zeit und im Raum, sondern beeinflussen ganz persönliche Erfahrungen und Weltanschauungen, die sich im intellektuellen Leben der Eliten niederschlagen. Maria Todorova widmet ihr Buch „Die Erfindung des Balkans“ (Todorova 1997) ihren Eltern, die sie lehrten, den Balkan zu lieben, ohne notwendig stolz auf die Herkunft zu sein oder sich ihrer zu schämen. Diese Widmung erklärt auf eine persönliche und authentische Art und Weise die eigentliche Motivation ihrer wissenschaftlichen Arbeit.

Sich der eigenen Balkanherkunft zu schämen, sich wegen seiner Balkan-heimat rechtfertigen zu müssen, ist in der europäischen Geistesgeschichte ein verschwiegener Topos. Ein anschauliches Beispiel dafür ist die mysteriöse Herkunft des Missionars Paulinus a Sancto Bartolomaeo, einer der Pioniere der europäischen Indologie im 18. Jahrhundert. Nach den deutschen Quellen war er ein Österreicher, nach den italienischen ein Italiener, oder Ungar, aber nach den kirchlichen Büchern wurde er als Filip Vezdin, wie er weltlich hieß, als Kroat geboren (Slaming 1968). In seinem Werk „De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae, et germanicae dissertatio“ (Paulinus a Sancto Bartholomaeo 1798), betrachtet Vezdin Ähnlichkeiten zwischen dem Persischen, Sanskrit und der deutschen Sprache, vernachlässigt aber gänzlich die slawischen Sprachen, die viel mehr Ähnlichkeiten mit dem Persischen und den Sanskrit- Sprachen aufweisen, als mit dem Deutschen. Später, im 19. Jahrhundert, befassten sich die Linguisten mit der Fragestellung, warum Paulinus-Vezdin nicht die slawischen Sprachen berücksichtigt hatte. Die einen behaupteten, er sei so germanisiert gewesen, dass er seine Muttersprache nicht mehr richtig beherrschte, die anderen aber meinten, dass er sich seiner Muttersprache schämte (Franolić 1991: 3).

Keine Region in Europa war so stark in seiner Selbstbewertung auf West- und Mitteleuropa und in seiner Selbstfindung auf Osteuropa angewiesen, wie der Balkan. In dem Drang, sich vom „Orientalischen“ zu unterscheiden, sich der „Orientalisierung“ zu entziehen, bevorzugten die Eliten des Balkans eine europäische Ausbildung und fühlten sich dem europäischen Kulturkreis zugehörig. Das Bedürfnis nach der Artikulation eigener, Europa unterschiedlichen Kulturidentität war wiederum ständig präsent. Obwohl die Intellektuellen bei ihrer Ausbildung und Tätigkeit die Identität der großen Nationen übernahmen und auf diese Weise ihren akademischen Rang erlangten, fühlten sie sich jedoch in ihrer kulturellen Identität auf nur einen Teil ihrer Selbst reduziert und versuchten, diesen Mangel durch eine Beschäftigung mit einem Europa peripheren Kulturkreis, dem sie sich durch ihre Muttersprache und Herkunft verpflichtet fühlten, zu kompensieren. Faust Vrančić (Vrančić 1595), Polyhistoriker, Lexikograph und Erfinder erarbeitete ein fünf-sprachiges Wörterbuch, in das er neben den großen Sprachen auch Kroatisch einschloss. Er schrieb Werke über Logik und Ethik, bereitete jedoch nebenbei die Geschichte Dalmatiens vor, allerdings ging das Manuskript verloren.

Mit der Entstehung des so genannten „ersten Jugoslawiens“, 1918, kam es zu epochalen Veränderungen im europäischen Raum: Die Südslawen traten mit dem neuen „Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen“ in die große europäische Familie ein. Nach einer jahrhundertlangen Domination der südslawischen Kulturen durch die Ottomanen, später durch das Habsburger Reich, bekamen die Völker im Südosteuropa die Möglichkeit, im Rahmen des europäischen Kulturkreises als Teil der universellen Vertikale der europäischen Geistesgeschichte, die den Humanismus, Rationalismus und Demokratie auszeichnete, ihre eigene Kulturidentität zu definieren. Die Südslawen verstanden diese Möglichkeit als eine kulturzivilisatorische Herausforderung.

Die europäische Idee hing jetzt mit der jugoslawischen Idee zusammen, in dem sie sie bestätigte. Doch gleichzeitig bedeutete dies, dass die kulturintegrativen Kräfte, die sowohl nach außen, in Richtung Europa, als auch nach innen, in Richtung verschiedener Kulturidentitäten innerhalb des neuen Staatenbundes wirken mussten.

Der neue Staat war ein kompliziertes, schwer zu definierendes Gebilde. National und regional unterlag dieses Gebiet besonders im kulturellen Bereich vielen komplexen Wechselwirkungen, die sich aus zahlreichen regionalkulturellen Modellen speisten. Es war ein Konglomerat aus mitteleuropäischen, byzantinischen, orientalischen und mediterranen Einflüssen, die in jedem einzelnen der jugoslawischen Völkern innerhalb eines gemeinsamen staatlichen Raumes existierten. Daher wurde die Frage der kulturzivilisatorischen Matrix zu einem der strategischen Probleme der Kulturpolitik, die den jugoslawischen Raum nach innen, im Sinne der Unifizierung, und nach außen, im Sinne der Identifizierung mit den kulturellen Paradigmen des Westens und des Ostens, zu bestimmen beabsichtigte. Dies wurde unter den Intellektuellen zum Anlass genommen, eine Diskussion über die kulturellen *differentia specifica* zu entfachen. Diese Diskussion, die auf dem Portfolio der europäischen Paradigmen stattfand, versuchte, die allslawische Kultur als den einen Pol, das neu entstandene Jugoslawien als den anderen Pol zu definieren.

Der Zerfall des ehemaligen Jugoslawiens ist deswegen ein beunruhigendes Beispiel, weil es plastisch darstellt, was geschieht, wenn alte Trennlinien für eine neue politische Identitätsbildung benutzt werden. Die jugoslawischen Völker haben nicht nur ihre durch einen gemeinsamen Staat gewonnene Identität in Frage gestellt, sondern haben, angeführt von ihren politischen und intellektuellen Eliten, den Wiederherstellungsprozess ihrer „ursprünglichen“ Identitäten begonnen.

Zahlreiche, durch die europäischen Teilungen geschürte Vorurteile waren in die Entstehung des ersten jugoslawischen Staates, im Jahr 1918, eingewoben. Den Zerfall Jugoslawiens in den 80er und 90er Jahren hat die Essenz dieser Vorurteile mitbestimmt und den öffentlichen Diskurs entscheidend geprägt. Dieser Diskurs entwickelte sich nun im Schatten der angekündigten europäischen Vereinigungen. Das Hauptmerkmal dieser nationalen Überprüfung und zwischenethnischen Hinterfragung war eine vollkommene Vernachlässigung der Zeitdimension. Die ganze Geschichte dieser Völker wurde simultan präsentiert und idealisiert. Die „gegenwärtige Gegenwart“ und die „vergangene Vergangenheit“ wurden ignoriert, und es entstand eine „ewige Gegenwart des Volkes“ (Bachtin 1983: 115 f). Um wessen Vergangenheit es sich handeln sollte, war unwichtig; das Wesentliche in diesem Prozess im ehemaligen Jugoslawien war: Aus der gemeinsamen jugoslawischen Vergangenheit die „richtige“ Nationalidentität auszusuchen. Die eigene Nation wurde als sehr komplex dargestellt, während andere Nationen simplifiziert, auf die Beziehungen zur eigenen Nation reduziert wurden.

Die selben Muster finden sich in den Europa-Balkan-Beziehungen. Die Prozesse der europäischen Integrationen wurden in der Perzeption der neu

entstandenen Nationalidentitäten hauptsächlich auf die Frage reduziert, wer als Europäer zählt? Dieselbe Frage wurde im ehemaligen Jugoslawien formuliert: Als eine Spannung zwischen dem „Zentrum“ oder den Republiken, die Westeuropa näher standen einerseits, und der „Peripherie“ oder den anderen Republiken, die dem „Zentrum“ ferner waren, andererseits. Natürlich war eine geographische Nähe zum „Zentrum“ eine wünschenswerte Position. Vom Standpunkt der nördlichen Republiken, Slovenien und Kroatien, war deren geographische Position eine besondere Qualität, die Jahrhunderte, die sie unter Habsburger Obermacht verbrachten, wurden als ein Vorteil für die schnelle Integration in die Europäische Union interpretiert. Das führte dazu, dass die schon existierenden Vorurteile und Teilungen auf Grund der traditionellen Inakzeptanz des „Anderen“ vertieft wurden. Die nördlichen Republiken des ehemaligen Jugoslawiens deuteten ihre „Balkanlast“ als eine Verlangsamung ihrer Wiederwerdung zu dem, was sie tatsächlich zu sein glaubten, nämlich Europa.

In diesem Prozess der Selbstdarstellung und Selbstfindung war es wichtig, dass es den „Anderen“ gibt, der südlicher oder östlicher liegt. Die jugoslawischen Republiken, die irgendwo am unteren Ende der westeuropäischen Skala rangierten, beeilten sich diejenigen zu finden, die noch niedriger auf dieser Skala kotieren. Die Serben und Montenegriner und, bis zu einem gewissen Maße, die Makedonier teilten in diesem Zusammenhang eine zweideutige Identität: Sie versuchten, ihr „andersartiges“ Europäertum zu verteidigen und ihren komplementären Beitrag im europäischen Kulturgut zu betonen, wie auch die Diskontinuität, verursacht durch die ottomanischen Eroberungen, als etwas Bedauernswertes darzustellen. Der jugoslawische Nobelpreisträger Ivo Andrić schrieb 1924, dass der islamische Einfluss auf dem Balkan verhinderte, dass dieser Teil Europas an der „kulturellen Entwicklung des christlichen Europas teilnahm, in das er ethnographisch und geographisch gehört“ (Andrić 1982: 221). Siebzig Jahre später erinnerte der serbische Schriftsteller Milorad Pavić, den die spanischen Kritiker „den letzten Byzantiner“ nannten, dass ohne „die“ Zivilisation Europa unfähig für jeglichen Fortschritt wäre: „Falls sie nicht wissen, welche Zivilisation hier gemeint ist, dann erinnert euch, dass ihre Hauptstadt Konstantinopel war, die bis zu der türkischen Eroberung schönste Stadt der Welt. Das war eine Zivilisation der Ikonen und Fresken, eine Zivilisation, die das unmittelbare Erbe der griechischen Kultur war, eine Wiege der europäischen Geistigkeit.“ (Pavić 1991)

Den negativen Konnotationen der Termini, wie „Orthodoxie“ und „Byzantismus“, die häufig in den kritischen Bemerkungen der nördlichen Republiken des ehemaligen Jugoslawiens und der ganzen westeuropäischen Welt auftauchten, wurden, wie im Falle Milorad Pavić, Argumente entgegengesetzt, die die Größe der byzantinischen Zivilisation hervorheben, oder es wurde versucht, eine kollektive Erinnerung an eine Verteidigung des europäischen Christentums vor den Angriffen des Islams zu erwecken.

Die kulturellen Mythen begleiten und untermauern die ideologische Festschreibung kultureller Größenrelationen. Den Kulturen an der Peripherie bieten sich generell zwei Alternativen in der Reaktion auf die Dominanz einer

großen, zentralen Kultur: Als erste Möglichkeit kann sich die periphere Kultur selbst als Reaktion auf die Dominanz zum Zentrum stilisieren. Dies gelingt um den Preis der Hypertrophierung eigener kultureller Leistungen. Um den Nachweis der Ebenbürtigkeit zu führen, wählt die periphere Kultur die Strategie der Übertreibung. Sie bildet im Bezug auf die zentrale Kultur Identitätsmythen aus. Als zweite Möglichkeit erscheint eine radikale Hervorhebung der eigenen Kultur als nicht identisch mit der großen. In definitiver Abgrenzung sucht die periphere Kultur weniger nach positiven als nach negativen Äquivalenten zur zentralen Kultur. Dies schlägt sich als Strategie der Individualisierung in der zumeist konservativen Betonung der eigenen Unverwechselbarkeit nieder. Es kommt zur Ausprägung von Oppositionsmythen. In einigen nationalistischen Variationen in Serbien präsentierten sich die Serben als wahrhaftige Europäer, die Jahrhunderte lang das Europa vor dem islamischen Ansturm verteidigt hätten. Eine angeblich antiserbische Atmosphäre in Europa, die den Zerfall Jugoslawiens begleitet haben sollte, wurde deshalb als eine tiefe Ungerechtigkeit empfunden, als Dämonisierung eines mutigen Volkes, das unzählige Male an der vordersten Front des Alten Kontinents gekämpft hätte.

Die antinationalistische Opposition in Serbien konnte wiederum gut verstehen, warum die europäischen Türen für die Serben geschlossen blieben. Im antinationalistischen serbischen Diskurs spielte der „Balkan“ eine große Rolle und war fast ausschließlich negativ besetzt. Die „Dissidenten“ betonten fortwährend den europäischen Charakter ihrer persönlichen Identität, wobei der „Balkan“ nur als Hintergrund diente, vor dem ihr persönlicher, andersartiger, europäischer Charakter besser zum Vorschein kommen konnte. In Bezug auf Europa befanden sich die antinationalistischen Intellektuellen in einer undankbaren Position: Einerseits bezeichneten sie den Balkan als primitiv, barbarisch und unzivilisiert, befanden sich im Rechtfertigungszwang, negierten aber die Antinomie Balkan-Europa und erwarteten eine Gleichstellung im europäischen Kulturkreis.

Jurij M. Lotman unterschied zwischen Kulturen, die an der „Mitteilung“ interessiert waren, und solchen, die sich an der „Autokommunikation“ orientierten (Lotman 2010: 191 ff.). Die Dynamik ersterer erscheint bedeutend höher als jene der letzteren. Es ist anzunehmen, dass die peripheren Kulturen dazu neigen, sich autokommunikativ zu verhalten und dadurch undynamisch, und im Weiteren isolationistisch auf die Herausforderungen der Modernisierungen zu reagieren. Die nationalistischen Eliten aller Völker auf dem Balkan waren in der Autokommunikation gefangen, während die antinationalistischen Eliten an einer reduzierten Mitteilung interessiert waren: sie wollten die Neigung ihrer Kulturen nach der Autokommunikation rechtfertigen und erklären. Die ersten waren gegen die Modernisierung, die zweiten waren damit beschäftigt, Europa zu erklären, warum ihre Kulturen sich der Modernisierung dauerhaft entziehen. Das Ergebnis war eine rasante, um sich selbst kreisende Dynamik, die mit Stagnation, sogar Rückschritt auf die Erneuerungsversuche reagierte.

Problematischer Forschungsstand

Mit dem Zerfall Jugoslawiens und dem Ausbruch des Krieges begann in akademischen Kreisen ein Wettkampf unter Balkanologen, Politologen, Historikern, Slawisten und Friedensforschern: Wer würde mit wissenschaftlichen Analysen und Abhandlungen schneller auf die Ereignisse auf dem Balkan reagieren und wer die Ursachen der jugoslawischen Krise beeindruckender durchdringen? Mit den politischen und militärischen Entwicklungen variierten auch der wissenschaftliche Fokus und die Auswahl der Forschungsthemen. Seit 1990 entstanden zahlreiche Artikel, Studien, Bücher und Analysen, die sich mit dem Phänomen des Balkans befassten. Ein Teil dieser Produktion hat für das Verständnis der Besonderheiten des südosteuropäischen Raumes und die Konflikte einige Bedeutung; der größte Teil jedoch ist das Produkt einer internationalen Öffentlichkeit, die verunsichert auf die Balkankriege reagierte. Die Wissenschaft agierte ähnlich wie die Medien: mit Betroffenheit und Parteinahme, mit Urteilen und vorschnellen Antizipationen der zukünftigen Entwicklung. Auch in der wissenschaftlichen Welt wurden Analysen, die oft auf Halbwahrheiten und ungeprüften Tatsachen beruhten, als Erkenntnisse gefeiert und Studien, die mit mythologisierenden Überlieferungen hantierten, wurden zitiert und als wissenschaftliche Quellen genutzt. Die Omnipresenz des Wortes Geschichte in der Auseinandersetzung mit den Balkan-Konflikten geriet zu einer unmittelbar einleuchtenden Erklärung: unverstandene und mißverständene Geschichte prägte als eindeutige Erzählung und Mythos die wissenschaftliche Produktion.

Der Beitrag der Wissenschaftler aus dem ehemaligen Jugoslawien ist nicht zu unterschätzen, auch wenn ihre Arbeit von persönlicher Betroffenheit geprägt ist, widrigen Forschungsumständen, und einer gewissen, wenn auch verständlichen Ideologisierung unterlag. Als intellektuelle Elite nahmen sie an den Ereignissen des Krieges unmittelbar teil und positionierten sich mit einem entschiedenen Pro oder Contra in den politischen Strömungen. Nach Europa drangen davon nur die Stimmen, die den momentanen europäischen politischen Optionen, Vorurteilen angeschlossen, gegenüber dem Balkan entsprach. Die Arbeit der ex-jugoslawischen Wissenschaftler blieb autistisch, weil sie, infolge der lang andauernden Isolation ihrer Länder, den notwendigen Dialog mit der internationalen wissenschaftlichen Öffentlichkeit nicht führen konnten. Allen diesen Arbeiten fehlt daher der notwendige europäische Kontext, durch den die Ergebnisse ihrer Arbeit die eigentliche finale Interpretation erfahren müssten.

Mit der Analyse der Kulturproduktion in Jugoslawien zwischen den Weltkriegen hat sich die Wissenschaft bisher nur am Rande beschäftigt. In vereinzelt Studien und historischen Analysen wurde das komplexe Phänomen der Kulturidentifikation im ersten gemeinsamen Staat der Südslawen bisher kaum berücksichtigt. Die Beziehungen der intellektuellen Eliten des Balkans zu Europa wurden ausschließlich in individuellen Biographien und Monographien erörtert. Einen tiefen und übergreifenden Einblick in die besondere Qualität dieser Beziehungen, welche die Kulturorientierung des Bal-

kans bestimmten und einige sehr interessante und allgemein gültige Verhaltensweisen gegenüber Europa aufdeckten, gab es nicht.

Die wissenschaftliche Sackgasse

Die notwendige wissenschaftliche Aufarbeitung des in der Geschichte fortdauernd ideologisierten Phänomens Balkan bleibt nach wie vor aus. Die wissenschaftliche Diskussion, die nach der Entstehung des ersten Jugoslawiens (Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen) entflammte und sich auf Südosteuropa, vor allem Serbien, aber auch Kroatien und Slowenien, konzentrierte, um dem Problem der Kulturorientierung und einer Definition der Tradition auf die Spur zu kommen, verstummte in dem ideologischen Nachkriegsoptimismus. Diese Diskussion ist für das Verstehen der Antinomie Balkan-Europa und für die „Auferstehung“ des Nationalismus nach dem Zusammenbruch der jugoslawischen Variante des Sozialismus von größter Wichtigkeit. Das Problem der Kulturorientierung war direkt mit der Frage der nationalen Autoidentifikation in einem gemeinsamen, multiethnischen und sehr dissonanten Staat, in dem Völker und Kulturen zusammen zu leben hatten, die bis dahin oft verfeindet waren. Die Kultur, wie auch das gesellschaftliche Leben musste sich auf bestimmte universelle Voraussetzungen einigen, die Idee der modernen Nation und des modernen Geistes, als integratives Formula innerhalb des jugoslawischen, aber auch des europäischen Raumes definieren. Deswegen trat, neben der Kirche, auch die Politik als Arbitr in die Kultur und verbleibt dort bis heute.

Die wissenschaftliche Auswertung der reichen Literaturproduktion, Kunst- und Literaturkritik, wie auch die Kunst- und Literaturtheorie im ersten Jugoslawien, wurde bis heute nicht zu Ende geführt. Es wurde nicht ausreichend untersucht auf welche Probleme die Modernisierung im südosteuropäischen Raum in der Zeit zwischen den Weltkriegen stieß und wie die beiden Kulturen, die patriarchale und die moderne, parallel existierten und die Dichotomie des kulturellen Bewusstseins verursachten. Dem trägen Traditionalismus, der sich auf einem „östlichen Passivismus“ gründete, wurde die „dynamische Logik“ des europäischen Modernismus entgegengesetzt. Auf der Suche nach neuen kulturzivilisatorischen Stützpunkten polarisierten sich die Intellektuellen und teilten sich in drei unversöhnliche Blöcke: 1) Der Block, der in der Sphäre des Geistes das Konzept der westeuropäischen Kultur verteidigte, 2) der Block, der die europäische Kultur durch eine panslawische integrative Formel alternierte und 3) der Block, der aus einer revolutionären, bisweilen nihilistischen Abrechnung mit allen Werten Europas die Idee eines balkanischen „Barbarogenies“, eines übermächtigen, neuen „homo-primitivus“ hervorbrachte. Diese Selbstfindungsprozesse haben die intellektuellen Eliten auf dem Balkan zutiefst frustriert und in ein Gefühl der unüberwindbaren Inferiorität geführt.

Die Unfähigkeit der Eliten, sich zu der eigenen Geschichte und den kulturellen Tradition zu bekennen, ist tief mit dem unzerstörbaren Phänomen des Kollektivismus auf dem Balkan verbunden. Über allem schwebte gemeinsamer Volkskörper: In der orthodoxen Kirche wendet sich Gott zum Volk, in

der mündlichen Überlieferung wird vom Volk und seinem Leid gesprochen. Eine autoritäre Herrschaft, fremde oder eigene, kommuniziert nur mit dem Volk. Wer es wagt, aus dem Volkskörper auszusteigen, endet als tragische Figur, die ihre Hybris teuer zu bezahlen hat. Die Intellektuellen, die ihre Erfahrungen in Europa sammelten und nach Individualismus strebten, konnten in ihrer faktischen Heimat, dem Balkan, die ersehnte geistige Heimat nicht finden. Auf diese Weise wurden sie zu geistigen Apatriden, die ihre Heimatlosigkeit zu überwinden versuchten. Da der Balkan die Modernisierung stetig ablehnte und stattdessen einen Kollektivismus weiter leben ließ, gerieten die Intellektuellen zu „Zwittern“ – sie waren kein Volk, aber auch keine Individuen. Der serbische Dichter Jovan Dučić, der zu Beginn des 20. Jahrhunderts als Diplomat Europa bereiste, wurde in der serbischen Öffentlichkeit als jemand verspottet, der die „Opanken“ mit den „Salonschuhen“ getauscht hatte. In der Folge drückte der Salonschuh (symbolisch Europa), aber in Opanken über den Steinweg (symbolisch Balkan) zu laufen, war ihm nicht mehr möglich. Aus der selben Zeit stammt der Spottvers, gerichtet an die Befürworter eines europäisierten Balkans: „Der Fuß aus Lika (karge und arme Gegend in Kroatien) im Schuh aus Wien“. Diese Ablehnung des Intellektuellen als Träger der Modernisierung verursachte bei den Eliten eine Verkapselung in der Selbstisolation, die häufig in der generellen Ablehnung aller Kulturwerte mündete: Europa war arrogant und die Heimat unverbesserlich primitiv.

Die kulturhistorischen Realitäten sind nicht weniger paradox, als das später entstandene Bild von ihnen. Obwohl die südosteuropäische politische Geschichte von westeuropäischen Konzepten und politischen Modellen dominiert wurde, gab es wichtige Abweichungen und Besonderheiten. Eine dieser Besonderheiten war die Tatsache, dass sich in den meisten südosteuropäischen Ländern drei Sphären beinahe unabhängig voneinander entwickelten: Das ist die Sphäre des Staates, die Sphäre der verschiedenen Formen der Kulturproduktion und die soziale Sphäre. Im Westen Europas war die bürgerliche Gesellschaft die Basis, auf der sich die Kultur weiterentwickelte. Auf dem Balkan verliefen diese Prozesse der politischen Modernisierung anders. Hier begann die Modernisierung nicht durch ein gegenseitiges Einwirken der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, politischen, kulturellen und psychologischen Faktoren, sondern sie geschah plötzlich, in der Zeit der nationalen Revolutionen des 19. Jahrhunderts und mit der Entstehung nationaler Staaten. Unter diesen historischen Umständen kam es zu einem umgekehrten Prozess des Einwirkens. Die politische Modernisierung ging der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen voraus, was zur Folge hatte, dass sich mit der Zeit ein starker Kontrast zwischen den staatlichen Institutionen und der nicht modernisierten Agrargesellschaft herausbildete. Deswegen erscheint auf dem Balkan der Staat als das Substitut der Gesellschaft, er ist der Motivator von Entwicklung und Modernisierung. Diese historischen Umstände bewirkten, dass die Politik auf dem Balkan zum Hauptfaktor der Entwicklung wurde und eine dominierende Rolle in der Gesellschaft übernahm. Dieses Paradox zog eine Vielzahl weiterer Paradoxe nach sich. In Serbien griffen in der Mitte des 19.

Jahrhunderts westliche politische Ideen und Bewegungen um sich, noch bevor überhaupt entsprechende Institutionen oder gesellschaftliche Schichten entstanden waren. Der Liberalismus erschien als Idee und Bewegung vor der Entstehung der bürgerlichen Klasse, der Sozialismus vor dem Erscheinen der Arbeiterschaft, und der Nationalismus war verbreitet, noch bevor die Masse der Bevölkerung lesen und schreiben konnte. Die beschleunigte Entwicklung des Staates hatte einen zweifachen Charakter. Zum einen folgte der serbische Staat den Demokratisierungsprozessen der westlichen Länder, so dass bereits im Jahre 1888 ein Stimmrecht für Männer und mit der Verfassung von 1903 die Parlamentarische Monarchie, nach englischem Vorbild, eingeführt wurde. Neben der Presse-, Versammlungs- und politischer Vereinigungsfreiheit war dies eine hochmoderne Entwicklung. Zum andern vertiefte sich in dieser Zeit die Kluft zwischen Staat und Gesellschaft. Als Folge verloren die anfänglichen liberalen Impulse der politischen Elite an Kraft und der Staat nahm erst protektionistische, dann, in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg und besonders der Zeit des Kommunismus, autoritäre, sogar totalitäre Formen an. Diese Entwicklung des Staates geschah unabhängig von der starren, zutiefst patriarchalen Agrargesellschaft. In der Zeit der Einführung der parlamentarischen Ordnung und des allgemeinen Stimmrechtes in Serbien bestand die Bevölkerung in Serbien zu 87% aus Bauern, 77% waren Analphabeten.

Der Antieuropäismus in Südosteuropa, wie auch die Sehnsucht nach Europa, kann verstanden werden erst wenn die beide Phänomene auf ihre gemeinsamen Ursprung untersucht und in einen historischen, sozialen und kulturellen Kontext gestellt werden. Der Antieuropäismus der intellektuellen Eliten entstand als eine Reaktion auf den europäischen ablehnenden Elitarismus gegenüber dem Balkan und hat sein Ursprung in eigentlicher Europabegeisterung. Der Antieuropäismus herrschte überwiegend auf der gesellschaftskollektiven Ebene und dafür gibt es mehrere Gründe:

- 1) Der Erste Weltkrieg war eine tragische Erfahrung, die alle Werte der europäischen Zivilisation in Frage stellte
- 2) Die Neigung zu den traditionellen Ideen des Panslavisismus, die sich komplementär zu der sozialen (ruralen) und kulturellen (orthodoxen) Struktur der serbischen und jugoslawischen Gesellschaft verhielt
- 3) Die Entstehung einer neuen Staatengemeinschaft, die im kulturellen Sinne als „tabula rasa“ verstanden wurde, die aber ihre Kulturidee erst finden wollte, statt sich nach einer schwer erkämpften Unabhängigkeit von außen leiten zu lassen
- 4) Der natürliche Widerstand, den die kleinen Völker und peripheren Kulturen gegenüber dem universalistischen Konzept von Europa leisteten, da sie das Konzept als imperialistisch empfanden

In der Argumentation der antieuropäischen Haltungen werden die erwähnten Gründe oft vereinzelt problematisiert und überbewertet. Bis zur Entstehung des ersten Jugoslawiens waren die Beziehungen zwischen Balkan und Europa durch die politischen Ansprüche der Großmächte und Erwartungen der gerade entstandenen jungen Nationen gekennzeichnet. Erst nachdem sich

die modernen Strukturen eines gemeinsamen Staates entwickelt hatten, war es möglich, die Charakteristika der Kulturidentität zu definieren und in den europäischen Kontext zu stellen. Dieser neue Staat konnte jedoch nicht als gewöhnlicher Nationalstaat bezeichnet werden, da er von Anfang an die Strukturen der Multinationalität beinhaltete, in der jede Nation auf ihrer Eigenartigkeit bestand. Von westeuropäischer Seite wiederum wirkten im Bezug auf den Balkan die alten Vorurteile weiter. Die These vom Zusammenprall zweier Welten, vom unversöhnlichen Konflikt zwischen Ost und West, Orient und Okzident, war als Leitmotiv auf allen Ebenen der komplexen Beziehungen präsent. Diese These belastete sowohl die Konservativen wie die Avantgardisten, die Liberalen, wie die Linken. Die globale Dichotomie Ost-West wurde zu einem Bestandteil des Bewusstseins aller intellektuellen Eliten auf dem Balkan und Europa und vereinigte auf diese Weise sowohl diejenigen, die sich auf die Tradition stützten, als auch diejenigen, die die Tradition ablehnten. Gleichzeitig wuchs das Bewusstsein von der Stärke der „neuen Rasse“, die in der Kunst oft in der Begeisterung für eine Animalität und Dynamik abzulesen war und die im Ergebnis einen entfesselten und schwer zu definierenden Nationalismus hervorbrachte, der aus einer Mischung von Patriotismus, Libertismus und Unabhängigkeitsbestrebungen bestand und in seiner Aggressivität tiefe Frustrationen und Minderwertigkeitsgefühle gegenüber dem „Anderen“ zeigte.

Die Moderne auf dem Balkan, die ihre Höhen zwischen den Weltkriegen erlebte, trug in der Kulturproduktion erstaunliche Früchte. Die Gründe für das Scheitern der Modernisierungserrungen in der Zeit zwischen den Weltkriegen auf dem Balkan sind evident: Zweiter Weltkrieg hat das Südosteuropa vollständig zerstört. Die Nationalbibliothek wurde am 6. April während der Luftangriffe der Wehrmacht auf Belgrad komplett vernichtet, wobei mehr als 350 000 wertvolle Bücher in den Flammen verschwanden. Das war die einzige Nationalbibliothek, die im Zweiten Weltkrieg absichtlich zerstört wurde. Die Bibliothek besaß auch Sammlungen türkischer Handschriften, über 200 gedruckte Bücher aus dem 15. bis 17. Jahrhundert, alte Mappen, Gravuren, Kunstgemälde und Zeitungen, sowie alle Bücher, die in Serbien und den Nachbarländern seit 1832 gedruckt worden waren. Weiter ist das Messengelände in Belgrad zu erwähnen: 1937. als das Tor nach Europa am „anderen“ Ufer von Save eingerichtet und als technischer und kultureller Sieg über den rückschrittlichen Traditionalismus gefeiert, wurde 1941. von der Okkupationsmacht in Todeslager umgewandelt. In der Zeit zwischen November 1941 und Mai 1942 wurden hier rund 7.000 jüdische Frauen und Kinder ermordet. Weitere 10.600 Menschen starben an Krankheiten und Hunger während sie im Lager von 1942 bis 1944 interniert waren.

Die Ergebnisse des Scheiterns der Moderne auf dem Balkan und seine Auswirkung bis in die Gegenwart im europäischen Kontext sind bis heute nicht untersucht und objektiv interpretiert. Auf einem Territorium, auf dem sich Nationalprogramme wechselseitig überkreuzten, wurde die Definition einer Nation zu einer Integration nach innen und Abgrenzung nach außen. Der Prozess nationaler Inklusion und Exklusion richtete sich an west- und mittel-

europäischen Vorbildern aus. Er war Teil dessen, was als Europäisierung oder Verwestlichung des Balkans bezeichnet wurde, was oft und nicht zu Unrecht mit der Modernisierung gleichgesetzt war. Modernisierungsversuche wurden immer von Oben nach Unten durchgeführt, mit Zwang durchgesetzt (Stribulowphänomen) und verursachten zum Teil heftige Widerstände in der Bevölkerung, die die Modernisierung als Entziehung ihrer nationalen Identität verstand. Mit der so genannten Anti-Modernisierung ist der Antieuropäismus zutiefst verbunden. In diese Zeit der Moderne fiel der Beginn der politischen Distinktion zwischen West- und Osteuropa und wurde verbunden mit den revolutionären Ereignissen in Russland. Die politische und ideologische Arbitrage wurde in der Kunst und Kultur Südosteuropas zum Modell, die Ost-West Antinomie verließ den Nationaldiskurs und ging in das Wesen der gesellschaftlichen Systeme über. Die kommunistische Linke führte einen neuen Antieuropäismus ein, der sich als Kritik am Kapitalismus verstand, so dass die Frage nach der Kulturidentität eine andere Dimension bekam.

Übergreifend fehlt in der heutigen Wissenschaft an Analysen auf welche Weise die kulturellen Konstruktionen, wie „Balkan“ und „Europa“, Einfluss auf die Ausrichtung der individuellen Kulturproduktion nimmt. Die komplexe und politisch sehr empfindliche Problematik der Kulturinferiorität des Balkans gegenüber Europa wird offen angesprochen, um einer objektiven Darstellung der sich überkreuzenden nationalen und europäischen, individuellen und kollektiven Beziehungen eines kulturschaffenden Individuums zu den kulturellen, nationalen, regionalen und europäischen Konstrukten auf die Spur zu kommen. Am Beispiel des ehemaligen Jugoslawiens, das als eine konstruierte politische Entität bestand, in der die traditionelle Dichotomie, West-Ost, und ihre Varianten, Europa-Asien, Europa-Balkan, Christentum-Islam, neutralisiert wurde, kann nachgewiesen werden, wie empfindlich solche Konstrukte auf jegliche Veränderungen und Redefinierungen reagieren. Gefangen in ihrer historischen Zeit und reduziert auf ihre nationale Identität, versuchte die intellektuelle Elite des ersten Jugoslawiens den zum Teil unversöhnlichen Gegenpolen gerecht zu werden: Der National- und Kulturkonsolidierung der eigenen Nation innerhalb eines neuen jugoslawischen Gebildes, der National- und Kulturfindung des gemeinsamen Staates und ihrer Suche nach dem Status und Platz in der europäischen Kulturfamilie. Mit dem Zerfall Jugoslawiens nach fast achzig Jahren wurde der neutralisierende Rahmen für die auf Konflikt ausgerichteten Gegenpole zerschlagen, so dass die entgegengesetzten Kategorien, die sich im gesamten Jugoslawien kurzfristig als ergänzend und bereichernd verstanden, revalorisiert werden konnten, um sich in einem sich gegenseitig exkludierenden Strudel wieder zu finden. In Betracht auf die fortgeschrittene europäische Integration, bzw. fortgeschrittene europäische Krise, ist die jugoslawische Erfahrung von außerordentlicher Bedeutung und kann leicht als eine Mahnung verstanden werden.

Literatur

- Andrić 1982: Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Beograd: Sveske Zadružbine Ive Andrića, 1.
- Bachtin 1983: Mikhail Bakhtin, *The Dialogical Imagination*, University of Texas Press.
- Bakić-Hayden and Hayden 1992: Milica Bakić-Hayden und Roberta M. Hayden, *Orientalist Variations on the Theme 'Balkans', Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*, *Slavic Review*, 1.
- Bakić-Hayden 1995: Milica Bakić-Hayden, *Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia*, *Slavic Review*, 4 (Winter), 917-931.
- Franolić 1991: Branko Franolic, *Filip Vezdin's Contribution to Indic Studies at the Turn of the 18th Century in Europe*, Paris.
- Keyserling 1931: Graf Hermann Keyserling, *Spektrum Europas*, Stuttgart-Berlin.
- Lotman 2010: Jurij Lotman, *Die Innenwelt des Denkens. Eine semiotische Theorie der Kultur*, Berlin, 191.
- Nooteboom 2012: Cees Nooteboom, *Literaturkanon*, Berlin : *Die Zeit*, 33, 09.08.2012
- Pavić 1991: Milorad Pavić, *Evropa i Srbija*, Beograd: *Politika*, 172.
- Perović 2011: Latinka Perović, *Istorijski kontekst Konstantinovićevo delo*, *Peščanik.net*, 14.09. 2012.
- Prpa 1999: Branka Prpa, *Traganje za kulturnim identitetom*, Beograd: *Republika*, 218-219;
- Slaming 1968: Ivan Slaming, "Filip Vezdin, pionir evropske indologije," Zagreb, JAZU
- Todorova 1994: Maria Todorova, *The Balkans: From Discovery to Invention*, *Slavic Review*, 53, 2 (Summer), 454, 476.
- Todorova 1997: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York.
- Vezdin 1798: Paulinus** a Sancto Bartholomaeo, *De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae, et germanicae dissertatio*, Oxford University
- Vrančić 1595: Fausto Veranzio, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ, & Vngaricæ*; Apud Nicolaum Morettum, Venetiis.

Јелена Волић Хелбуш

ТРАГИЧАН ОСЕЋАЈ НАЦИОНАЛНЕ ПРИПАДНОСТИ О ОДНОСУ БАЛКАНА И ЕВРОПЕ И ЗНАЧАЈУ ОВОГ ОДНОСА ЗА ИНДЕТИТЕТ ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ ЕЛИТА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ У XX ВЕКУ

Сажетак

Балкан је, у погледу структуре културног идентитета владајућих и друштвених елита, имао другачије путеве развоја од оних западноевропских. Ова чињеница не искључује Балкан из предстојећих европских интеграција. Представници универзалистичких научних опција, који углавном потичу са простора југоисточне Европе, улажу велике напоре да докажу да је тај простор увек припадао европској породици народа, док су представници дискурса различитости Балкана, који углавном долазе из „стarih“ европских земаља, дубоко убеђени да је Балкан заправо негација европског развоја, првенствено у погледу последњих деценије 20. века. Ова стална и дуготрајна научна дискусија о компатибилности Балкана са европском породицом народа, проузрокује нерешиве фрустрације међу интелектуалцима како „балканским“, тако и европским.

Кључне речи: културни интегритет, културни империјализам, Европа, Балкан, интелектуалне елите, културни инфериоризам

Jelena Volić-Hellbusch

LE SENTIMENT TRAGIQUE DE L'IDENTITÉ NATIONALE

Sur la relation entre l'Europe et les Balkans et l'importance de cette relation pour l'identité des élites intellectuelles dans l'Europe du Sud-Est au 20e siècle

résumé

Les Balkans, en termes de la structure de l'identité culturelle, des élites dirigeantes et sociales, avaient de différentes façons du développement de celles de l'Europe occidentale. Ce fait n'exclut pas les pays des Balkans de l'intégration européenne à venir. Les représentants des options scientifiques universalistes, qui proviennent principalement de la région de l'Europe du Sud-Est, travaillent dur pour prouver que cette région appartenait toujours à la famille européenne des nations, tandis que les représentants du discours de la diversité balkanique, qui proviennent essentiellement des «anciens» pays de l'Europe, sont profondément convaincus que les Balkans représentent, en fait, une négation du développement européen, surtout quand il s'agit de la dernière décennie du 20e siècle. Ce débat scientifique constant et prolongé sur la compatibilité des Balkans avec la famille européenne des nations cause des frustrations insurmontables chez les intellectuels des Balkans et de l'Europe.

Mots-clés: identité culturelle, impérialisme culturel, l'Europe, les Balkans, élite intellectuelle, infériorisme culturel

*Примљен 01. октобра 2012
Прихваћен за штампу новембра 2012.*

Gero Maass¹, Winfried Veit²
Friedrich – Ebert – Stiftung

KERNEUROPA – WEICHE SCHALE(N), HARTER KERN

Zur Debatte über Europas Zukunft

Um den Kernbestand Europas zu sichern, muss die Europäische Union sich flexibler aufstellen: einerseits in Kernbereichen mehr Einheit herstellen, andererseits mehr Wahlfreiheit über die Tiefe von Integration zulassen. Ein in konzentrischen Kreisen eingebettetes Kerneuropa böte diese Gestaltungschancen.

Im Zeichen der konservativ-liberalen Mehrheiten in der EU wird indes über die laufenden Vertragsänderungen de facto ein europäisches Kerngebiet geschaffen, das im Namen der „Stabilitätsunion“ Sparzwang und Wettbewerbsfähigkeit zulasten von Wachstum, gleichgewichtiger außenwirtschaftlicher Entwicklung und modellhaften wohlfahrtsstaatlichen Errungenschaften Europas langfristig institutionalisiert.

Die europäische Sozialdemokratie muss dazu politische Alternativen formulieren. Die Regulierung des globalisierten Kapitalismus über ein entsprechend ausgestaltetes und in ein Netz eingebettetes Kerneuropa böte der europäischen Sozialdemokratie zudem eine Chance zur politischen Profilierung.

Fragen nach der langfristigen Ausgestaltung der Europäischen Integration sind im Zeichen der geopolitischen und weltwirtschaftlichen Gewichtsverschiebungen keine Träumereien jenseits notwendiger Alltagsentscheidungen. Vielmehr ist damit die Zukunftsfähigkeit des europäischen Gesellschaftsmodells verbunden: der Attraktivität einer wettbewerbsfähigen, indes regulierten Marktwirtschaft, die auf der Basis von Demokratie und sozialer Rechtsstaatlichkeit steht.

Schlüsselwörter: Kerneuropa, europäische Integration, europäische Sozialdemokratie, Europäische Union

Einleitung

Im Rückblick hat sich die EU auf den Trümmern von zwei europäischen Weltkriegen von Stadt zu Stadt erheblich gemauert: von der Montanunion (Paris 1952) über die EWG (Rom 1957) zur EG (Brüssel 1965) und dann der EU (Maastricht 1993) schließlich mit einer EURO-Zone (1999), einem neuen Lis-

1 gero.maass@fes.de

2 winfried.veit@fes.de

sabonner Vertragsgewand (2009) und einem gemeinsamen Finanzrettungsschirm ESM (2011) hat die Gemeinschaft auch an „Leibesumfang“ von sechs auf 27 Mitgliedstaaten zugelegt. Die Europäische Erfolgsstory ist indes ins Stocken geraten. In seinem verflixten siebten Jahrzehnt steckt der Prozess der europäischen Integration tief in der Krise. Die Monnet'sche Integrationsmaxime von *der Dynamik in kleinen Schritten von nachhaltiger Bedeutung* hat ihre gestaltende Kraft verloren. Ein Blick in aktuelle Umfragen deutet darauf hin, dass man Europas Bevölkerungen nur dann für das Projekt Europa gewinnen kann, wenn Transparenz und Akzeptanz gestärkt werden und klar wird, wohin die Reise geht. Die Frage nach der Finalität der Gemeinschaft steht somit wieder einmal auf der Tagesordnung – und damit auch der Kerneuropa-Gedanke.

1. Die Baustellen der europäischen Integration

Die Neuauflage der Standardkritik an dem Eliten- und Bürokraten-geprägten „Monster Brüssel“ (Enzensberger 2011) fällt zusammen mit der Krise der Euro-Zone. Die Ausläufer der Finanzkrise haben sich in der Union über Wirtschaftskrisen und staatliche Konjunktur- und Bankrettungspakete nun als Staatshaushaltskrisen breit gemacht. Die Euro-Zone vermag dagegen nicht flexibel mit Inflation und Abwertung gegenzusteuern und hat im Vergleich zu den mindestens ebenso hoch verschuldeten USA als Währungsraum ohne gemeinsame Wirtschaftsregierung ein Image-, Vertrauens- und Handlungs-handicap. Obwohl die vermeintliche Eurokrise keine eigentliche Krise der Gemeinschaftswährung, sondern eine Krise der Staatshaushalte einzelner Mitglieder ist, birgt sie als Speerspitze der europäischen Integration bei einem Scheitern doch ein erhebliches Gefahrenpotential für die Zukunft der EU. Spiegeln sich hier doch die zentralen Defizite und Baustellen des europäischen Integrationsprozesses wieder:

- **Stabilitätsdefizit:** Seit 2007 sind die Staatshaushaltsdefizite fast aller Mitgliedstaaten sprunghaft angestiegen. Je nach politischem Standort werden die Ursachen dafür in einer allgemeinen Überdehnung der vorzugsweise wohlfahrtsstaatlichen Aufgaben des Staates gesehen oder als Folge der Bankenrettung und Konjunkturpakete im Zuge des Finanz- und Wirtschaftskrisenzyklus 2007-09 interpretiert. Erste Erfahrungen mit den Konsolidierungsprogrammen lassen befürchten, dass das Austeritätsdogma die Oberhand gewinnt. Mehr als ein Ausgaben- hat die EU jedoch ein Einnahme- und Wachstumsproblem.
- **Strukturdefizit:** Der Druck der Schuldenkrisen hat das wirtschaftspolitische Strukturdefizit der Euro-Zone offengelegt. Der gemeinsame Währungsraum verfügt über keine gemeinsame Finanz- und Wirtschaftspolitik sowie unklare und unzureichende Regelungen für eine gemeinsame Geldpolitik durch die EZB. Zudem hat die makroökonomische Heterogenität zwischen den Mitgliedern der Euro-Zone zu- statt abgenommen, was sich in der immer weiter auseinanderklaffenden Schere von wachsenden Zahlungsbilanzdefiziten und –überschüssen niederschlägt.

Schließlich wurde noch kein ausreichendes neues Regelwerk für den unkontrollierten Finanzsektor gefunden. Das mit immer neuen Gipfelbeschlüssen betriebene Krisenmanagement bleibt damit Stückwerk.

- **Soziales Defizit:** Zu den destabilisierenden Ungleichgewichten zwischen den Mitgliedstaaten gesellt sich die wachsende Ungleichheit innerhalb der Länder. Die Komplementierung des Binnenmarkts durch einen *Sozialraum Europa* (Delors) steht aus. Das gewerkschaftlich-sozialdemokratische Leuchtturmprojekt des sozialen Europa hat bislang nur wenig realpolitischen Niederschlag gefunden, während andererseits die Liberalisierungs- und Flexibilisierungsprozesse der vereinbarten Binnenmarktintegration nationale sozialstaatliche Regelungen zusehends aushöhlen. Kein Wunder, wenn weite Bevölkerungsteile die EU als Trojanisches Pferd der Globalisierung wahrnehmen.
- **Demokratiedefizit:** Eine einfache Addition nationaler Parlamente lässt noch keine europäische Super-Demokratie entstehen. Die nationalen Abgeordneten sind gewählt, um über nationale Belange zu entscheiden. Eine Abgabe solcher Gestaltungsaufgaben an supranationale Entscheidungsträger wie das EU-Parlament ist bislang nur sehr unzureichend geregelt. In diese legislative Lücke sprangen im Namen des Krisenmanagements schon immer der Rat der Mitgliedsregierungen oder die Europäische Kommission nur allzu bereitwillig. Damit werden Richtungsentscheidungen jedoch zunehmend intransparent und als Elitenprojekte wahrgenommen.

Der Lissabonner Vertrag hat diese Tendenz durch die Stärkung des Rats noch verschärft, indem er die Kooperation zwischen den Mitgliedsregierungen gegenüber dem gemeinschaftlichen Verfahren via Kommission und EU-Parlament weiter förderte. Der Gouvernentalismus à la Merkozy im Namen des Krisenmanagements liegt ganz auf dieser Linie und vermag das Dilemma zwischen der Notwendigkeit europäischer Entscheidungsfindung und nationaler Legitimationsgenerierung nicht aufzulösen. Eher im Gegenteil, diese undemokratischen Sitten scheinen über den Zwang von europäisch verordneten Sparpaketen demokratisch gewählte Regierungen zu stürzen, die wie in Griechenland und Italien durch Regierungen unter Führung von Technokraten ersetzt werden. Die von Erhard Eppler noch als Gefahr an die Wand gemalte Wirkungskette von der Finanz- über die Wirtschafts- zur Staats- und schließlich Demokratiekrise hat reale Konturen angenommen (Eppler 2009).

- **Strategisches Defizit:** Europa in seiner jetzigen Form und Bedeutung wird nur überleben, wenn es seinen Integrationsprozess von längerfristigen strategischen Überlegungen leiten lässt. Dies gilt für seine inneren Angelegenheiten wie für sein geopolitisches Selbstverständnis und seine globale Verantwortung. Geopolitisch und demographisch ist Europa auf dem absteigenden Ast. Noch verfügen die Mitglieder der EU über die gesellschaftliche Substanz in Form von sozialer Stabilität, wirt-

schaftlicher Stärke und Innovationsfähigkeit. Noch ist ihre Ausstrahlungskraft spürbar – vor allem in ihrer unmittelbaren Nachbarschaft. Im Vergleich zu anderen Regionen ist sie jedoch von einem langsamen, indes stetigen Einflussverlust gekennzeichnet und gerät geoökonomisch immer mehr unter Druck. Die Machteinbuße bedroht die Grundlagen der europäischen Lebenswelt von Demokratie, Freiheit, Frieden, kultureller Vielfalt und Prosperität – und damit auch die Chancen, ein alternatives Gesellschaftsmodell zum US-amerikanischen wie zu den asiatischen Kapitalismen aufrechtzuhalten. Der sehnsüchtige Blick zurück, eine Renationalisierung im Namen von Souveränität und Demokratie, wäre indes eine Illusion.

2. Orientierungspunkte für eine zukünftige Architektur

Die Suche nach einer zukünftigen Architektur findet also in einem Spannungsfeld von steigendem Problemdruck, wachsenden Souveränitätsvorbehalten, abnehmender Legitimität und fragwürdiger Effektivität statt. Als Orientierungspunkte sollten aus der Sicht der sozialen Demokratie zumindest fünf Leitplanken dienen:

- 1) Historisch fundiertes Projekt: Auch wenn die Kriegsverhinderung als Unionszweck zunehmend in den Hintergrund gerät, sollte die geschichtliche Dimension dieser neuen europäischen Friedensordnung nicht unterschätzt werden.
- 2) Balance von wirtschaftlicher und politischer Integrationsdynamik: Die EU ist ein Produkt der Globalisierung des Kapitals, aber auch des politischen Willens ihrer Mitgliedsländer und der sie tragenden Gesellschaften. Ein wirtschaftliches Scheitern der Integration bleibt deshalb nicht ohne Rückwirkungen auf das politische Integrationsprojekt. Andererseits darf die globale Entwicklungsdynamik des Kapitalismus aber auch nicht zu Lasten regionaler und nationaler Identitäten gehen. Schutzbedürftig sind hier insbesondere die jeweiligen demokratischen und wohlfahrtsstaatlichen Errungenschaften.
- 3) Regulierung des globalisierten europäischen Kapitalismus: Sorgte die Sozialdemokratie mit für die Regulierung der Marktwirtschaft im Nationalstaat, so besteht heute die Herausforderung darin, neue Regulationsmuster für das globalisierte Kapital ins Werk zu setzen. Im internationalen Maßstab ist die EU dazu ein wichtiger Ansatzpunkt und bietet für die sozialdemokratischen Bewegungen des Kontinents neue Profilierungschancen. Im Zeichen der mangelnden europäischen Steuerungsfähigkeit ist deshalb mehr Integration erforderlich, auch wenn dies tiefer als bisher in den Kernbestand nationaler Souveränität einschneidet. Im Vergleich zu liberal-konservativen Konzepten sind sozialdemokratische Politikkonzepte in viel stärkerem Maße an die Sicherung staatlicher Handlungsfähigkeit gebunden. In diesem Sinne müssen die nationalstaatlichen Kompetenzen europäisch verlängert werden.

- 4) Demokratische und soziale europäische Rechtsstaatlichkeit: In diesem Sinne gilt es, einen Mehrebenen-Parlamentarismus von der lokalen bis zur europäischen Ebene (in staatlichen wie gesellschaftlichen Institutionen) zu etablieren und (analog etwa zum deutschen Grundgesetz) die Sozialstaatlichkeit an zentraler Stelle in einem europäischen Verfassungskontext zu verankern.
- 5) Länderübergreifende Solidarität: Als Wettbewerbsunion allein vermag die Gemeinschaft die oben skizzierten Defizite nicht zu lösen. Deutschlands Wiederaufstieg nach dem 2. Weltkrieg und seine spätere Wiedervereinigung wären ohne die wirtschaftliche wie politische Solidarität der Partner nicht möglich gewesen.

Das Europa-Mantra allein liefert sicherlich keine automatische Lösung aller Zukunftsherausforderungen. Insbesondere wenn man bedenkt, dass Europa derzeit in politischer Hinsicht mehrheitlich liberal-konservativ regiert wird. Dies gilt für die Mehrzahl der Mitgliedstaaten ebenso wie für die Zusammensetzung von Kommission und Parlament.

Europa hat sich im positiven Sinne politisiert: Wie im nationalen Rahmen wird in Zukunft auch der Diskurs um die Zukunft Europas weniger von Nationalinteressen als von politischen Lagern geprägt sein. Schon in der Vergangenheit war der liberal-konservative Einfluss auf den europäischen Integrationsprozess dominant. Gesucht wird eine Architektur, die diesen politischen Auseinandersetzungen Raum lässt, keine (konservativen) Vorprägungen vornimmt und einen Handlungsrahmen für sozialdemokratische Gestaltungsvorstellungen bietet. Also gewissermaßen eine Außenarchitektur, die der innenarchitektonischen Ausgestaltung Raum lässt. Oder: Europa, ja! Aber welches Europa wollen wir?

3. Die neue (alte) Kerneuropa-Debatte

Die gegenwärtige Debatte um Kerneuropa oder ein „Europa der zwei Geschwindigkeiten“ ist nicht neu; sie hatte ihre Vorläufer Ende der 1990er Jahre und Anfang des 21. Jahrhunderts. Für einige Jahre wurde sie dann nur noch in akademischen Zirkeln weiter geführt, bis die Schulden- und Euro-Krise sie wieder in das öffentliche Rampenlicht beförderte. 2011 häuften sich entsprechend die Wortmeldungen mit mehr oder weniger deutlichem Bezug zum Thema Kerneuropa. So erklärte der frühere Bundeskanzler Gerhard Schröder in einer Rede in Berlin Anfang September: „Wir sollten jetzt nicht länger fackeln, sondern Ernst machen mit Kerneuropa“. Aber er weist auch auf den zentralen Schwachpunkt der von Merkel und Sarkozy angestrebten europäischen Wirtschaftsregierung hin: „Es kann nicht so sein, dass nationale Parlamente Souveränitätsverzicht im Budgetrecht akzeptieren, ohne dass eine parlamentarische Kontrolle anderswo stattfindet. Das, was die nationalen Parlamente abgeben, muss beim Europäischen Parlament als oberste Instanz landen“ (zit. nach euractiv 5.9.2011). Der ehemalige Staatssekretär Walther Stützle begründet seine Forderung nach einem Kerneuropa mit der „akuten Existenznot“, in der sich das europäische Projekt befinde: „Ein politischer Neubeginn ist not-

wendig“ (Stützle 2011). Der Politologe Werner Link schließlich schreibt: „Eine unter der Hand wirkende Logik differenzierender Integration gewähren zu lassen genügt nicht. Die Bürger haben einen Anspruch darauf, zu erfahren, wohin die Reise geht [...] Die Alternative lautet: Kerneuropa oder Handlungsunfähigkeit (mit der Folge eines schon heute virulenten regressiven Nationalismus)“ (Link 2011).

Diese aktuellen Beiträge knüpfen – bewusst oder unbewusst – an die frühere Debatte zu Kerneuropa an.³ Den Anfang machten 1994 die beiden CDU-Politiker Wolfgang Schäuble (heute in den Medien als „letzter Europäer“ im Kabinett Merkel bezeichnet) und Karl Lamers. In ihrem bekannten „Schäuble-Lamers-Papier“ sprachen sie von der Notwendigkeit eines „festen Kerns von integrationsorientierten und kooperationswilligen Ländern“ in Europa. Ähnlich äußerte sich im Jahr 2000 der damalige grüne Außenminister Joschka Fischer in seiner nicht minder bekannten Rede an der Humboldt-Universität, in der er für ein „Gravitationszentrum aus einigen Staaten“ und einen „europäischen Grundvertrag“ plädierte (Fischer 2000).

Diese Vorschläge blieben zunächst ohne große Resonanz oder stießen gar auf Ablehnung, vor allem in Frankreich, dem zweifellos wichtigsten Ansprechpartner für den Kerneuropa-Gedanken. Doch dies sollte sich angesichts der Verschiebung der globalen Machtverhältnisse und der anstehenden EU-Osterweiterung bald ändern: In Paris kamen immer mehr politische und intellektuelle Persönlichkeiten zu der Erkenntnis, dass nur ein handlungsfähiges Europa im globalen Mächtespiel bestehen könne und dass Handlungsfähigkeit in einer EU der 25 oder 27 nur begrenzt zu erreichen wäre – was die Finanz-, Schulden- und Euro-Krisen ab 2008 eindrucksvoll bestätigten. So begann in Frankreich eine lebhafte Debatte zu diesem Thema, an deren Beginn der frühere Präsident der EU-Kommission, der Sozialist Jacques Delors, im Juni 2000 die „Philosophie“ des Kerneuropa-Gedankens (er nennt es „Avantgarde“) auf den Punkt brachte: in einem Europa der 25, 27 oder gar 30 werde man sich „wohlbedacht oder implizit mit weniger hohen Ambitionen begnügen ..., zumindest für die kommenden 20 oder 30 Jahre. Wenn man diese Frage bewusst stellt, dann um ein Abdriften hin zu einer Art Freihandelszone zu vermeiden und keine Kompromisse mehr zu schließen zwischen dem Europa als Raum und dem Europa als Macht [...]. Möchte man eine Verwässerung vermeiden, so drängt sich zwangsläufig der Gedanke einer Avantgarde auf ...“. Folgerichtig plädierte Delors für eine „Europäische Union“ als weitere Union und eine „Europäische Föderation“ als Avantgarde (Delors 2001) – ein Gedanke, den zehn Jahre später Nicolas Sarkozy wieder aufgreift.

Auf der Grundlage dieser Überlegungen, wenngleich mit unterschiedlichen Nuancen und Begriffen, legten in den folgenden Jahren führende französische Intellektuelle (Alain Minc, Alexandre Adler) und Politiker weitere Vorschläge vor, die sich beim früheren Wirtschaftsminister Dominique Strauss-Kahn (2004) und dem ehemaligen Premierminister Edouard Balladur (2005)

3 Die nachstehende Darstellung bezieht sich – wenn nicht anders angegeben – auf die Publikationen Veit 2005 und 2006.

um das Modell der „konzentrischen Kreise“ bewegen.⁴ Schon 2003 hatten die damaligen EU-Kommissare Günter Verheugen und Pascal Lamy gemeinsam für eine „deutsch-französische Union“ als Kern einer weitergehenden europäischen Integration plädiert. Am konkretesten wurde 2006 der damalige belgische Ministerpräsident Guy Verhofstadt mit seinem Konzept eines politischen Kerns in Gestalt der „Vereinigten Staaten von Europa“, um den sich die bisherige EU als „Organisation Europäischer Staaten“ legt (Verhofstadt 2006). Wie man zur „Föderation“ oder den „Vereinigten Staaten“ gelangt, darüber gibt es in all diesen Modellen unterschiedliche Vorstellungen, die zumeist um den (vermeintlichen) Gegensatz zwischen Gemeinschaftsmethode und intergouvernementalen Zusammenarbeit kreisen – ein Kennzeichen auch der Debatte in der gegenwärtigen Krisensituation.

4. Die „Grundidee“ von Kerneuropa und der Weg dorthin

Der Kerneuropa-Gedanke ist aus der Erkenntnis entstanden, dass die EU sich nicht unbegrenzt erweitern kann, ohne die notwendige „Vertiefung“ vorzunehmen, will sie nicht ihre Handlungsfähigkeit verlieren. Genau dies geschah jedoch mit der – historisch sicherlich unvermeidlichen – Osterweiterung 2004, als man es im Vorfeld versäumte, die Umsetzung des Verfassungsvertrages abzuwarten. Mit dessen Scheitern in den französischen und niederländischen Referenden 2005 siegte (vorläufig) das von Delors erwähnte und vor allem von Briten und Skandinaviern favorisierte Modell einer riesigen Friedens- und Freihandelszone mit überwiegend intergouvernementalen (das heißt undemokratischen) Entscheidungsmechanismen („angelsächsisches Modell“). Dem gegenüber steht das Modell eines politisch integrierten Kerneuropa mit demokratisch verfassten gemeinschaftlichen Institutionen und einer harmonisierten Finanz- und Haushaltspolitik, das den übrigen EU-Mitgliedern bei entsprechendem Souveränitätsverzicht offen steht („rheinisches“ oder „kontinentales Modell“).

Die Gegner des Kerneuropa-Gedankens machen vor allem zwei Gründe geltend: Zum einen spalte dieses Konzept die Union und schaffe ein „Zwei-Klassen-Europa“; zum anderen verliere die EU an „strategischer Größe“ im globalen Spiel der Weltmächte und vernachlässige ihre Stabilisierungsfähigkeit an ihren Außengrenzen. Das erste Argument schlägt auf ihre Verfechter zurück, denn wer die weitergehende politische Integration ablehnt oder gar blockiert, der stellt sich selbst ins Abseits. Er sollte aber nicht diejenigen am Voranschreiten hindern können, die voranschreiten wollen – zumal sie ihre Türen für alle anderen offen halten. Das zweite Argument hat der frühere Präsident des Europa-Parlaments, Klaus Hänsch, schon 2005 treffend kommentiert: „die Gleichung, je größer, desto stärker, geht nicht auf“ (Hänsch 2005). Und was das Problem der Stabilisierung der Außengrenzen anbelangt,

⁴ Im vorliegenden Text werden die Konzepte „Kerneuropa“ und „konzentrische Kreise“ zusammengefügt, da sie sich u. E. sinnvoll ergänzen lassen. Hingegen spricht sich Stubb (1996) für eine konzeptionelle Trennung aus.

„so ist es mehr als fraglich, ob eine zwar große, aber mehr oder weniger handlungsunfähige Europäische Union diese Funktion auf Dauer noch wahrnehmen kann. Erst Recht gilt dies für ihre Rolle in der globalen Arena, wo sie sich dem Wettbewerb mit den führenden und aufstrebenden Mächten (USA, China, Indien) und den Herausforderungen in ihrer weiteren Nachbarschaft (islamischer „Krisenbogen“, Staatszerfall in Afrika) stellen muss (Veit 2006). Ein anschauliches Beispiel für diesen Tatbestand biete die Libyen-Krise des Jahres 2011, in der die EU – ähnlich wie schon in der Irak-Krise der Jahre 2002/03 – ein zerstrittenes Bild bot.

Inzwischen kommt ein drittes, schwergewichtiges Argument hinzu, das durch das unilaterale Vorsprechen von Bundeskanzlerin Angela Merkel und Präsident Nicolas Sarkozy in der Euro-Krise kräftig Nahrung erhalten hat: die Gefahr eines rein intergouvernementalen, nicht-demokratischen Kerneuropa. Der Philosoph Jürgen Habermas hat dies zum Anlass eines leidenschaftlichen Plädoyers für ein „politisch handlungsfähiges und demokratisch legitimes (Kern-) Europa“ genommen, wie es seiner Meinung nach im Lissabon-Vertrag von 2007 angelegt ist (Habermas 2011). Im Vorgehen „Merkozys“ sieht er einen dem Geist des Vertrages zuwiderlaufenden Versuch, die „intergouvernementale Herrschaft des Europäischen Rates“ im Sinne einer „postdemokratisch-bürokratischen“ Struktur ausbauen zu wollen. „Die Alternative besteht in der konsequenten Fortführung der demokratischen Verrechtlichung der Europäischen Union.“ Die „geteilte Souveränität“ zwischen Bürgern der Nationalstaaten und Unionsbürgern (wobei es sich dabei um die gleichen Personen handelt), erscheint ihm als Schlüssel „für die Legitimationserfordernisse eines entstaatlichten supranationalen Gemeinwesens“.

Wie könnte ein solches Gemeinwesen aussehen? Delors hat schon im Jahr 2000 Vorstellungen dazu entwickelt, die auch heute wieder diskutiert werden: eine gemeinsame Kommission für die weitere EU *und* für Kerneuropa, aber ein gesonderter Ministerrat mit einem eigenen Vorsitz, dazu ein Parlament, dem jeweils zur Hälfte Europa- und nationale Parlamentarier aus den „Avantgarde-Ländern“ angehören würden (ähnliche Vorstellungen präsentierte im November 2011 der SPD-Abgeordnete Michael Roth, allerdings begrenzt auf eine europäische Wirtschaftsunion der Euro-Länder). Weitere Ideen kreisen um die Direktwahl eines europäischen Präsidenten (Schäuble) und/oder der jeweiligen Kommissare, länderübergreifende Parteilisten für die Europawahl oder eigene Steuern für die Europäische Kommission. Diese Vorstellungen und die Habermas'schen Argumente zeigen, dass entgegen den aktuellen politischen Tendenzen ein gemeinschaftliches *und* demokratisches (Kern-) Europa, in welcher konkreter Form auch immer, möglich ist.

Strittig ist aber auch der Weg dorthin. Auf der einen Seite stehen die Verfechter der „Methode Monnet“ mit dem pragmatisch-technokratischen Ansatz, der in der Vergangenheit überaus erfolgreich war, die Bürger aber immer mehr von Europa entfernt hat. Diesem rein intergouvernementalen Verfahren folgen offensichtlich Merkel und Sarkozy bei ihrem Streben nach einer europäischen „Wirtschaftsregierung“. Eine Variante dieses voluntaristischen Vor-

gehens besteht in der These, wonach sich sozusagen naturwüchsig eine Art Kerneuropa aus der Schnittmenge der verschiedenen Formen der „verstärkten Zusammenarbeit“ (Euro-Zone, Schengen-Abkommen, usw.) herausbilden werde. Dieses Argument krankt jedoch an der Tatsache, dass „die Europäische Union mit diesen zahlreichen unterschiedlichen Integrationsräumen zunehmend intransparenter (wird) und ihre Legitimation allein über Ergebnisse unter Beweis stellen (muss). Ein Integrationsfortschritt durch Vorreitergruppen wird somit verhindert“ (Katsioulis/Maaß 2007).

Ein handlungsfähiges und zugleich demokratisches Kerneuropa kann folgerichtig nur durch einen „neuen europäischen Grundvertrag“ (Fischer) mit einem festen Kern von Aspiranten erfolgen, die klar auf einen europäischen Bundesstaat zusteuern. Realistischer Weise wird die nur durch eine Mischung von (demokratischer) Gemeinschaftsmethode und intergouvernementaler Zusammenarbeit möglich sein, wobei die demokratischen Elemente überwiegen sollen. In deren Mittelpunkt muss ein Europäisches Parlament stehen, das diesen Namen verdient, also mit denselben Rechten und Befugnissen ausgestattet ist wie ein nationales Parlament, und in dem sich Unions- und Nationalstaatsbürger gleichermaßen wiedererkennen.

Wie die Struktur eines solchen Kerneuropa im Detail aussehen und in welchen Bereichen (Wirtschafts- und Finanzpolitik, Außen- und Verteidigungspolitik usw.) es am ehesten „greifen“ könnte, ist in der wissenschaftlichen Diskussion zu meist unter dem Signum „differenzierte Integration“ abgehandelt worden. Es würde aber den Rahmen dieses Beitrags sprengen, auf die komplizierten technisch-juristischen Einzelheiten eines solchen Konstrukts einzugehen, obgleich zugegeben werden muss, dass auch hier „der Teufel im Detail steckt“. Mit anderen Worten: die *politische* Idee Kerneuropa bedarf natürlich der wissenschaftlich-fachlichen „Unterfütterung“, zu der es zahlreiche Anregungen in den in der Literaturliste angegebenen Publikationen gibt (insbesondere Müller-Graf, Fischer-Lescano/Kommer, Collignon, Deubner, Hacker u. a.).

5. Der Kern und seine Schale(n)

Ist schon der Weg zu einem politisch integrierten (Kern-) Europa umstritten, so gilt dies noch mehr für die Frage: Wer soll dazu gehören? Man kann diese Frage auch anders formulieren: Wer will dazu gehören? Und: Wer soll darüber entscheiden?

Klar ist, dass die Mitgliedschaft in einem europäischen Bundesstaat mit wesentlich weitergehenden Souveränitätsverzichten verbunden sein wird, als dies bei der gegenwärtigen Struktur der EU der Fall ist. Daraus ergeben sich zwei Konsequenzen: zum einen müssen überaus scharfe Aufnahmekriterien angelegt werden; ein Augen-zu-drücken wie bei der EU-Aufnahme Bulgariens und Rumäniens oder der Euro-Mitgliedschaft Griechenlands darf es nicht geben. Zum anderen bedarf ein solch weitgehender Schritt – im Grunde das Aufgehen des Nationalstaates in einer größeren Entität – natürlich der Zustimmung des Volkes, noch viel mehr als bei den Referenden über den europäischen Verfassungsvertrag oder den Lissabon-Vertrag. Die Schwierigkeiten

liegen also auf der Hand, weshalb selbst überzeugte Europäer wie der Europa-Abgeordnete Daniel Cohn-Bendit mit einem Zeitraum von möglicherweise 40 Jahren rechnen. Dennoch: auch die Väter der Europäischen Union, allen voran Monnet, bohrten über Jahrzehnte hinweg beharrlich das dicke Bett der europäischen Einigung – mit unbestreitbarem Erfolg.

Aber zurück zu der Frage, wer denn nun den Kern Europas bilden soll. Eines der großen Versäumnisse der gegenwärtigen EU-Konstitution ist es, nie die Frage nach der Finalität Europas umfassend beantwortet zu haben. Die Kopenhagener Kriterien bieten nur einen Teil der Antwort, nämlich was die selbstverständlichen Voraussetzungen wie Demokratie, Rechtsstaat, Marktwirtschaft, usw. anbelangt. Danach können auch Länder wie Südkorea oder Neuseeland Mitglied der EU werden. Doch das kann natürlich nicht der Sinn der europäischen Finalität sein; selbst die pragmatischen Gründerväter strebten nach einem europäischen Ideal, das sich in gemeinsamen Werten, aber auch einer gemeinsamen Geschichte und Kultur manifestierte. Das bedeutet aber auch, Grenzen zu setzen, denn „Identität, Einheit, Handlungsfähigkeit heißen auch Abgrenzung“ (Hänsch).

Wo liegen also die Grenzen eines politisch integrierten Europa? Hier öffnet sich ein Spannungsfeld mit zumindest drei Entscheidungsfaktoren, die alle zusammen in eine Richtung zeigen müssen:

Die meist historisch herleitbare grundsätzliche politische Haltung zum europäischen Integrationsprozess und die damit einhergehende Bereitschaft, nationale Souveränitäten abzugeben. Beides speist sich auch aus dem gemeinsamen kulturellen Erbe Europas, was vielfach unterschätzt wird.

Der Entwicklungsstand der Wirtschaft, damit die ökonomischen Disparitäten nicht zu groß und die Innovations- und Wettbewerbsfähigkeit vergleichbar bleiben – beides macht eine gemeinsame Wirtschaftspolitik überhaupt erst möglich.

Vergleichbare wohlfahrtsstaatliche Strukturen, Niveaus und Ziele, die ausschließen, dass es zu einem Wettbewerb nach unten kommt, aber auch mit einer nachholenden Entwicklungsperspektive nicht über Gebühr belasten.

In diesem Sinne dürfen etwa in den nordischen Ländern oder Großbritannien immer politische Vorbehalte gegenüber dem europäischen Integrationsprozess laut werden, obwohl sie wirtschaftlich wie sozial mit einem europäischen Integrationskern kompatibel wären.

Aber zunächst einmal gehört – wie erwähnt – das letzte Wort dem Bürger, der darüber befinden muss, ob sein Land zwar nicht seine nationale Identität, aber doch weitgehende Souveränitätsrechte aufgeben will. Doch dies kann nur der Endpunkt einer längeren Entwicklung sein, will man nicht die gleiche böse Überraschung erleben wie bei den französischen und holländischen Referenden, wo weniger über Europa als über innenpolitische Fragen abgestimmt wurde – und das in zwei „Kernländern“ der EU, ohne die ein europäischer Bundesstaat undenkbar erscheint. Notwendig ist deshalb eine breite Koalition von Regierungen, Parteien, gesellschaftlichen Gruppen, Gewerkschaften, Kirchen, Medien und Intellektuellen, die dem Bürger nicht nur die

immer weniger bedeutsamen, weil mittlerweile „selbstverständlichen“ Vorteile der europäischen Einigung „schmackhaft“ machen will. Vielmehr geht es darum, neue strategische Ziele zu definieren und zu vermitteln, ähnlich wie nach dem Zweiten Weltkrieg die Ziele „Nie wieder Krieg“ und „ewiger Frieden“ in Europa.

Was könnten solche neuen strategischen Ziele sein? Dazu hat der ehemalige Bundeskanzler Helmut Schmidt in einer Grundsatzrede auf dem SPD-Parteitag in Berlin am 4. Dezember 2011 die Richtung angezeigt. Aus der demographischen Entwicklung (die Europäer werden 2050 nur noch sieben Prozent der Weltbevölkerung ausmachen) und der Quasi-Allmacht der Finanzmärkte ergibt sich „das langfristige strategische Interesse der europäischen Nationalstaaten an ihrem integrierenden Zusammenschluss“, ohne den „eine selbstverursachte Marginalisierung der einzelnen europäischen Staaten und der europäischen Zivilisation nicht auszuschließen“ ist. Das hätte dann auch schwerwiegende Folgen für weltweite Aufklärung, Menschenrechte, rechtsstaatliche Verfassung und Demokratisierung, wenn dazu „aus Europa keine wirksamen Impulse“ mehr kommen würden.

Schmidt erinnerte in seiner Rede auch an den alten Gegensatz zwischen Zentrum (Deutschland) und Peripherie (seinen mittelosteuropäischen Nachbarn) und daran, dass „sie alle seit Jahrhunderten unter ihrer geopolitisch zentralen Lage in diesem kleinen europäischen Kontinent gelitten haben“. Daraus lassen sich erste Konturen eines integrierten (Kern-) Europa ableiten: Mitteleuropa sollte schon wegen der von Schmidt erwähnten historischen Gründe und seiner zentralen geographischen Lage dazu gehören – auch um der Einbindung Deutschlands willen, die Schmidt immer wieder betont (das wären die EU-Mitglieder Deutschland, Österreich, Polen, Tschechien, Slowakei, Ungarn, Slowenien und bald Kroatien, Schmidt zählt auch die baltischen Staaten dazu). Die zweite Achse könnten die sechs EWG-Gründungsstaaten bilden, mit Deutschland und Frankreich als „Kern des Kernes“, denn „nur ein deutsch-französisches Duo bietet auch Schutz vor Sorgen über deutsche Sonderwege“⁵ – eine angesichts der Debatte um die deutsche Haltung in der Euro-Krise nicht unbegründete Mahnung.

Vorausgesetzt, die Bevölkerung in allen oder den meisten dieser Länder stimmt einem neuen Vertrag auf der Grundlage der neuen strategischen Ziele zu, bleibt die Frage, was mit den anderen EU-Staaten passiert? Zunächst einmal würde ihnen die Tür zum integrierten (Kern-) Europa offen stehen, wenn sie zu entsprechenden Souveränitätsverzicht bereit wären. Ansonsten würden sie als EU-Mitglieder nach derzeit geltendem Recht die „innere Schale“ um den europäischen Kern bilden; an ihrem Status würde sich nichts ändern, außer dass es (innerhalb oder außerhalb der EU-Verträge) eine Gruppe stärker integrierter Staaten gäbe, die aber gleichwohl weiterhin EU-Mitglieder wären.

Das vor allem von französischen Autoren verfochtene Konzept der „konzentrischen Kreise“ sieht weiterhin eine „äußere Schale“ vor, die im Wesent-

5 So Walther Stützlein in seinem erwähnten Beitrag für Cicero, 29.9.2011. Er plädiert im Übrigen für einen Gründungskern aus Alt-EWG (Deutschland, Frankreich, Italien, Benelux) und Polen.

lichen die Länder mit Beitrittsperspektive (Türkei, Westlicher Balkan), die Partner der Europäischen Nachbarschaftspolitik und die „strategische Partnerschaft“ mit Russland umfasst. Vergleichbare Integrationsnetze wären analog etwa zum Schengen-Abkommen auch für einzelne Politikfelder denkbar.

Langfristiges Ziel deutscher Europapolitik sollte es sein, eine Gemeinschaft zu verwirklichen, die Wohlstand und Sicherheit für ihre Bürgerinnen und Bürger gewährleistet. Angesichts der zunehmenden internationalen Krisen, geopolitischen Verschiebungen und globalen Negativtrends ist es notwendig, die Zusammenarbeit in Europa zu flexibilisieren. Ausgehend vom aktuell erreichten Integrationsstand sollte Deutschland gemeinsam mit willigen und fähigen Partnern eine offene Vorreitergruppe für ein Kerneuropa zur Verwirklichung einer intensiveren Kooperation in der Wirtschafts- und Sozialpolitik (sowie der inneren und äußeren Sicherheit) bilden.

Letztlich bildeten sich Formen vertiefter Zusammenarbeit schon seit den Römischen Verträgen heraus, sodass die EU schon heute über ein (manchmal informelles, indes nicht minder wirkungsvolles) Geflecht differenzierter Kooperationstiefen verfügt. Das Instrument der verstärkten Kooperation allein reicht für die zukünftig notwendigen Schritte nicht aus (Fischer-Lescano/Kommer 2011). Dazu bedarf es eines neuen Grundprinzips: eine flexible Netzwerkstruktur mit Durchlässigkeit von der äußeren zur inneren Schale und von dort zum Kern, nach dem Prinzip: weiche Schale(n), harter Kern.

Literatur

Benz 2009: A. Benz, *Politik in Mehrebenensystemen*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Collignon 2010: S. Collignon, *Deomkratische Anforderungen an eine europäische Wirtschaftsregierung*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, Internationale Politikanalyse.

Delors 2001: J. Delors, *Für eine neue Dynamik im europäischen Integrationsprozess*, Internationale Politik und Gesellschaft.

Deubner 2003: C. Deubner, Differenzierte Integration: Übergangserscheinung oder Strukturmerkmal der künftigen europäischen Union?, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 01-02.

Enzensberger 2011: H.-M. Enzensberger, *Sanftes Monster Brüssel oder die Entmündigung Europas*, Berlin: Suhrkamp.

Epler 2011: E. Epler, *Eine solidarische Leistungsgesellschaft, Epochenwechsel nach der Blamage der Marktradikalen*, Bonn: Dietz.

Epler 2009: E. Epler, Alte Heilslehren als neuer Sachzwang, *Süddeutsche Zeitung*, 3.8.2009.

Fischer 2006: J. Fischer, Vom Staatenverbund zur Föderation – Gedanken über die Finalität der europäischen Integration. „Humboldt-Rede, 12. Mai 2000, Themenportal Europäische Geschichte (2006), abrufbar unter <http://www.europa.clio-online.de/2006/Article=17>.

Fischer-Lescano, Kommer 2011: A. Fischer-Lescano, S. Kommer, *Verstärkte Zusammenarbeit in der EU: ein Modell für Kooperationsfortschritte in der Wirtschafts- und Sozialpolitik?*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, Internationale Politikanalyse.

- Habermas 2011: J. Habermas, *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*, Berlin: Suhrkamp.
- Hacker 2011: B. Hacker, *Konturen einer Politischen Union, Die europäische Wirtschafts- und Währungsunion durch mehr Integration neu justieren*, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Internationale Politikanalyse.
- Hänsch 2005: K. Hänsch, Braucht die EU eine geographische oder konzeptionelle Finalität? Klausurtagung der Arbeitsgruppe für die Angelegenheiten der EU, 24.2.2005.
- Katsioulis, Maaß 2007: C. Katsioulis, G. Maaß, Europäische Integration. Zukunftsperspektiven als Sicherheits- und Wohlfahrtsunion. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Kompass 2020.
- Link 2011: W. Link, Es geht in Richtung Kerneuropa, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 3.8.2011.
- Müller-Graf 2007: P.C. Müller-Graf, „Differenzierte Integration“. Konzeptmitsprengender oder unitarisierender Kraft für die Europäische Union?, *Integration*, Jg. 30, 2, 129-139.
- Roth 2011: M. Roth, Der Euro braucht ein Parlament – Für eine Avantgarde von Demokratie und Solidarität, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Internationale Politikanalyse.
- Schäuble, Lamers 2011: W. Schäuble, K. Lamers, Überlegungen zur europäischen Politik.
- Schröder 2011: G. Schröder, Ernst machen mit Kern-Europa, Euractiv.de/europa-2020, 25.11.2011.
- Stubb 1996: A. C. G. Stubb, A Categorization of Differentiated Integration, *Journal of Common Market Studies* Volume 34, 2.
- Stützle 2011: W. Stützle, Verspielt das europäische Erbe nicht!, Cicero Online vom 29. September 2011
- Veit 2005a: W. Veit, Größer, weiter, schwächer. Warum die EU einen „harten Kern“ braucht, *Internationale Politik und Gesellschaft*, 2.
- Veit 2005b: W. Veit, Wege aus der Krise? Zur französischen Debatte über Kerneuropa, Paris: Friedrich-Ebert-Stiftung, Frankreich-Info, 9.
- Veit 2006: W. Veit, Avantgarde und Europäische Nachbarschaftspolitik – Für ein Europa der konzentrischen Kreise, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Internationale Politikanalyse.
- Verheugen, Lamy 2003: G. Verheugen, P. Lamy, Für eine deutsch-französische Union, *Berliner Zeitung und Libération*.
- Verhofstadt 2006: G. Verhofstadt, *Les États-Unis d'Europe*, Brüssel.

Геро Мас, Винфрид Фајт

ЕВРОПА-ЈЕЗГРО – МЕКА/Е ЉУСКА/Е, ЧВРСТО ЈЕЗГРО

Сажетак

Европска унија се у циљу очувања језгра Европе мора поставити флексибилније: на једној страни успостављањем јединства у кључним областима, на другој допуштањем веће слободе избора о дубини интеграције. Европа-језгро интегрисана у концентричним круговима могла би да понуди овакве шансе обликовања.

У знаку конзервативно-либералних већина у Европској унији *de facto* се путем текућих промена уговора ствара европско подручје-језгро, које у име „уније стабилности“ дугорочно институционализује неопходност штедње и способност такмичења на терет раста, равномерног спољнотрговинског развоја и постигнућа државе социјалне правде Европе.

Европска социјалдемократија мора за то да формулише политичке алтернативе. Регулисање глобализованог капитализма преко одговарајуће уобличене и у мрежу ин-

тегрисане Европе-језгра понудило би тиме европској социјалдемократији шансу за политичко профилисање.

Питања о дугорочном обликовању европске интеграције нису, имајући у виду геополитичка и светскотрговинска померања тежишта, никаква сањарења с оне стране неопходних свакодневних одлука. Много више је с тиме повезана способност будућег опстанка европског модела друштвеног уређења: атрактивност регулисане тржишне економије такмичарског духа која се базира на демократији и идеји државе социјалне правде.

Кључне речи: Европа-језгро, европска интеграција, европска социјалдемократија, Европска унија

Gero Maass, Winfried Veit

EUROPE-NOYAU – ANNEAU(X) DOUX, NOYAU DUR

Résumé

L'Union européenne, dans le but de préserver le noyau de l'Europe, doit se montrer plus flexible: d'une part, elle doit créer l'unité dans des domaines clés, d'autre part elle doit permettre une plus grande liberté de choix de la profondeur de l'intégration. Une Europe-noyau intégrée en cercles concentriques pourrait offrir des opportunités correspondantes de conception.

En tant que signe des majorités libéro-conservatrices dans l'Union européenne, par des modifications continues du traité se crée, de facto, la zone nucléaire européenne, au nom de «l'union de la stabilité», institutionnalise à long terme l'obligation d'économiser et la capacité de concurrencer au détriment de la croissance, le développement équilibré du commerce extérieur et des réalisations de l'État de la justice sociale en Europe.

La social-démocratie européenne doit formuler des alternatives politiques. La réglementation du capitalisme globalisé à travers une Europe-noyau, adéquatement mise en forme et intégrée à un réseau, offrirait à la social-démocratie européenne une occasion de se profiler politiquement.

Vu les changements dans la géopolitique et l'économie mondiale, les questions concernant l'intégration européenne ne sont pas des fantasmes au-delà des décisions quotidiennes nécessaires. La capacité de la subsistance future du modèle européen d'organisation sociale y est beaucoup plus attachée: l'attractivité d'une économie de marché compétitive, mais réglementée et fondée sur la démocratie et sur l'idée de l'État de justice sociale.

Mots-clés: Europe-noyau, intégration européenne, social-démocratie européenne, Union européenne

Примљен 18. септембра 2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

ТЕШКОЋЕ У ПРЕВОЂЕЊУ *ACQUIS*-А СА ЕНГЛЕСКОГ НА СРПСКИ ЈЕЗИК: ПРЕДНОСТИ ПРЕВОДА НА ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ²

Преводњење и редактура правних текстова одувек су представљали изазов за преводиоце и стручне редакторе, посебно када се радило о позитивном праву, које пре свега укључује законе и друге прописе. Међутим, овај проблем нарочито је постао изражен у оквиру преводњења правних прописа ЕУ познатијих као *acquis*. Будући да су све државе кандидаткиње и потенцијални кандидати одлучили да преводе са енглеског језика, одмах је постало јасно да је читање верзија на другим језицима неминовност која је и потврђена у судској пракси Европског суда правде. Приликом преводњења прописа на српски језик показало се да је читање аката на француском језику од велике помоћи у тумачењу и разумевању превода на енглеском језику. Аутор је у овом раду објаснио особеност преводњења у ЕУ, представио тешкоће са којима се сусрећемо у преводњењу *acquis-a* на српски језик и указао на предности консултовања правних аката на француском језику.

Кључне речи: преводњење, *acquis*, правни акт, вишејезичност, службени језици у ЕУ, енглески језик, француски језик, српски језик, предност.

1. Увод

Преводњење правних текстова одувек је представљало изазов за преводиоце, посебно када се радило о позитивном праву које пре свега укључује законе и прописе. Чак се врло често водила расправа о томе да ли преводиоци поседују довољна правничка знања да се ухвате у коштац са овом врстом преводњења. Овакво преводњење посебно се показује као проблем када су у питању различити правни системи, који не познају одговарајуће термине за преводњење правних установа или се ради о правним установама које су непознаница у појединим правним системима. Обично се истиче да правници у овим ситуацијама захтевају дословно

1 alex_cavoski@yahoo.com

2 Аутор је члан Радне групе за верификацију превода примарног законодавства ЕУ. Током свог рада аутор је утврдио тешкоће у преводњењу које су овом приликом представљене.

превођење, које је последица примене начела правне сигурности, док су лингвисти свесни да се ради о немогућем задатку.³

То је посебно случај када се ради о превођењу термина из англо-саксонског правног система на језик земље у којој се примењује континентални правни систем. Ово се код нас тренутно дешава у оквиру превођења и верификације превода *acquis-a* са енглеског језика, где се преводиоци и стручни редактори суочавају са тешкоћама, како због чињенице да је енглески језик недовољно прецизан за превођење и садржи различите правне институте који немају свој пандан у српском језику, тако и због чињенице да је право ЕУ нов правни систем са врло особеним правним установама. Аутор је у овом раду објаснио особеност превођења у ЕУ, представио тешкоће са којима се сусрећемо у превођењу *acquis-a* на српски језик и указао на предности консултовања правних аката на француском језику.

2. Превођење у Европској унији

2.1 Службеници језици у ЕУ

Питање превођења правних текстова нарочито је постало актуелно оснивањем Европске економске заједнице 1957. године, као и након сваког новог проширења. Као што је то познато, Европска унија почива на начелу вишејезичности, које је једно од основних начела Европске уније. Оно је загарантовано чланом 3, ставом 3 Уговора о ЕУ, којим се утврђује да „Унија поштује своју богату културну и језичку разноврсност и обезбеђује очување и јачање европског културног наслеђа“.⁴ Повеља о основним правима такође јемчи културну, верску и језичку разноликост у Европској унији.⁵

Међутим, на самом почетку оснивања Европске заједнице за угаљ и челик само је Уговор сачињен на француском језику сматран веродостојном верзијом⁶. Ово правило је на захтев других држава чланица убрзо измењено и то већ усвајањем Уговора о Европској економској заједници, који је предвиђао да ће Уговор бити сачињен на холандском, француском, немачком и италијанском језику и да су текстови на сваком од ових језика веродостојни.⁷ Овај члан је међан приликом сваког новог проширења на тај начин што су службени језици свих нових држава чланица

3 Више о томе у *Translation Issues in Language and Law*, Olsen, F., Lorz, A. and Stein, D. (eds) (2009), book review in *IJSL* Vol 17.1 2010 161–166 by Ludmila Stern.

4 Official Journal C 83 of 30.3.2010, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF>; посећено 4. маја 2012. године.

5 Član 22, Official Journal of the European Union C 83/389 of 30.3.2010, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:EN:PDF>.

6 Члан 100 Уговора о Европској заједници за угаљ и челик, <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>, посећено 20. априла 2012. године.

7 Члан 248 Уговора о Европској економској заједници, <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>, посећено 20. априла 2012. године

постајали веродостојни језици. Чланом 55 Уговора о Европској унији утврђује се листа веродостојних језика која у овом тренутку укључује 23 службена језика.⁸ Ступањем на снагу Уговора о пријему Републике Хрватске у чланство⁹ 1. јула 2013. године хрватски језик ће постати 24. званични језик Уније и сви акти сачињени на овом језику сматраће се веродостојним. Држави чланици такође се оставља слобода да преведе уговор и на друге језике које та држава чланица одреди, а који су у складу са уставним поретком и који представљају званичне језике на читавој територији или делу територије државе чланице.¹⁰

Важно је поменути и прву икада усвојену уредбу ЕЕЗ којом су утврђени службени и радни језици у Европској економској заједници, која је такође након сваког проширења мењана и допуњивана.¹¹ Уредба је усвојена на основу бившег члана 290 Уговора о ЕЗ којим се налаже Савету да једногласном одлуком утврди правила о језицима у органима Заједнице. Међутим, и поред чињенице да су данас у употреби 23 службена језика, све до 2007. године није постојала једнакост између веродостојних језика предвиђених Уговором о ЕУ и службених језика прописаних овом уредбом. Наиме, радило се о ирском језику који је постао веродостојан језик приступањем Ирске Европској унији, али је статус службеног језика добио тек 2007. године. Међутим, уредбом се предвиђа да у „прелазном периоду од пет година органи Европске уније немају обавезу да припреме све акте на ирском језику и да их на том језику објаве у Службеном гласнику ЕУ“.¹² Одступање од примене уредбе у случају ирског језика настало је као резултат недостатка одговарајућег броја преводаца који би обезбедили превођење свих аката Уније на овај језик. Слично одступање предвиђено је и за малтешки језик 2004. године у тренутку пријема Малте у чланство, када је предвиђено да обавеза припреме аката на овом језику неће важити за све акте, већ само оне који се усвајају у поступку саодлучивања.¹³

8 Бугарски, чешки, дански, холандски, енглески, естонски, фински, француски, немачки, грчки, мађарски, ирски, италијански, летонски, латвијски, малтешки, пољски, португалски, румунски, словачки, словеначки, шпански и шведски језик.

9 *Official Journal* 112, 24/4/2012 P. 10-20.

10 Члан 55, став 2 Уговора о ЕУ.

11 EEC Council: Regulation No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community, *Official Journal* 017, 06/10/1958 P. 0385 - 0386

12 Article 2 of the Council Regulation (EC) No 920/2005 of 13 June 2005 amending Regulation No 1 of 15 April 1958 determining the language to be used by the European Economic Community and Regulation No 1 of 15 April 1958 determining the language to be used by the European Atomic Energy Community and introducing temporary derogation measures from those Regulations, *Official Journal of the European Union L* 156, 18/06/2005 P. 03-04.

13 Више о томе у *Lawmaking in the EU Multilingual Environment*, European Commission Directorate-General for Translation 1/2010.

2. 2. Израда и превођење правних аката у ЕУ

Израда и превођење правних аката у вишејезичној средини представља својеврсан изазов у Европској унији. Цео поступак превођења почиње са избором језика на коме се припрема правни акт, што касније значајно утиче на потоње превођење на остале службене језике. То се превасходно огледа у изналажењу превода одређених термина када не постоји одговарајући еквивалент на језику на који се преводи, очувању целокупне језичке конструкције и форме правног акта, што обухвата исти број реченица, чланова и ставова на истој страни и исти број страна правног акта.

Избор језика на коме се припрема правни акт временом се мењао. Све до деведесетих година сви предлози правних аката су приређивани на француском језику, што је била последица чињенице да је француски био први званични језик Европске заједнице за угаљ и челик. Чак и након пријема Велике Британије у чланство 1973. године француски је остао *lingua franca* Европских заједница. Међутим, статистички подаци из 1987. године показују наглу промену у избору језика на коме се припремају правни акти. Подаци показују да је током деведесетих година 40% од укупног броја аката израђено на француском језику, за разлику од 1987. године када је 70% законодавних аката настало на француском језику.¹⁴

Табела 1: Језици на којима се припремају акти у Европској комисији¹⁵

Језик са кога се преводи	1997	2004	2008
Енглески језик	45 %	62 %	72 %
Француски језик	41 %	26 %	12 %
Немачки језик	5 %	3 %	3 %
Остали језици	9 %	9 %	13 %

Међутим, енглески језик који се користи у изради правних аката у Европској унији врло често се назива „*contaminated English*“, будући да се значајно разликује од енглеског језика који се говори у Великој Британији и Ирској. Одликује га велика непрецизност која се огледа у употреби неодређених термина,¹⁶ што се значајно разликује од правне традиције у англосаксонским правним системима.¹⁷ Ово се превасходно објашњава чињеницом да у изради правних аката на енглеском језику

¹⁴ *Lawmaking in the EU Multilingual Environment*, European Commission Directorate-General for Translation 1/2010, 99.

¹⁵ Преузето из *Lawmaking in the EU Multilingual Environment*, European Commission Directorate-General for Translation 1/2010, 100.

¹⁶ Најкарактеристичнији су следећи изрази: aforesaid, said, abovementioned, preceding, above, below, herein, hereinafter, hereby, whatsoever, whosoever, any, notwithstanding, other than, otherwise.

¹⁷ The British legal tradition (common law) is precision, exactness, making it impossible for someone to read a law in the „wrong way“.

врло често учествују лица којима енглески није матерњи језик. Понекад је непрецизност последица великог броја синонима који постоје у енглеском језику за одређен термин, те преводиоци понекада прибегавају управо оном који најмање одсликава значење које се нормом жели постићи. Тако на пример, глагол *deter* познаје велики број синонима: *caution, check, damp, debar, daunt, discourage, dissuade, frighten, hinder, inhibit from, intimidate, prevent, prohibit, put off, restrain, stop, talk out of*.¹⁸

Поред израде правних аката, њихово превођење на остале службене језике несумњиво представља највећи изазов законодавног поступка. Будући да су сви службени језици подједнако веродостојни, преводилац мора да преведе текст тако да тачно и потпуно пренесе значење норме и да осигура њену прецизност и јасноћу. Како то неки аутори истичу, „превођење правних текстова није пуко превођење са једног на други језик, већ превођење једног правног система у други правни систем“.¹⁹ На овај начин се заправо од преводиоца захтева да поред превођења истовремено тумачи значење правне норме. Превођење је додатно отежано и због чињенице да, и када је службени језик исти у више држава чланица, може да постоји разлика правних система, као што је то случај са Француском, Белгијом и Луксембургом. Слична ситуација важи и када у оквиру исте државе постоји више правних система, а један исти службени језик. Тако, на пример, постоји разлика између малтешког, ирског и енглеског правног система, док и у оквиру Велике Британије постоје значајне разлике између енглеског и шкотског правног система. Будући да је шкотско право настало на основама римског и холандског права, оно је у великој мери слично континенталном праву, што се види из употребе неких правних установа²⁰ и честе употребе латинских израза за означавање одређених правних института, као што су *mens rea, actus reus* и *manu propria*.

Обавеза консултовања превода на другим службеним језицима, поред језика са кога се преводи *acquis*, потврђен је и у судској пракси Европског суда правде. Већ у познатом предмету *Stauder*, који се тичао гаранције људских права у ЕЗ, Европски суд правде указао је да „када је одлука упућена свим државама чланицама неопходност једнообразне примене и сходно томе једнообразног тумачења чини стога немогућним издвојено разматрање једне верзије текста, него захтева да буде протумачена на основу и стварне намере њеног творца и циља који тежи да се оствари, а нарочито у светлости верзије на свим четирима језика“.²¹

Штавише, обавеза читања аката на више језика предвиђена је и за судије у судовима против чијих одлука не постоји правни лек, када разматрају неопходност упућивања захтева за решавање претходног питања

18 Black's Law Dictionary, eight edition, ed. Bryan A. Garner, West Group 1999. Deterrence – the act or process of discouraging certain behaviour, particularly by fear; the prevention of criminal behaviour by fear of punishment.

19 *Lawmaking in the EU Multilingual Environment*, European Commission Directorate-General for Translation 1/2010, 66.

20 Тако се на пример користи термин „*delict*“, а не израз „*tort*“ који је уобичајен у англосаксонском правном систему, када се говори о одговорности за грађанскоправну штету.

21 Case 29/69, *Stauder v. City of Ulm* [1969] ECR 419, [1970] CMLR 112.

Европском суду правде. Тако је у познатом предмету *CILFIT*²², који се бавио овом обавезом за највише судове у државама чланицама, Суд правде утврдио да се „мора имати на уму да је законодавство Заједнице формулисано на неколиким језицима и да су различите језичке верзије подједнако веродостојне. Тумачење прописа комунитарног права стога укључује поређење различитих језичких верзија“. Непоштовање ове обавеза повлачи одговорност државе за штету коју судски орган као државни орган проузрокује физичком или правном лицу које је странка у поступку.

3. Превођење *acquis-a* у Србији

Обавеза превођења *acquis-a* за Србију предвиђена је како Копенхагенским критеријумима тако и Споразумом о стабилизацији и придруживању закљученим са ЕУ и њеним државама чланицама. Иако ови критеријуми непосредно не предвиђају превођење правних прописа ЕУ, ова обавеза је садржана у тзв. трећем критеријуму којим се захтева од државе кандидаткиње или потенцијалног кандидата да буде „способна да презме обавезе које произилазе из чланства, укључујући праћење циљева политичке, економске и монетарне уније“²³, што заправо подразумева уношење и примену правних прописа ЕУ – *acquis communautaire*²⁴. Надаље, ова обавеза посредно произилази из четвртог копенхагенског критеријума којим се захтева „способност државе кандидаткиње да примени правне прописи ЕУ кроз делотворне управне и правосудне структуре“²⁵. Ово је једино могуће ако су правни прописи ЕУ преведени и доступни управним и правосудним органима на српском језику.

Обавеза превођења додатно је разрађена Споразумом о стабилизацији, закљученим са Србијом 2008²⁶, којим се већ у преамбули уговора истиче посвећеност Србије да усклади своје законе и прописе са прописима ЕУ у одређеним областима и да их примењује. Чланом 1 овог Уговора као један од циљева успостављања овог придруживања између Заједнице и њених држава чланица, с једне стране и Републике Србије с друге стране наводи се „придруживање напора Србије да развије привредну и међународну сарадњу, између осталог, и кроз усклађивање својих прописа са прописима Заједнице“.²⁷ Поглавље IV под називом „Усклађи-

22 Case 283/81, *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v. Ministry of Health* [1982] ECR 3415, [1983] CMLR 472.

23 Presidency Conclusions Copenhagen European Council, 21-22 June 1993, http://www.europa.europa.eu/enlargement/ec/cop_en.htm, посећено 24. маја 2012. године.

24 Званичан превод израза *acquis communautaire* је правна тековина ЕУ и као такав је предвиђен у *Приручнику за превођење правних аката ЕУ*, Република Србија, Влада, Канцеларија за европске интеграције, треће, измењено и допуњено издање, Београд, 2012. http://www.seio.gov.rs/upload/documents/prevodjenje/prirucnik_z_a_prevodjenje_pravnih_akata_evropske_unije.pdf, посећено 24. маја 2012. године.

25 Presidency Conclusions Madrid European Council, 15-16 December 1995, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00400-C.EN5.htm, посећено 24. маја 2012. године.

26 „Сл. гласник РС - Међународни уговори“, бр. 83/2008.

27 „Сл. гласник РС - Међународни уговори“, бр. 83/2008.

вање закона, примена и правила о конкуренцији“ делом је посвећено поступку превођења, који је најбољи начин за усклађивање прописа у областима утврђеним овим Споразумом. Према члану 72 Споразума, усклађивање ће у раној фази примене споразума бити усредсређено на прописе којима се уређује унутрашње тржиште, правосуђе и унутрашњи послови, као и на друга подручја везана за трговину. Споразумом су такође утврђени рокови за усклађивање прописа о конкуренцији, државној помоћи, интелектуалној и индустријској својини, јавним набавкама, стандардизацији и заштити потрошача.

Године 2009. Влада Републике Србије покренула је процес превођења прописа ЕУ на српски језик. У Информацији о припреми правних тековина од 16. априла 2009. године Влада је утврдила организациону структуру за превођење, при чему Канцеларија за европске интеграције, односно Сектор за координацију превођења представља координационо тело,²⁸ а Републички секретаријат за законодавство, ресорна министарства и остали органи државне управе обављају правнотехничку и стручну редактуру превода.²⁹ Националним програмом интеграције Републике Србије у ЕУ (НПИ) одређују се приоритети за превођење, који су у складу са обавезама из Споразума о стабилизацији и придруживању.³⁰ Канцеларија усваја такође годишњи Акциони план којим се утврђује листа приоритета, динамика превођења и планирају трошкови за наредну годину. Влада Републике Србије је у марту 2012. године оформила Радну групу за верификацију превода примарних прописа ЕУ која је задужена да решава спорна термилошка питања и да потврди истоветност превода на српском језику са оригиналом.

3. 1. Тешкоће у превођењу *acquis-a*

Процес превођења у Србији започео је у новембру 2008. године у оквиру пројекта *Translation of the Acquis in Serbia* у оквиру кога је преведено 16.000 страна *acquis-a*. На самом почетку превођено је примарно законодавство што укључује оснивачке уговоре и све касније измене и допуне ових уговора,³¹ да би преостали део превођења обухватио секундарно законодавство које је најпре неопходно за примену Споразума о стабилизацији и придруживању.

28 Сектор за координацију превођења је у циљу постизања уједначеног квалитета превођења припремио *Приручник за превођење правних тековина ЕУ на српски језик* и успоставио термилошку базу која се редовно ажурира.

29 У Републичком секретаријату за законодавство и ресорним министарствима именовани су координатори како би се обезбедио уједначен приступ у превођењу.

30 Измењени и допуњени Национални програм за интеграцију Републике Србије у Европску унију, стр. 655, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/npi/npi_revidiranicir.pdf, посећено 24. маја.

31 Уговор о оснивању Заједнице за угљ и челик, Уговор о оснивању Европске економске заједнице, Уговор о оснивању Европске заједнице за атомску енергију, Уговор о спајању, Уговори о буџетима, Јединствени европски акт; Уговор о Европској унији; Уговор из Амстердама, Уговор из Нице и Уговор из Лисабона.

Канцеларија за европске интеграције одлучила је, као што је то била пракса у другим државама кандидатима или потенцијалним кандидатима, да се преводи са енглеског језика из неколико разлога. Као прво, сви правни акти и судска пракса су увек доступни на овом језику, што понекада није случај са другим службеним језицима, иако би по правилу све требало да буде доступно на сва 23 службена језика. Избор енглеског језика је такође био условљен чињеницом да је било неопходно ангажовати велики број преводилаца, те је најлакше било окупити искусне преводиоце који преводе са енглеског језика. Не мање значајна била је и потреба ангажовања стручних редактора, што је опет било најлакше ако је језик са кога се преводи енглески језик. Коначно, значајан број компјутерских програма и других помагала управо је припремљен на енглеском језику.

Већ на самом почетку процеса превођења постало јасно да превођење са енглеског језика носи са собом одређене тешкоће, које се једино могу превазићи читањем превода на другим језицима, превасходно верзија на француском језику. Ваља истаћи најзначајније проблеме у прилог овој тврдњи, који објашњавају сложеност процеса превођења: разлика између англосаксонског и континенталног правног система; непрецизност у превођењу правних и стручних термина на енглеском језику и особеност правног система ЕУ који познаје термине који су својствени само том правном систему. Већ у Уредби о језицима који се користе у ЕУ³² показује се разлика која постоји између службених језика. Тако се, на пример, та разлика најбоље види у члану 7 којим се уређује употреба језика у поступку пред Европским судом правде:

EN: **The languages to be used** in the proceedings of the Court of Justice shall be laid down in its rules of procedure.

FR: **Le régime linguistique** de la procédure de la Cour de Justice est déterminé dans la règlement de procédure.

3. 1. 1. Разлика између правних система и непрецизности превода на енглеском језику

У току превођења и верификације превода читање превода на француском језику показало се као неминовност процеса, што је последица разлика између правних система и непрецизног одређења појмова у енглеској верзији текста. Тако, на пример, приликом превођења примарног законодавства посебна пажња посвећена је упоредном анализирању превода на француском језику како би се осигурала потпуна тачност превода на српски језик. Један од израза о којем се дуго водила расправа међу стручним редакторима, био је термин „national law“ који се врло често помиње и у примарном и у секундарном законодавству у различи-

32 EEC Council: Regulation No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community, *Official Journal* 017, 06/10/1958 P. 0385 - 0386

тим али сродним контекстима, као што су, на пример, „*no judicial remedy under national law*“³³ или „*national transposition of Council decisions*“.³⁴ Један од понуђених превода била су два израза – право државе чланице или национално право, што није уобичајен термин у нашој правној терминологији. Превод на француском језику управо је понудио решење „*унутрашње право*“, које је у складу са поделом на међународно и унутрашње право у српском правном језику, што је последица сличности између француског и српског правног система.

EN: decisions there is no judicial remedy **under national law**

FR: les décisions ne sont pas susceptibles d'un recours juridictionnel **de droit interne**

Уговор из Амстердама на енглеском језику у неколико наврата користи изразе који су својствени англосаксонском правном систему или су доста непрецизни. У члану 33 уговора појављује се израз „*law and order*“, под којим се подразумева контрола криминалитета и сузбијање криминала.³⁵ Будући да наш правни језик не познаје еквивалентан израз, превод на француском језику је појаснио значење које је потом преведено на српски језик као „*очување јавног поретка и реда*“. У овом случају се изнова показало да је превод на француском ближи правној терминологији у српском правном систему, иако француски превод само користи израз „јавни поредак“ без упућивања на одржавање реда. У оваквим ситуацијама се поред разумевања правне установе неминовно поставило и питање која је верзија тачна и коју узети као коначну у превођењу.

EN: Article K.5: This Title shall not affect the exercise of the responsibilities incumbent upon Member States with regard to the maintenance of **law and order** and the safeguarding of internal security.

FR: Article K.5: Le présent titre ne porte pas atteinte à l'exercice des responsabilités qui incombent aux États membres pour le maintien **de l'ordre public** et la sauvegarde de la sécurité intérieure.

Непрецизност превода, као и разлика између веродостојних превода показала се и у члану 109, ставу 2 Уговора из Амстердама, који употребљава израз „*management and labour*“, те се поставило питање да ли се под термином *management* подразумевају послодавци, синдикати или неки државни орган који врши управљање у привредном друштву. Превод уговора на француском језику указао је да се ради и о послодавцима и синдикатима, тако да је прихваћен превод термина са француског језика као примеренији.

33 Article 73p of the Treaty of Amsterdam.

34 Article 14 of the Consolidated versions of the Treaty on European Union and of the Treaty Establishing The European Community (consolidated text), *Official Journal C 321E of 29 December 2006*.

35 The American Heritage Dictionary of Idioms by Christine Ammer, Houghton Mifflin Company, 2012.

EN: Article 109o

2. Member States, having regard to national practices related to the responsibilities of **management and labour**, shall regard promoting employment as a matter of common concern and shall coordinate their action in this respect within the Council, in accordance with the provisions of Article 109q.

FR: Article 109 O

2. Les États membres, compte tenu des pratiques nationales liées aux responsabilités **des partenaires sociaux**, considèrent la promotion de l'emploi comme une question d'intérêt commun et coordonnent leur action à cet égard au sein du Conseil, conformément à l'article 109 Q.

Преводи на француском језику показали су се од великог значаја и онда када норма на енглеском није нејасна, али код стручног редактора постоји трачак сумње у њено значење. Будући да је обавеза сваког преводиоца и стручног редактора да у потпуности пренесу значење нормe, читање верзије на француском језику било је од великог значаја. У свим изменама и допунама оснивачких уговора појављује се одредба која се тиче престанка функције комесара, која укључује његову оставку, разрешење или смрт. Разрешење се на енглеском језику преводи као „*compulsory retirement*“, што је код преводилаца и редактора изазвало сумњу у право значење нормe. Међутим, читањем француског превода који користи термин „*démission d'office*“, постало је јасно да се ради о разрешењу са дужности.

EN: Article 128

In the event of resignation, **compulsory retirement** or death, the President shall be replaced for the remainder of his term of office. The procedure laid down in Article 127(2) shall be applicable for the replacement of the President.

FR : Article 128

En cas de démission volontaire, **de démission d'office** ou de décès, le président est remplacé pour la durée du mandat restant à courir. La procédure prévue à l'article 127, paragraphe 2, est applicable pour son remplacement.

Приликом превођења секундарних прописа, преводиоци и редактори су се такође суочили са потребом читања превода на француском језику, који се показао прецизнијим и сроднијим у односу на одређене правне институте. Тако, на пример, већ у самом наслову и члану 1 Уредбе о сарадњи у области одређених аспеката породичног права³⁶ поставила се дилема око правног термина који на енглеском гласи „*legal separation*“. У Black's Law Dictionary овај термин подразумева „*an arrangement whereby a husband and wife live apart from each other while remaining married, either by mutual consent or by judicial decree*“. Иако се већ делимично назира-

³⁶ Council Regulation (EU) No 1259/2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation, Official Journal L 343, 29/12/2010, P. 10–16.

ло значење, стручни редактор је утврдио право значење у француској верзији која користи термин „*séparation de corps*”. Наиме, ради се о установи из канонског права која се у нашем језику управо преводи као „*растшава од стола и пошћеље*“, иако је њено значење временом измењено и подразумева раздвојен живот који производи исте правне последице као развод. У овим случајевима када не постоји еквивалентна правна установа на српском језику поставља се такође питање одабира одговарајућег термина.

EN: Article 1

1. This Regulation shall apply, in situations involving a conflict of laws, to divorce and **legal separation**.

FR: Article premier

1. Le présent règlement s'applique, dans les situations impliquant un conflit de lois, au divorce et à la **séparation de corps**.

Слична ситуација показала се приликом превођења прописа у области грађанског права, где се потврдила сродност између правних система заснованих на римском праву. Тако, на пример, Уредба о надлежности, признању и извршењу одлука које се односе на брак и одговорност родитеља³⁷ на енглеском језику користи термине „*guardianship and curatorship*”, док се на француском језику користе термини који вуку порекло из римског права и то „*tutelle ou curatelle*” и указују да се ради о старатељству над лицем које је без родитељског старања, пунолетним лицем лишеним пословне способности или старатељством у случају било које друге неспособности.

EN: Article 1

2. The matters referred to in paragraph 1(b) may, in particular, deal with: (b) **guardianship, curatorship** and similar institutions;

FR: Article premier

2. Les matières visées au paragraphe 1, point b, concernent notamment: b) **la tutelle, la curatelle**, et les institutions analogues;

3. 1. 2. Превођење стручних термина

Обавеза читања превода на другим језицима посебно се показала важном код превођења стручних термина у примарним и секундарним прописима и судској пракси. Један од примера управо укључује појам штете по животну средину. Тако се, на пример, познато начело да „*еколошка штета мора да буде исправљена на извору загађења*“ различи-

³⁷ Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000, Official Journal L 338, 23/12/2003, P. 01-29.

то изражава у члану 191 Уговора о функционисању ЕУ на енглеском и француском језику, тако да термин на француском више одговара изразу „*impairment*“³⁸ а не „*damage*“³⁹ на енглеском језику.

EN: **environmental damage** should as a priority be rectified at source

FR: le principe de la correction, par priorité à la source, **des atteintes à l'environnement**

Слична непрецизност примећена је и у Директиви о очувању природних станишта,⁴⁰ којом се дефинише штета великих размера по биљни и животињски свет. Уколико се упореди верзија на енглеском језику, која користи термин „*serious damage to crops, livestock...*“, и текст на француском, који садржи термин „*dommages importants*“, поставља се питање домашаја штете. Читање верзија на оба језика важно је како би се одговорило на питање да ли се ради о значајној штети, у смислу непоправљивих последица по животну средину, или штети великих размера у смислу висине имовинске штете.

EN: Article 16

1. Provided that there is no satisfactory alternative and the derogation is not detrimental to the maintenance of the populations of the species concerned at a favourable conservation status in their natural range, Member States may derogate from the provisions of Articles 12, 13, 14 and 15 (a) and (b): (b) to prevent **serious damage**, in particular to crops, livestock, forests, fisheries and water and other types of property;

FR: Article 16

1. À condition qu'il n'existe pas une autre solution satisfaisante et que la dérogation ne nuise pas au maintien, dans un état de conservation favorable, des populations des espèces concernées dans leur aire de répartition naturelle, les États membres peuvent déroger aux dispositions des articles 12, 13, 14 et de l'article 15 points a) et b):

b) pour prévenir des **dommages importants** notamment aux cultures, à l'élevage, aux forêts, aux pêcheries, aux eaux et à d'autres formes de propriété;

Када говоримо о судској пракси, посебну пажњу привукло је тумачење Суда правде о начелу предострожности и превенције у коме се поставља питање да ли начело превенције подразумева у себи и предострожност. Међутим, пресуда на француском језику одражава право тумачење које подразумева постојање два правна начела и то начела предострожности и превенције, што изнова показује предност превода на француском језику.

38 Black's Law Dictionary дефинише impairment као *diminishing the value of a contractual obligation to the point that the contract becomes invalid...*

39 Black's Law Dictionary дефинише damage као *loss or injury to a person or property*

40 Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora, *Official Journal L 206, 22/07/1992 P. 0007 - 0050.*

EN: *Case – 157/96*⁴¹

64 That approach is borne out by Article 130r(1) of the EC Treaty, according to which Community policy on the environment is to pursue the objective inter alia of protecting human health. Article 130r(2) provides that that policy is to aim at a high level of protection and is to be based in particular on the **principles that preventive action** should be taken and that environmental protection requirements must be integrated into the definition and implementation of other Community policies.

FR : 64 Cette approche est corroborée par l'article 130 R, paragraphe 1, du traité CE, selon lequel la protection de la santé des personnes relève des objectifs de la politique de la Communauté dans le domaine de l'environnement. Le paragraphe 2 du même article prévoit que cette politique, visant un niveau de protection élevé, se fonde notamment sur **les principes de précaution et d'action préventive** et que les exigences en matière de protection de l'environnement doivent être intégrées dans la définition et la mise en oeuvre des autres politiques de la Communauté.

3. 1. 3. Термини својствени праву ЕУ

Читање превода и на другим службеним језицима приликом превођења *acquis-a* у Републици Србији од великог је значаја и приликом превођења термина који су или својствени само праву ЕУ или добијају другачије значење у правном систему ЕУ од оног које имају у одређеним правима држава чланица. Иако текст на француском језику има донекле мањи значај у овом погледу него што је то случај код превођења стручних или правних термина, његов значај се пре свега огледа у тумачењу природе *sui generis* правних установа, а не у изналажењу еквивалентног превода одређеног термина. Врло често се у преводима на енглеском језику појављују изрази који немају неко одређено значење ван контекста норме, као што је то случај са врстама правних аката у бившем другом и трећем стубу – „*joint action*“, „*joint position*“ или „*common position*“. У овим ситуацијама истовремено је потребно поседовање стручних знања о овим установама, као и консултовање превода на више службених језика.

Још један од термина који нема исто значење у различитим државама чланицама, а истовремено добија посебно значење у контексту ограничења слободе кретање лица у ЕУ, на енглеском језику је познат као „*restrictions on grounds of public policy*“.⁴² Већ први превод овог термина

41 Case C-157/96, *R. v Minister of Agriculture*, [1998] ECR, 2211, 63–64; Више о томе у *Lawmaking in the EU Multilingual Environment*.

42 Види Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance), *Official Journal L 158, 30.4.2004, P. 77–123*.

„орѓаничења на основу јавне политики“ указао је на неопходност консултовања текста на француском језику, који користи термин „*limitation pour des raisons d'ordre public*“. Несумњиво да је потоњи термин у складу са правном терминологијом која је заступљена у нашем правном систему и која подразумева „одраничења ради очувања јавног поретка“.

4. Закључак

Обавезност читања превода на више службених језика ЕУ потврђена је како у судској пракси Европског суда правде тако и у току превођења *acquis-a* у свим државама чланицама које су примљене у чланство. Начело правне сигурности захтева једнообразну примену и тумачење норми права ЕУ у државама чланицама ЕУ и државама кандидаткињама, што се управо обезбеђује поређењем значења правних норми на више језика. Већ на самом почетку превођења у Србији постало је јасно да превођење са енглеског језика носи са собом одређене тешкоће, које се једино могу превазићи читањем превода на другим језицима, преваходно верзија на француском језику. Најзначајнији проблеми који објашњавају сложеност превођења последица су врло честе непрецизности превода на енглеском језику, разлике између англосаксонског и континенталног правног система, као и особености правног система ЕУ. Управо у односу на ове потешкоће превод на француском језику омогућио је преводиоцима и стручним редакторима да исправно тумаче непрецизне правне норме и одгонетну значење оних правних термина који нису својствени континенталним правним системима. Само се на овај начин може осигурати да превод *acquis-a* на српском језику одражава значење правне норме у оригиналу. Не треба заборавити да погрешна примена права ЕУ која подразумева, између осталог, и погрешно уношење права ЕУ у унутрашње право, повлачи за собом начело одговорности државе за штету коју на овај начин причини физичким и правним лицима.

Литература

Монографије и чланци

The American Heritage Dictionary of Idioms by Christine Ammer, Houghton Mifflin Company, 2012.

The Black's Law Dictionary, eight edition, ed. Bryan A. Garner, West Group 1999.

Chalmers et al., *European Union Law – Text and Materials*, Cambridge University Press, 2007.

Lawmaking in the EU Multilingual Environment, European Commission Directorate-General for Translation 1/2010.

Приручник за превођење правних аката ЕУ, Република Србија, Влада, Канцеларија за европске интеграције, треће, измењено и допуњено издање, Београд, 2012. године.

Translation Issues in Language and Law, Olsen, F., Lorz, A. and Stein, D. (eds) (2009), book review in *IJSL* Vol 17.1 2010 161–166 by Ludmila Stern.

Правни прописи

Consolidated versions of the Treaty on European Union and of the Treaty Establishing The European Community (consolidated text), Official Journal C 321E of 29 December 2006.

Council Regulation (EU) No 1259/2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation, *Official Journal L 343*, 29/12/2010, P. 10–16.

Council: Regulation (EEC) No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community, Official Journal 017, 06/10/1958 P. 0385 – 0386.

Council Regulation (EC) No 920/2005 of 13 June 2005 amending Regulation No 1 of 15 April 1958 determining the language to be used by the European Economic Community and Regulation No 1 of 15 April 1958 determining the language to be used by the European Atomic Energy Community and introducing temporary derogation measures from those Regulations, *Official Journal of the European Union L 156*, 18/06/2005 P. 03-04.

Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000, *Official Journal L 338*, 23/12/2003, P. 01-29.

Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance), *Official Journal L 158*, 30.4.2004, p. 77-123.

Интернет извори

Измењени и допуњени Национални програм за интеграцију Републике Србије у Европску унију, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/npi/npi_revidiranidir.pdf, 24.04.2012.

Presidency Conclusions Copenhagen European Council, 21-22 June 1993, http://www.europarl.europa.eu/enlargement/ec/cop_en.htm, 24.04.2012.

Presidency Conclusions Madrid European Council, 15-16 December 1995, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00400-C.EN5.htm, 24.04.2012.

Судска пракса

Case 29/69, *Stauder v. City of Ulm* [1969] ECR 419, [1970] CMLR 112;

Case 283/81, *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v. Ministry of Health* [1982] ECR 3415, [1983] CMLR 472;

Case C-157/96, *R. v Minister of Agriculture*, [1998] ECR, 2211, 63–64.

Aleksandra Čavoški

LES DIFFICULTÉS DANS LA TRADUCTION DES ACQUIS DE L'ANGLAIS EN SERBE: LES AVANTAGES DE LA TRADUCTION EN FRANÇAIS

Résumé

La traduction et la rédaction des textes juridiques ont depuis toujours représenté un défi pour les traducteurs et les rédacteurs spécialisés, surtout quand il s'agit du droit positif qui comprend, avant tout, des lois et d'autres actes. Cependant, ce problème est devenu particulièrement visible dans la traduction des actes juridiques de l'UE connus sous le nom des *acquis*. Étant donné que tous les pays candidats et les candidats potentiels ont décidé de traduire de l'anglais, il est immédiatement devenu clair que la lecture des versions dans d'autres langues est inévitable, ce qui est confirmé par la jurisprudence de la Cour de justice de l'Union européenne. Lors de la traduction en serbe, il s'est montré que la lecture des documents en français aide beaucoup l'interprétation et la compréhension de la traduction anglaise. Dans le présent article, l'auteur a expliqué la spécificité de la traduction dans l'UE, présenté les difficultés dans la traduction des *acquis* en serbe et montré les avantages de la consultation des actes juridiques en français.

Mots-clés: traduction, acquis, acte juridique, multilinguisme, langues officielles de l'UE, l'anglais, le français, le serbe, avantage.

Aleksandra Čavoški

SCHWIERIGKEITEN BEIM ÜBERSETZEN VON ACQUIS AUS DEM ENGLISCHEN INS SERBISCHE: VORTEILE DER ÜBERSETZUNG AUF FRANZÖSISCH

Zusammenfassung

Das Übersetzen und die Redaktion der juristischen Texte waren von je eine Herausforderung für Übersetzer und Fachredakteure, insbesondere wenn es sich um das positive Recht handelte, das vor allem Gesetze und andere Vorschriften einschließt. Aber, dieses Problem ist zum Vorschein gekommen insbesondere im Rahmen des Übersetzens der vor allem als *acquis* bekannten Rechtsvorschriften der EU. Da alle Mitgliedstaaten und potentielle Mitglieder sich entschieden haben, aus dem Englischen zu übersetzen, ist es sofort klar geworden, dass das Lesen der Versionen in anderen Sprachen eine Unumgänglichkeit ist, die auch in der Gerichtspraxis des europäischen Gerichtshofs bestätigt wurde. Beim Übersetzen der Vorschriften ins Serbische hat sich gezeigt, dass das Lesen der Akte auf Französisch von großer Hilfe ist beim Auslegen und Verstehen der Übersetzungen auf Englisch. Der Autor hat in dieser Arbeit die Besonderheit des Übersetzens in EU erklärt, die Schwierigkeiten dargestellt, denen man beim Übersetzen von *acquis* ins Serbische begegnet, und auf die Vorteile der Berücksichtigung der Rechtsakte auf Französisch hingewiesen.

Schlüsselwörter: Übersetzen, *acquis*, Rechtsakt, Mehrsprachigkeit, offizielle Sprachen in der EU, Englisch, Französisch, Serbisch, Vorteil.

Примљено: 01.06.2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Ана Вујовић¹

Универзитет у Београду

Училишки факултет

ДРУШТВА ЗА КУЛТУРНУ САРАДЊУ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ

Почетком XX века политичке везе између Србије и Француске, које су већ биле добре, постају чак пријатељске, тако да се у Београду 1904. године оснива Француско књижевно друштво које ће претходити другим сличним друштвима у више градова. После неколико промена имена, данас постоје Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Друштво пријатеља Француске.

Период између два светска рата је време најинтензивнијих српско-француских веза. Утицај Француске манифестовао се, како онда тако и данас, у свим областима друштвеног живота: политици, науци, култури и образовању. Пријатељским осећањима придруживали су се политички, економски и војни интереси који, најчешће, нису били супротстављени. Упркос извесним проблемима у политичким односима у последњих двадесетак година, културна сарадња и размене у науци остају честе и плодне. Судећи по прошлости, можемо се надати да, без обзира на то какви ће бити политички односи две земље, ништа неће моћи да угрози културне везе и да ћемо увек имати снаге и воље да тражимо и изналасимо нове путеве сарадње.

Кључне речи: односи, сарадња, култура, друштва, Србија, Француска.

Иницијатива за стварање друштва које би се бавило српско-француском културном сарадњом потекла је још 1891. године у Француском посланству у Београду. Идеја генералног директора српских пошта Грозданића била је да се у Београду створи Француски клуб (Cercle français) у којем би у употреби био само француски језик и читале се француске новине и часописи. Било је речи и о оснивању француског клуба у Нишу. Зна се и да је постојало удружење Réunion française à Belgrade које је окупљало неколицину Француза који су ту живели и четрдесетак Срба, а чији је циљ било ширење француског језика међу Србима и његов отпор растућем германском таласу.

Званично је прво друштво створено 1904. године под називом Француско књижевно друштво Београда (Société littéraire française de Belgrade), а међу његовим донаторима били су, између осталих, Париска општина, неколико француских банака и француски посланик у Београду. Оснивачи и чланови биле су најугледније личности друштвеног живота

1 Ana.Vujovic@uf.bg.ac.rs

Србије, на челу са краљем Петром I Карађорђевићем.² Председник овог Француског књижевног друштва био је Јован Жујовић, који је био и председник Српске краљевске академије. Уз помоћ Француске алијансе и других добротвора, Друштво је добило већи број књига на француском, читаоницу, салон за конверзацију на француском, једно одељење за учење француског језика за трговце и једно на вишем нивоу, као и курс књиговодства на француском. Организовани су и часови француског језика у току летњег распуста, за оне ђаке који су желели да се усаврше у знању језика, али и за оне који су морали да полагају поправне испите у средњим школама. На жалост, током Првог светског рата Аустријанци су рушећи Београдски универзитет демолирали и кућу која се налазила поред њега, а у којој је Друштво било смештено.

У статуту Друштва писало је да се могу организовати подружнице у градовима у унутрашњости, а циљ је било ширење француског језика и културе у Србији и јачање интелектуалних веза које сједињују Француску и Србију. Друштво је отварало и филијале у унутрашњости Србије, а у њега су долазили и становници Земунa (који је тада још био у саставу Аустро-Угарске). Активности су обухватале: предавања, оснивање библиотеке и читаонице, бесплатне течајеве француског језика, уметничке изложбе, додељивање стипендија за летње курсеве Француске алијансе, награђивање најбољих превода са француског, сарадња уметничких и научних друштава двеју земаља итд.

После ратних година и заједничке борбе, сарадња се наставља и врхунац развоја и активности Друштва одвија се између два светска рата, када је оно, од 1920, функционисало под називом Друштво Пријатеља Француске (Société Les Amis de la France), а његов први председник био је председник Српске краљевске академије Јован Жујовић (који је био председник и предратног Друштва). У бројним градовима у унутрашњости постојали су Кругови пријатеља Француске. У годишњем извештају из 1922. помињу се: Земун, Крагујевац, Панчево, Пожаревац, Ваљево, Нови Сад, Лесковац, Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин) и Шабац, а касније и Суботица, Врање, Вршац, Ужице, Чачак, Ниш, Смедеревска Паланка, Стари Бечеј, Кикинда, Сента, Сремска Митровица, Јагодина, Краљево, Неготин, Зајечар, Сремски Карловци и Сомбор. Циљ Друштва био је да пропагира француски језик и културу и да јача интелектуалне везе које спајају Француску и Југославију, а предвиђене активности биле су донекле сличне онима у предратном периоду: одржавање предавања, оснивање библиотеке и читаонице, организовање течајева француског језика, изложби и концерата, додељивање стипендија студентима за боравак у Француској, као и награда најбољим преводима са оба језика.

2 Међу оснивачима и члановима истичу се: гувернер Народне банке Ђорђе Вајферт, митрополит Димитрије, индустријалац Игњат Бајлони, професори универзитета Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Урош Петровић, Богдан Поповић, Јован Скерлић и други. Детаљније о управном одбору и неким угледним члановима Друштва код: Михаило Павловић, (2005:14)

У годишњем извештају Друштва из априла 1922. године може се видети да је број чланова Друштва удвостручен у односу на претходну годину, да је број подружница широм Југославије порастао са 10 на 17, да је библиотека располагала са скоро 2000 наслова књига и часописа, од којих су најбројнији били романи, приче и есеји (500) и историјске књиге (такође 500), затим критичке студије (280), позоришни комади (150), збирке песама (130), филозофска дела (100), географска дела (52), правна и економска литература (30) и књиге за децу (20). Помињу се и предавања, од којих су највећи број одржали Французи који су боравили и радили у Београду, а неке од тема биле су: француска лингвистика, Наполеон и Карађорђе, Молијер, Париз и његов географски регион, француска породица, француски роман у XVII веку, Бодлер, француска скулптура од XII до XX века.

Иако настава страних језика у то време није била организована у основним школама, на иницијативу Друштва пријатеља Француске, априла 1930. године министар просвете одобрио је да се по средњим стручним и основним школама одржавају курсеви француског језика у организацији Друштва.

У школској 1933/34. години, поред осталих редовних активности, одржано је преко двадесет предавања чије су се теме односиле на разноврсне области: археолошка истраживања у нашим крајевима и Илирији, архитектуру Париза, битке у току Првог светског рата, однос Лоренаца и Југословена, Француску некад и сад, однос Француске и Отоманске империје, путописне записе из Србије или из неких француских региона итд. Нека од предавања држали су франкофони гости из других земаља, попут оних која су се односила на румунско-југословенске односе кроз векове или на антички свет после Александра Великог. Године 1934/35. такође је одржано преко двадесет предавања, од којих је највећи број посвећен француској књижевности од средњег века до најновијег времена, а остала француској историји и споменицима културе, музици и архитектури.

Импресиван је број набављаних и коришћених француских часописа свих врста и за све категорије читалаца, од модних журнала до научних публикација. Каталог библиотеке Друштва пријатеља Француске у Београду показује да је библиотека пред рат поседовала преко 8000 француских књига из разних области духовног стваралаштва.³ Бавећи се повремено и издавачком делатношћу, Друштво је, поред осталог, 1938. године издало књигу професора Гргура Јакшића *Француска и Југославија*, а две године касније *Књигу о Француској*, састављену од чланака

3 Ова библиотека је за време Другог светског рата, заједно са намештајем, два клавира и уметничким сликама, предата на чување Библиотеци општине Града Београда, а по ослобођењу су потврде о томе предате новим народним властима, а готов новац и уложне књижице Министарству финансија. У Универзитетској библиотеци у Београду чува се документација о активностима Француског књижевног друштва од 1911. до 1914. године. О Друштву пријатеља Француске постоји материјал у Народној библиотеци Србије.

еминентних српских интелектуалаца који су део свог школовања или научног и стручног рада обавили у Француској.

Учешће Француза у Управном одбору и чланству уопште показује да је интересовање француске стране такође било велико. Тако је генерални секретар Друштва био Пол Масе (Paul Masset), лектор на Филозофском факултету и руководиоца Француског института у Београду (ту дужност обављао је заједно са професором Миодрагом Ибровцем), затим пуковник Ремон Делтел (Raymond Deltel), професор и лексикограф Етјен Лоран (Etienne Laurent) и други. Приликом градње Ратничког дома (данас Дома војске) тридесетих година, читав трећи спрат изграђен је и опремљен специјално за потребе Друштва које је пред рат бројало 800 чланова.⁴ Тада је почасни председник Друштва био Богдан Поповић, а председник угледни дипломата Стеван Павловић.

Пред почетак рата, у Србији са Војводином било је 25 клубова Друштва, а на територији читаве Краљевине Југославије између 60 и 70.⁵ Године 1935. (у време када је француски утицај већ увелико опадао у сфери политике и економије) одржан је Конгрес француских клубова у Југославији који је означио почетак координисаног делања на популаризацију француске културе код нас. (Димић 2005: 63) У многим градовима широм Србије, у којима није било важних културних установа, позоришта, градске библиотеке, музеја или народног универзитета, оснивање оваквих алијанси, клубова и друштава (називи су били различити, али активности сличне или истоветне) представљало је драгоцен облик културног живота. Сама чињеница да је Друштво постојало учинила је да се у локалној штампи популаришу вредности француске цивилизације и културе: објављивани су у одломцима преводи дела француских аутора, текстови о француским научницима и државницима, коментари француских позоришних комада итд. У неким другим градовима у којима је културни живот већ био развијен у приличној мери, попут Шапца (који су звали Мали Париз), постојала је духовна потреба да се прошире видици и на мање познате крајеве и културе, како би се створио одређени баланс духовних опција. Поред постојања библиотеке и претплате на француске часописе и новине, одржавана су предавања и обележавани значајни датуми, отворена је школа француског језика, организовани излети и посете сродним клубовима у другим деловима наше земље.⁶

Друштво је активно сарађивало са више других друштава и удружења, као што су: Друштво старих ратника са Источног фронта у Југославији (Poilus d'Orient), Диспанзер „Кап млека“, Удружење југословен-

4 Тада је и дотадашња Позоришна улица добила назив Француска.

5 Подаци се увек не слажу. Тако Љубодраг Димић каже да је у предратној Југославији било око 60, а Душан Јањић помиње цифру од 70 оваквих друштава. Видети: Ljubodrag Dimić (2005:63) и Душан А. Јањић (2005:409)

6 Занимљиво је да је град који је имао између 14000 и 18000 становника имао французски клуб са библиотеком од 2500 француских књига и да је примао 25 француских листова и часописа, од којих је већина била поклон донатора из Француске. Видети: Милена Поповић-Дреновац (2005:427)

ских лекара са француских универзитета, Удружење бивших ђака српске гимназије у Ници, Удружење бивших ђака из Жосијеа (Jeaussiers), Удружење бивших ђака српске гимназије у Болијеу (Beaullier), Опште удружење бивших ђака француских школа, Народна акција француско-српска (школа језика), Потпорно удружење југословенских професора француског итд.

Колико је интересовање за унапређење српско-француских односа постојало тридесетих година XX века не само у интелектуалним круговима, потврђује и чињеница да је у априлу 1936. године основана Народна француско-југословенска акција (Action populaire franco-yougoslave), чији је почасни председник био француски посланик Р. де Дампијер (R. de Dampierre), а председник Драгомир Арнаутовић. Он је током рата, прешавши преко Албаније, отишао у Француску у којој је радио као стручни саветник у Дирекцији француских железница и докторирао на Сорбони, а потом био председник Удружења железничара Србије и 1934. године оснивач часописа *Железнички венац*. Члан овог удружења био је, између осталих, Жан Бургоен (Jean Bourgoen), уредник већ помињаног часописа *Echo de Belgrade*. Народна француско-југословенска акција није ни на који начин било удружење које би било конкурентско Друштву пријатеља Француске. Било је то једно другачије удружење које је имало циљ да организује раднике, занатлије, сељаке – борце из Првог светског рата, ниже железничко особље, младе трговце и остале, и да их повеже са напредним демократским круговима у Француској. У Правилима Удружења као један од циљева истиче се омогућавање што чешћих контаката широких маса француског и југословенског народа, превођење и публиковање занимљивих популарних дела са оба језика, као и установљење специјалне туристичке секције која ће имати задатак да припрема, организује и олакшава реципрочну туристичку акцију у најширим слојевима оба народа. Тако су позивани да се јаве они чланови који су у своју породицу могли примити неког госта из Француске, али искључиво из свога сталежа, као и они који су били заинтересовани за боравак у Француској. Занимљива је и идеја о оснивању секције која би се бавила проналажењем и проучавањем свих недостатака и погрешки које би могле штетно утицати или у било ком погледу нашкодити француско-југословенским односима.

Пред сам почетак Другог светског рата код нас, односно у време када је рат већ био почео у Француској, рад Друштва неминовно је морао бити измењен. На течајевима француског језика било је преко 300 полазника, а у библиотеку је дневно долазило просечно 18 лица ради узимања књига на читање. У фебруару 1940. свечано је отворен Француски дом, а том приликом предавање је одржао књижевник и члан Француске академије Жорж Диамел (Georges Duhamel). После тога гостовала је Француска комедија у Народном позоришту, одржан је један концерт класичне музике са извођачима из Француске и прослављена је стопедесетогодишњица Ламартиновог рођења. Предавања нису више одржавана од

маја 1940. године, што због немогућности доласка угледних Француза који би их држали, што због забране свих јавних манифестација и скупова. Друштво је наставило раније започет рад на примању прилога за француски Црвени крст и слању месечних пакета француским ратним заробљеницима у Немачкој.

После Другог светског рата, политичка и друштвена клима била је сасвим другачија, али се то најмање осећало у области културе (нарочито после 1948. и 1950. године), па предратно Друштво пријатеља Француске наставља своје деловање под именом Друштво за културну сарадњу Југославија-Француска (под овим именом регистровано је у јуну 1946). Седиште је било у Београду, а на местима председника смењивали су се угледни интелектуалци: Станоје Симић, дипломата, посланик и министар спољних послова; Синиша Станковић, оснивач Института за екологију и биогеографију, члан САНУ и дописни члан Академије у Нансију и Масарикове академије у Прагу; Радивоје Увалић, дипломата и професор универзитета, дописни члан САНУ, амбасадор у Француској и другим земљама; Криста Ђорђевић, председница Црвеног крста Србије; књижевници Душан Матић (који је најдуже био председник Друштва, од 1957. до 1981.) и Мира Алечковић. У управним органима увек је било много познатих и угледних имена из културног и јавног живота, што сведочи о значају који су тадашње власти и друштво у целини придавали оваквом једном удружењу. Поменућемо само неке од њих: Васко Попа, Иво Андрић, Исидора Секулић, Вељко Петровић, Петар Лубарда, Марко Ристић, Владислав Рибникар, Марко Челебоновић, Милан Дединац итд. Крајем педесетих година XX века међу 300 чланова Друштва били су и Стојан Аралица, Александар Белић, Бета Вукановић, Александар Вучо, Гргур Јакшић, Стана Ђурић-Клајн, Борис Кидрич, Коча Поповић и други. Године 1960. се у Извршном одбору, поред Мире Алечковић и Иве Андрића, налази и Десанка Максимовић. Седамдесетих година Десанка Максимовић и Иво Андрић су у Управном одбору, као и Танасије Младеновић и Марко Ристић.

Врло богата предратна библиотека Друштва, током рата предата на чување Библиотеци града Београда, враћена је у жалосном стању, а велики број књига био је уништен, оштећен или нестao. О повратку у удобне просторије Ратничког дома није ни било говора, па је ваљало решавати проблем смештаја. Осим тога, 1953. године Социјалистички савез радног народа (у оквиру којег је деловало и Друштво за културну сарадњу Југославија-Француска) није више могао из свог буџета да издржава рад Друштва, па му је одобрио да почне са организовањем течајева француског језика.

У извештају Управног одбора Друштва за културну сарадњу Југославија-Француска из марта 1958. године сазнајемо да је Друштво у Београду бројало 398 чланова⁷. После неких организационих промена и побољ-

⁷ У то време постојале су подружнице у Загребу, Сарајеву, Цетињу и Љубљани, а највећу активност развијала је секција у Загребу.

шања, сређена је библиотека у којој је било 5048 књига, а седнице управе Друштва одржаване су једном месечно. Број полазника курсева француског језика остао је приближно исти као и претходне године (достигао је 450 до 500 полазника), организатори су се сусретали са бројним проблемима, као што су променљив број полазника и честа одсуствовања појединих наставника, особито оних најбољих који су били ангажовани и на другим радним местима. Новина у понуди течајева те године били су течајеви по школама чији је циљ био да се помогне слабим ученицима и да се добрим ученицима из удаљених делова града пружи могућност да прошире и продубе своје знање француског језика. Друга новина били су курсеви за наставнике осмогодишњих школа на којима се, заједно са искусним наставницима са факултета, дискутовало о припреми и обради методских јединица, о задацима и вежбама. Трећа новина били су курсеви за предшколску и млађу школску децу. Наставници и ученици користили су књиге и часописе из библиотеке Друштва (које је било претплаћено на 19 листова и часописа), а као помоћна средства коришћени су филмови, грамофонске плоче и зидне слике. Организован је, као и других година, конкурс француског језика за средњошколце, а четворо првопласираних боравило је осам дана у Паризу, док је 43 учесника добило на поклон књиге од Француског културног центра у Београду. У извештају се помињу и приједи угледних гостију из Француске, предавања наших и француских стручњака посвећена најчешће француској књижевности, затим гостовања ученика и студената из Француске и сарадња са бројним културним установама из Француске и наше земље.

Из извештаја о раду Друштва из априла 1961. године може се сазнати да је Друштво у Београду бројало 416 чланова, да се библиотека богатила углавном захваљујући даровима Француске Алијансе, а многе књиге су одашиљане секцијама Друштва или поклањане победницима на конкурс у знању француског језика. Број листова и часописа на које је Друштво било претплаћено порастао је, повећан је број сусрета са угледним француским гостима (укупно је одржано 46 приредби, пријема и предавања, сусрета и радних састанака, а гостовале су и две уметнице из Енглеске које су чланице Друштва Француска-Енглеска из Лондона). Број полазника на течајевима француског језика повећан је на 600, уређене су просторије у једном великом стану у улици Кнеза Милоша 23, обновљен је инвентар и модернизована настава. Настављене су и све остале активности које се помињу у извештајима из ранијих година, али се појављује и једна нова: конкурс за студенте Југословенске групе у Француској.⁸

Широм земље постојале су подружнице од којих је формиран Савез друштава за културну сарадњу Југославија-Француска, чије су пленарне годишње скупштине одржаване наизменично у свим репу-

⁸ Студената Југословенске групе било је на факултетима у Паризу (Сорбона и Школа оријенталних језика), Стразбуру, Лиону, Бордоу, Клермон-Ферану, Дижону и Екс-ан-Провансу. Године 1960. конкурс није био успео, а претходне године награђена су два учесника, од којих је један боравио десет дана као гост нашег Друштва у Београду и осталим градовима, а уједно и присуствовао семинару српскохрватског језика у Сплиту.

бличким центрима. Будући да је знатан део предратне библиотеке био уништен или у јадном стању и да враћање у просторије Ратничког дома није било могуће, Друштво није више могло да буде и нека врста клуба где се чита француска штампа и говори на француском. И даље су успешно организована гостовања Француза: у складу са захтевима нове власти, акценат се ставља на сарадњу са француским интелектуалцима левице. Делатност Друштва била је, као и раније, веома разноврсна: организовање предавања, пријема угледних личности француске културе, сарадња са Друштвом у Паризу (на његовом челу били су Жан Касу и Лео Амон – Jean Cassou, Léo Amon), отварање Школе француског језика за децу и одрасле итд.

У Новом Саду почетком шездесетих година основано је Друштво пријатеља Југославија-Француска. У оквиру овог друштва 1965. године почиње са радом и школа француског језика за најмлађе, а 1971. отворено је и француско обданиште. О успешном раду друштва сведочи и податак да је на разним течајевима од 1975. до 1985. било уписано између 160 и 195 полазника, а да је библиотека имала близу 1000 наслова. У годинама кризе после 1990. обданиште је престало са радом, а угасило се и Друштво за културну сарадњу Југославија-Француска у Војводини. Занимање за француски језик и културу данас највише гаје студенти Катедре за француски језик и књижевност Филозофског факултета у Новом Саду и млади драмски уметници који постављају дипломске представе на текстове француских аутора. На почетку XXI века културне и економске везе са Француском јачају и у Новом Саду, па се отвара приватно француско забавиште и школе француског језика, организују се гостовања француских уметника и предавања професора. (Гудурић 2005: 351-352)

У извештају о активностима Друштва од маја 1984. до јуна 1985. види се да је оно и даље било саставни део Социјалистичког савеза и да је сарађивало са његовим одборима, а да је Комисија за кадрове и друштвена признања Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа Србије морала да даје своју сагласност на избор чланова председништва и почасног председништва Друштва. Иако, дакле, на изванредан начин под контролом власти, Друштво је могло обављати своје уобичајене активности, али је постојао проблем смештаја школе француског језика и било је и даље немогуће организовати рад читаонице у којој би се читала француска штампа и говорило на француском (као што је то био случај у међуратном периоду). Наиме, после рата Друштво је располагало станом у улици Кнеза Милоша број 23, али када се почело са враћањем имовине одузете после рата, и тај стан је враћен породици у чијем је власништву некада био, а Друштву је 1989. године додељен привремено смештај у монтажној згради у Делиградској улици 3а (зграда је припадала Заводу за изградњу града Београда). Те године у јуну месецу школа француског језика која је радила при Друштву имала је 1273 ученика, 11 запослених професора и 5 службеника.

После Мире Алечковић, која је руководила радом Друштва од 1981. године, на његово чело дошао је 1993. године преводилац Светомир Јаковљевић, а 1994. године Друштво мења име у Алијанса Југославија-Француска (Alliance Yougoslavie-France). Алијанса је са поносом истицала да је својеврсни расадник франкофоније и да представља наставак некадашње Француске школе Сен-Жозеф (која је од 1926. до 1941. године радила у Београду). У оквиру Алијансе постојала је школа француског језика „Јелена Анжујска“, покренут је часопис *Glossa*, намењен разматрањима теорије и праксе методике наставе страних језика⁹, приређивана су предавања, научне и уметничке изложбе и промоције књига, концерти угледних уметника и младих ученика школе француског језика, одржавани семинари за професоре француског језика (попут оног одржаног 1997. у Кладову) и летње школе француског језика (на Гочу 1996.), организовани квизови у познавању француског језика и цивилизације и такмичења у спортским активностима. Прослављана је и слава свете Јелене Анжујске, заштитнице школе, а 1996. организовано је и поклоничко путовање у њену задужбину манастир Градац.

Крајем августа 1999. године Алијанса Југославија-Француска била је принуђена да се исели из просторија у Делиградској улици у којима је рад обављала и школа француског језика „Јелена Анжујска“. У време ослабљених односа са француским представницима и озбиљних политичких и економских превирања код нас, а услед проблема са простором и финансијских потешкоћа, школа престаје са радом у јуну 2000. године, а од 15 подружница у разним градовима активне остају само оне у Кладову¹⁰, Осечини и Ваљеву.

После краће паузе и озбиљних сукоба међу члановима Управног одбора и наставницима у школи „Јелена Анжујска“, Друштво на скупштини одржаној у новембру и децембру 2002. године за свог председника већином гласова бира универзитетског професора и преводиоца Ивана Димића, а после његове смрти 2004. године за новог председника изабрана је Јелена Новаковић, такође универзитетски професор, преводилац и велики познавалац француско-српских књижевних веза и односа.

9 Први број часописа представљен је крајем 1994. године, а потом је, у просторијама Библиотеке града Београда и Етнографског музеја, одржан циклус предавања „Из теорије и праксе наставе страних језика“, а теме неких од предавања биле су: Поезија у настави страних језика, Речници страних језика – врсте, израда и примена у настави, Настава страног језика у функцији струке, Учење страних језика: вештачка и природна конверзација, Творба речи у настави страних језика, Наставник страног језика као истраживач и коаутор уџбеника, Објективистичка психологија у новијој књижевности, Неки аспекти процеса граматизације, Једно виђење талента за учење страних језика, Семантика у настави страних језика, Тестирање, вредновање и оцењивање у настави страних језика, О неким проблемима лексичке анатомије.

10 Тако је, на пример, успостављена сарадња између Кладова и француске регије Вандеје у којој је 2010. године одржана велика изложба о сакралној уметности Србије и о маскама, а на тамошњем фестивалу националних паркова представљен је и Ђердап. Развијена је и лепа сарадња између Ниша и Арла, највише у домену заштите културног и историјског наслеђа и уз интензивну размену стручњака.

Због недостатка одговарајућег простора, библиотека и читаоница данас не постоје, али се у различитим просторима организују научни скупови посвећени разним аспектима српско-француске културне сарадње. У сарадњи са Библиотеком града Београда и њеним Одељењем уметности одржан је низ округлих столова, предавања и представљања публикација¹¹, као и изложбе наших уметника који живе и стварају и у Француској и код нас (попут, на пример, изложбе слика, акварела, графика и фотографија Љубице Мркаљ, мултимедијалног уметника који живи и ствара у Паризу и Београду). Активности се организују и у Француском културном центру у Београду и у Српском културном центру у Паризу, у којима се представљају монографије, уџбеници, часописи и зборници са научних скупова.

Године 2004. Друштво за културну сарадњу Србија-Француска обележило је стогодишњицу постојања, најпре свечаном академијом одржаном почетком маја месеца у Задужбини Илије Милосављевића Коларца, а потом међународним научним скупом одржаним у октобру у Архиву Србије. Са 36 саопштења, овај скуп је постигао жељену разноврсност и обухватио разноврсне видове српско-француске сарадње између 1904. и 2004. године: у областима лингвистике, књижевности, теорије књижевности, музике, историје уметности, примењених уметности, археологије, ликовне критике, политике, војне и привредне сарадње, медицине, природних наука, архитектуре, рачунарске лингвистике. Две године касније на Филолошком факултету у Београду одржан је међународни научни скуп „Надреализам у свом и нашем времену“. Онолико колико то скромна финансијска средства допуштају, Друштво наставља и са издавачком делатношћу, па је тако 2005. године под називом *Српско-француски односи* објављен зборник саопштења са истоименог научног скупа, а две године касније и зборник *Надреализам у свом и нашем времену*. Године 2008, а у знак сећања на преминулог професора Ивана Димића, председника Друштва, публикован је зборник *Токови у савременој романистичкој* у којем су обједињени књижевни, лингвистички и методички радови из области франкороманистике, италијанистике, хиспанистике и румунистике.

Друштво за културну сарадњу Србија-Француска остварује сарадњу и са другим организацијама и институцијама од којих већина има франкофоно обележје, а активности су усмерене ка неговању српско-фран-

11 Неки од примера тема округлих столова и трибина јесу: Српско-француски односи у склопу европских интеграција, Француски језик у Србији, Французи о Србији – Срби о Французима, а неки од наслова књига представљених од 2005. до 2010. године су: *Речи француског језика у српском језику*; *Семантика и прагматика времена у француском језику*; *Како проговорити на француском језику*; *Polyphonie narrative*; *Просјор, време, предлози*; *L'Éducation en France*; *Савремена француска култура*; *Фантасмично и хумор у приповедачком пошћују Марсела Емеа*; *Recherches sur le surréalisme*. Зборници са научних скупова односе се на српско-француске односе од 1904. до 2004, на надреализам у свом и нашем времену, на токове у савременој романистичкој и на студије француског језика данас. Детаљније на: www.dsf.org.rs.

цуских односа. Поред већ помињаних институција, Друштво успешно сарађује са Удружењем франкофоних новинара Србије (са којим је у новембру 2005. организовало трибину на тему „Француско-српски односи у контексту европских интеграција“), затим са Секцијом одликованих Академском палмом у Србији, Универзитетском агенцијом за франкофонију, Амбасадом Француске (традиционално се полаже венац на Споменик захвалности Француској за национални празник Француске 14. јул и за 11. новембар, Дан примирја у Првом светском рату).

Као још једна потврда да се код нас и даље негују српско-француски односи, године 2001. основан је у Београду Фонд Маргерите Арнаутовић. Маргерита Арнаутовић (1926-2009) читав свој рад посветила је повезивању култура и компаративним истраживањима дела наших и француских аутора и књижевно-критичке мисли, а на Катедри за француски језик и књижевност Филолошког факултета у Београду држала је наставу француске књижевности, цивилизације и стилистике.¹² Овај фонд, основан на основу личног материјалног одрицања Маргерите Арнаутовић, намењен је награђивању наших заслужних франкороманиста за остварења у књижевним, језичким, преводилачким и другим подручјима. Путем конкурса, сваке године се појединцима или установама додељују две равноправне награде „Златна франкороманистика“. Почев од 2002. године, добитници награде били су: Катедра за француски језик и књижевност Филолошког факултета у Београду и преводилац Иванка Павловић (за 2002. годину); Алијанса Југославија-Француска и универзитетски професор Михаило Павловић (за 2003.); преводилац Милица Домазет и универзитетски професор Ристо Лаиновић (за 2004.); публициста Душан А. Јањић и универзитетски професор Радивоје Константиновић (за 2005. годину); универзитетски професори Изабела Константиновић и Пера Половина (за 2006.); универзитетски професор Јелена Новаковић и Одсек за романистику Универзитета у Новом Саду (за 2007. годину); преводилац Дана Милошевић и универзитетски професор Михаило Поповић (за 2008.); преводилац Никола Бертолино и Огледна основна школа „Владислав Рибникар“ (за 2009.); професор Миланка Пере и издавач Петар Живадиновић (за 2010. годину).

Постоје и у другим градовима у Србији разна друштва чије су активности сличне или истоветне, а тичу се упознавања два народа и развијања културне сарадње: Друштво Србија-Француска у Лесковцу (које је издавало часопис *Алијанса / Alliance*), Југословенско-француски савез у Вршцу (који наставља традицију сличне организације која је деловала од 1935. до почетка Другог светског рата). Сарадња међу њима, на жалост, није чврста и добро усаглашена, нити постоји неки савез који би их окупљао, већ се активности спроводе самостално, па је веома компликовано, чак и немогуће пратити шта се у појединим местима дешава.

¹² О њеном раду детаљније код: „Маргерита Арнаутовић“, *Филолошки преглед*, XXXVII 2010 1, стр. 207-209; Михаило Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност у Београду*, Београд, Филолошки факултет, 2008, стр. 25-27.

Последњих година, ипак, број чланова који редовно плаћају скромну чланарину Друштву за културну сарадњу Србија-Француска и који се ангажују на остваривању циљева Друштва, на жалост, опада. Потребно је стога обновити и подстаћи рад подружница у унутрашњости Србије, а пред члановима и руководством Друштва остају и неки други неостварени циљеви: да се обнови рад Друштва српско-француског пријатељства у Француској (што би ваљало чинити у сарадњи са Министарством иностраних послова, Амбасадом Француске и свим француским универзитетима на којима се изучава српски језик), као и да се обнови издавање часописа *Glossa*. Постоје и предлози да се организују активности (пре свега на филолошким факултетима и у филолошким гимназијама) које би довеле до осетнијег подмлађивања чланства, да се приређују ученичке и студентске позоришне представе, установе секције које би се у оквиру Друштва бавиле разним активностима (музика, сликарске и друге изложбе итд.), као и да се обезбеди одговарајућа медијска промоција Друштва.

После сукоба на Скупштини одржаној у децембру 2002. године, део тадашњег Друштва се издвојио и у Београду регистровао своје удружење - Друштво пријатеља Француске (*Association des amis de la France*), које у свом оснивачком акту такође за себе каже да наставља идеје и циљеве истоименог друштва основаног 1904. године. Његов основни циљ јесте да својом делатношћу негује међусобно упознавање и развијање пријатељства између француског и српског народа, као и да унапређује њихову узајамну сарадњу у свим облицима духовног и материјалног стваралаштва. За председника је тада изабран универзитетски професор Слободан Витановић, који је на том месту био до своје смрти 2007. године, када је на чело Друштва дошла професор Драгана Ивановић. Друштво редовно обележава славу Света Јелена Анжујска 12. новембра и дан Француско-српске школе Сен-Жозеф 19. марта, полаже венце на француском и српском гробљу 11. новембра (поводом потписивања примирја у Првом светском рату), организује предавања у просторијама Библиотеке града Београда и Културног центра Београда.¹³ Друштво пријатеља Француске води своје чланове и госте из Амбасаде Француске и Француског института и на једнодневне излете, од којих је посебно занимљив био излет са предавањем (одржаним на српском и француском језику) о археолошким истраживањима на Царичином граду, на којима заједно раде наши и француски стручњаци.

¹³ Теме предавања врло су разноврдне, а односе се на уметност, архитектуру, историју, медицину, филм итд. Предавачи су чланови Друштва, угледни научници и уметници, а неке од тема су: Париз у XVIII веку, Градац Јелене Анжујске, Аеропут – понос и жртва, Мираз у средњовековном Котору, Прослава 11. новембра 1930. – политички и симболички аспекти, *Saint-Germain-des-Prés* 1945-1950, Француско-српски односи у XIX и XX веку, Пола века српско-француских односа на филму од 1895-1945 (са пројекцијама), Споменик захвалности Француској на Калемегдану, Пупчана врпца најбогатији извор матичних хелија.

Имајући у виду промене у модерном свету све бројнијих и бржих комуникација, свету у којем се мање мисли на пријатељства (поготово стара), а све више искључиво на могућност конкретних заједничких пројеката, последњих петнаестак година сарадња између Србије и Француске мења своје традиционалне облике. Уместо једног великог и јединственог удружења које би, на националном нивоу, гајило и развијало пријатељство између два народа, стварају се бројна мања удружења по готово свим регионима Француске. Најбројнија су, природно, тамо где има највише Срба и њихових потомака, па је постало готово немогуће пратити стварање и деловање свих тих друштава. Облици ове децентрализоване сарадње бројни су и разноврсни: од гајења и приказивања наших народних обичаја и фолклора, до представљања наше савремене ликовне уметности, организовања концерата и предавања о нашој историји, актуелној политичкој и економској ситуацији, али и предавања из области других друштвених или природно-техничких и медицинских наука. На жалост, због често драматичне ситуације у нашој земљи, у Француској се најчешће прикупља хуманитарна помоћ за избеглице-жртве ратова у Југославији деведесетих година и за угрожено српско становништво на Косову, организују боравци француских грађана у Србији (посебно на Косову) и гостовања српских историчара и политичара у Француској, а све са жељом да се француска јавност упозна са правим стањем у овој српској покрајини и са реалним проблемима са којима се људи данас тамо сусрећу, као и са могућим узроцима оваквог стања. Припремају се заједничке прославе и културне манифестације, братимљења градова и установа, деле флајери са информацијама, лобира код медија итд. Успостављају се и односи сасвим конкретне сарадње на прецизно дефинисаним заједничким пројектима између неких градова и региона Србије и Француске.¹⁴

Радује и чињеница да код нас расте број издавача који објављују француске писце, а Француски институт у Београду (који се од свог оснивања 1951. до почетка 2011. године звао Француски културни центар)

¹⁴ Није увек сасвим јасно какве политичке идеје и циљеви стоје иза активности које разна друштва организују или којима се баве њихови истакнутији чланови. Нека од тих друштава су: *Fraternité franco-serbe* које жели да развија српско-француску односе, да француску јавност упозна са проблемима на Балкану, да пружи конкретну материјалну и моралну подршку угроженима, да одбрани опстанак српског Косова (<http://fraternites.free.fr/>), *Association 90* која је настала на иницијативу наших студената на школовању у Француској и чији је примарни циљ помоћ ученицима, студентима и наставницима у Србији (<http://balkans.courriers.info/article935.html>), *Association des diplômés de l'Enseignement Supérieur Français* која окупља све људе из Србије који су стекли неку од француских диплома у високом образовању (http://www.ambafrance-srb.org/france_serbie/spip.php?article1132), *Association France Serbie* која као свој циљ истиче помоћ деци без родитељског старања и деци у болницама у Србији (<http://www.association-france-serbie-afs.org/>), али и разна мања друштва чији су чланови млади људи српског порекла одрасли у Француској и чије активности се односе првенствено на откривање балканске и српске културе и традиције, попут удружења *Другари – L'Association franco-serbe qui fait la différence* (<http://drugari.fr/beta/>), затим *Association culturelle, artistique et sportive franco-serbe „Polet“* (<http://www.aubervilliers.fr/article1953.html>) и многа друга удружења.

има разне програме за помоћ издавачима и преводиоцима. Осим књижевности, развија се и врло успешна научна сарадња, повећана је филмска размена, а манифестације у организацији Француског института много су присутније и изван српске престонице. Иако су српско-француски политички и економски односи били променљиви, а у последње време још више него раније под утицајем ширих међународних односа и интереса, културне везе биле су и остале постојане. Проучавање дуге и богате историје српско-француских сусретања и сарадње, извесно је, захтева организовано истраживање тимова стручњака и године преданог рада. Остаје нам, такође, да се надамо да ћемо убудуће имати више заједничких, сличних или бар не супротних политичких, економских и војних интереса, што би ова истраживања олакшало и убрзало. Сматрамо, међутим, сасвим извесним да ће се српско-француски односи и даље успешно развијати у области културе и свеколиких интелектуалних делатности које увек својим трајањем, па и својим значајем, надилазе тренутне политичке околности. Не заборављајући прошлост, ваља прионути на изградњу будућности.

Литература

- Гудурић 2005: С. Гудурић, Француски дух у српској Атини 1904-2004, у: *Српско-француски односи 1904-2004*, Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 343-355.
- Dimić 2005: Lj. Dimić, Influence culturelle française dans le royaume de Yougoslavie, у: *Српско-француски односи 1904-2004*, Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 57-72.
- Ибровац 1940: М. Ибровац, Српски ђаци у Француској, у: *Књига о Француској*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 207-224.
- Јањић 2005: Д. Јањић, Друштво пријатеља Француске у Лесковцу (1921-1941) – значајан чинилац културног живота града, у: *Српско-француски односи 1904-2004*, Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 409-417.
- Павловић 2005: М. Павловић, Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска, у: *Српско-француски односи 1904-2004*, Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 13-20.
- Поповић-Дреновац 2005: М. Поповић-Дреновац, Друштво пријатеља Француске у Шапцу – један вид српско-француских културних веза, у: *Српско-француски односи 1904-2004*, Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 425-429.
- Šotra 2008: T. Šotra, Autour de la francophonie et de la francophilie en Serbie, in: *The Romance Balkans*, Belgrade: Institute for Balkan Studies, 339-350.

Ana Vujović

LES ASSOCIATIONS DE COOPÉRATION CULTURELLE ENTRE LA SERBIE ET LA FRANCE

Résumé

Au début du XXe siècle les relations politiques entre la Serbie et la France, déjà bonnes, deviennent amicales, de sorte qu'on fonde à Belgrade (en 1904) une société littéraire française, précédant d'autres semblables dans plusieurs villes. Changeant plusieurs fois de nom, aujourd'hui existent l'Association de coopération culturelle Serbie-France et l'Association des amis de la France. La période d'entre les deux guerres mondiales correspond à l'apogée des rapports franco-serbes. L'influence de la France s'est manifestée et se manifeste toujours dans tous les aspects de la vie sociale – dans la politique, les sciences, la culture et l'éducation. Aux sentiments amicaux s'ajoutaient des intérêts politiques, économiques et militaires qui, le plus souvent, n'étaient pas opposés. Malgré certains problèmes dans les relations politiques entre les deux pays dans les deux dernières décennies, il semble que la coopération culturelle et les échanges scientifiques restent fructueux. À en juger d'après le passé, on peut espérer que, quelles que soient les relations politiques entre les deux pays, rien ne pourra détourner nos relations culturelles et que nous aurons toujours la force et l'intérêt de chercher et de trouver de nouvelles voies.

Mots-clés: relations, coopération, culture, sociétés, Serbie, France.

Ana Vujović

GESELLSCHAFTEN FÜR KULTURELLE ZUSAMMENARBEIT ZWISCHEN SERBIEN UND FRANKREICH

Zusammenfassung

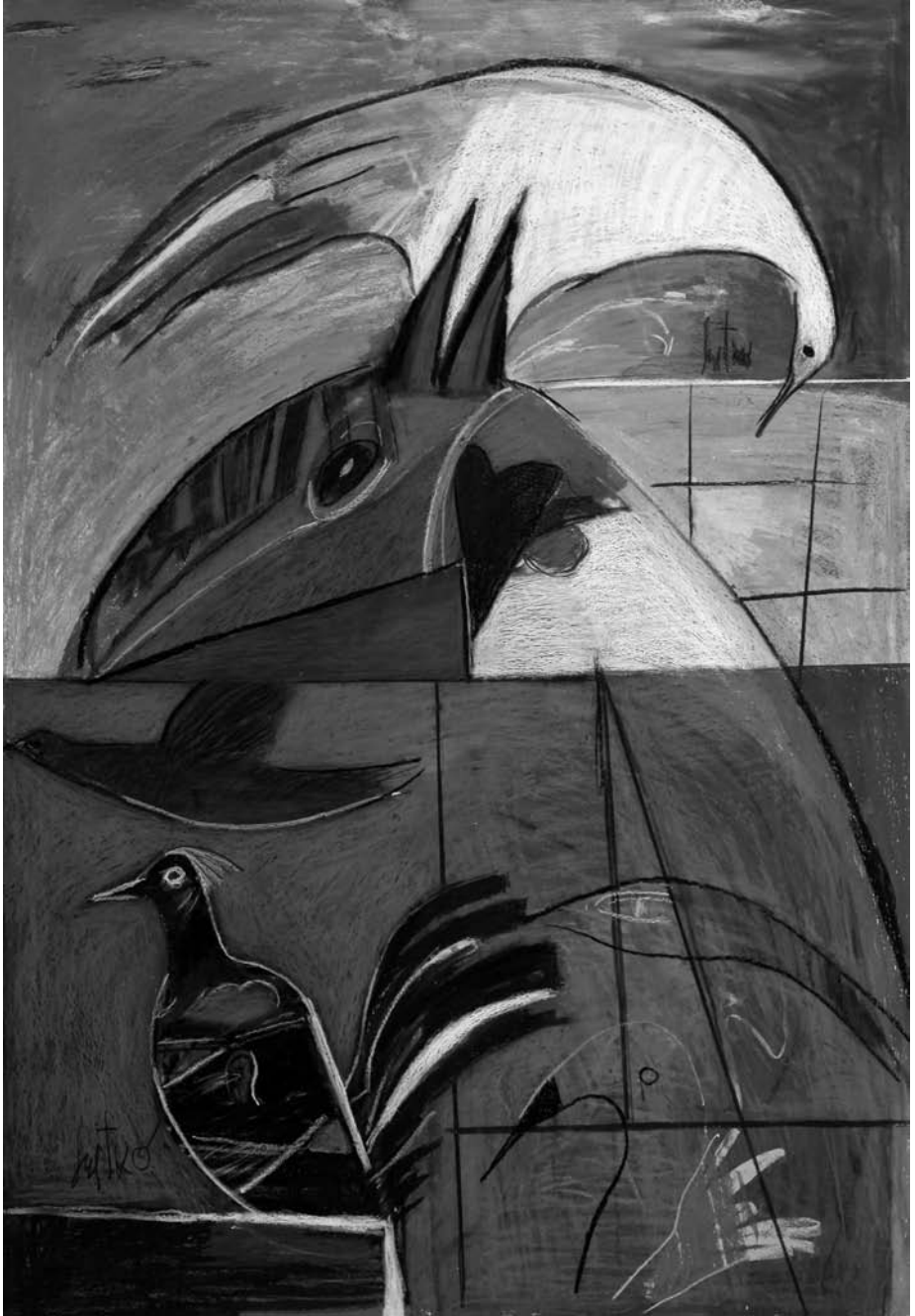
Anfang des XX Jahrhunderts werden politische Beziehungen zwischen Serbien und Frankreich, die schon gut waren, sogar zu freundlichen, demzufolge gründet man in Belgrad 1904 Französische Literaturgesellschaft, Vorläufer anderer ähnlicher Gesellschaften in mehreren Städten. Nach einigen Namenänderungen gibt es heute Gesellschaft für kulturelle Zusammenarbeit Serbien-Frankreich und Gesellschaft der Freunde Frankreichs.

Die Zwischenkriegszeit war die Zeit der intensivsten serbisch-französischen Beziehungen. Der Einfluss Frankreichs prägte sich damals wie heute in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens aus: Politik, Wissenschaft, Kultur, Bildung. Den freundlichen Gefühlen kamen politische, ökonomische und militärische Interessen hinzu, die einander oft nicht entgegengesetzt waren. Trotz gewissen Problemen in politischen Beziehungen in den letzten zwanzig Jahren bleiben kulturelle Zusammenarbeit und Austausch in der Wissenschaft häufig und fruchtbar. Aufgrund von Erfahrung aus der Vergangenheit kann man hoffen, dass – ungeachtet dessen, wie die politischen Beziehungen zweier Länder sein werden – Kulturbeziehungen ungefährdet bleiben und man immer genügend Kraft und Willen findet, neue Wege der Zusammenarbeit zu suchen und herauszufinden.

Schlüsselwörter: Beziehungen, Zusammenarbeit, Kultur, Gesellschaften, Serbien, Frankreich.

Примљено: 04.04.2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, Галеб, вук и рајска птица

Никола Бјелић¹

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

О ФРАНЦУСКО-СРПСКИМ ОДНОСИМА И ВЕЗАМА

Ана Вујовић, *Српско-француска сусрешања*,
Учитељски факултет, Београд, 2011, 368 стр.

Учитељски факултет у Београду је 2011. објавио значајно дело које се бави анализом француско-српских односа током векова. Реч је о књизи *Српско-француска сусрешања* ауторке др Ане Вујовић, ванредног професора француског језика на том факултету.

Бавећи се односима између два народа, Ана Вујовић је проучила обимну документацију на ту тему и резултате свог рада преточила је у књигу, у којој је грађа представљена хронолошким редом, од најстаријих времена па све до савременог доба, и у којој се прати развој француско-српских односа и веза у оба смера, како француско присуство у Србији, тако и српско присуство у Француској. Оно што је новина у односу на претходна дела која су се бавила истом тематиком јесте што се у књизи говори о готово свим видовима међусобних односа две државе: историјским, политичким, економским, државним, књижевним, уметничким, језичким.

Књига се састоји из шест поглавља.

1. поглавље, „Од средњег века до појаве романтизма почетком XIX века“, обухвата најдужи временски период, од раног средњег века, од 622. године када се Срби, под именом Сораби, први пут помињу као засебан словенски народ на Балкану у *Аналима франачког краљевства* (13), преко најпознатије везе између два народа из XIII века, оличене у браку српског краља Стефана Уроша I са француском племкињом Јеленом Анжујском, каснијом православном светитељком, преко сусретања у XVI, XVII и XVIII веку, па све до самог почетка XIX века и појаве романтизма у Француској, када те везе све више јачају. С обзиром на географску удаљеност и мали број написа и сачуваних докумената, разумљиво је што је ово поглавље, које обухвата највећи временски период, уједно и најкраће у књизи. У овом периоду, најчешће су извори о помињању Срба у тадашњој Француској званични документи, извештаји и хронике, али и дела вредних француских путописаца који су кроз наше крајеве најчешће пролазили на путу за Блиски исток. Посебна пажња посвећена је културним и књижевним сусретима и прожимањима, нарочито утицају француских *chansons de geste* на српску јуначку поезију, утицају

1 nibjelic@gmail.com

француских витешких романа на српске верзије куртоазних романа (*Роман о Александру* нпр.), као и чињеници да је „прво белетристичко дело преведено на ондашњи књижевни језик Срба“ Мармонтелов роман *Велизарије* још 1776, само девет година након објављивања у Француској, што представља „значајан датум за историју српске књижевности“. (33) Такође, посебно се истиче место Доситеја Обрадовића у ширењу француско-српских књижевних и културних прожимања.

У 2. поглављу, насловљеном „Од почетка XIX века и развоја романтизма до почетка XX века“, обрађена је грађа која се односи на XIX век, доба када се сусрети и односи између два народа интензивирају и доживљавају велики процват. На првом месту ауторка анализира историјска сусретања Срба и Француза и француске написе о Србима и Србији у XIX веку. Ауторка анализира како су окретању Србије ка Француској допринеле слободарске идеје Француске револуције из 1789. године, које су се брзо рашириле по Европи, па су дошле и до тадашње Србије, која је била део Отоманске империје, где су утицале на подизање устанка и на борбу за ослобођење Србије од турског јарма, истичући да „духовна повезаност људи и народа и њихова идејна солидарност у борби за слободу, правду и срећнију будућност, везала је српски и француски народ“. (44) Ауторка затим говори о француским културним утицајима у XIX веку који су бројни и разноврсни, да би посебан део посветила присуству наше књижевности у Француској, које у XIX веку доживљава експанзију. Захваљујући српској народној поезији, коју су у Француској предавали значајни писци и професори (Адам Мицкјевич, Клод Форијел, Сипријан Робер и др.), преводима тих песама, пре свега „Хасанагинице“, из пера значајних писаца (Гете, Скот, Пушкин, Нодје, Мериме, Нервал), као и Меримеовој мистификацији *La guzla* из 1827, француско интересовање за српску књижевност и културу постаје у време романтизма веома велико и до краја века креће се узлазном линијом, тако да српске теме полако постају све присутније у француској књижевности.

3. поглавље, „Српско-француски односи у XX веку“, због обима материјала подељено је на 4 дела. У првом делу, ауторка сумира међусобне односе од почетка века до краја Првог светског рата. У другом делу говори о везама између два светска рата, које су, због чињенице да су Француска и Србија у Првом светском рату биле савезнице, у овом периоду изузетно интензивне и плодотворне на свим пољима. Трећи део посвећен је француско-српским сусретањима од Другог светског рата до краја XX века. Најзад, четврти део говори о француско-српским прожимањима на крају XX и почетку XXI века. У свим деловима, ауторка најпре анализира историјски оквир у развоју међусобних односа двеју држава, а онда говори о француским културним утицајима у Србији и о присуству српске (а после Другог светског рата југословенске) културе у Француској. Прати се узлазна путања међусобних односа, а посебна пажња посвећује се деведесетим годинама XX века, када ти односи први пут попримају обрнути смер и када традиционално француско-српско

пријатељство почиње да бледи под утицајем лоше слике коју Србија деведесетих година, због ратова и крвавог распада Југославије, поприма у светским оквирима. Ауторка наглашава да, супротно традиционалном пријатељству из претходног времена, управо Француска предњачи у анτισрпском деловању (209), што доводи до захлађења односа у последњој деценији XX века. Ипак, и у таквим околностима, бројни интелектуалци и пријатељи Србије (Патрик Бесон, Жан Дитур, Владимир Волков, Ан Јелен, Пјер Море, Жак Мерлино, Ален Покар, Пјер-Мари Галоа и др.), јавним наступима, критикама, објављивањем самосталних или колективних дела, покушавају да „открију праве узроке збивања на територији бивше Југославије и да прикажу бар делић онога што се заиста догађало, а не онога што би некоме одговарало да се деси“. (212) Међутим, након петооктобарских промена 2000. године, везе и пријатељство се полако обнављају и односи опет крећу узлазном путањом, мада се у новије време, „нажалост, примећује слабљење утицаја француске културе, понекад чак и претерано ако се имају у виду њени домети и креативна снага“ (234), а на уштрб англосаксонске популарне културе.

Посебно су занимљива три наредна поглавља којима ауторка посвећује велику пажњу детаљно их разрађујући. То су поглавља о француском језику у Србији, о српском језику у Француској и о друштвима за културну сарадњу између Србије и Француске.

У 4. поглављу, „Француски језик у Србији“, Ана Вујовић говори о присуству француског језика у Србији на свим нивоима образовања, а нарочито о универзитетској настави француског језика, који се, почев од XIX века, у виду четворогодишњих студија језика и књижевности, проучава на Универзитету у Београду, истичући да данас постоје четири катедре за романистику (Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Новом Саду, Филозофски факултет у Приштини и Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу)². Посебна пажња се придаје проучавању француског језика струке на нефилолошким факултетима, које је имало велики успон у другој половини XX века, али се почетком XXI века свело на свега неколико факултета Универзитета у Београду, где се француски језик учи махом као изборни предмет, док је на већини факултета преовладао енглески језик.³ Слична ситуација је и у основном и средњем образовању и веома је забрињавајућа, не само када је у питању француски, већ и остали школски језици (руски и немачки, а у новије време и шпански и италијански). Овакав положај француског језика у Србији последица је његовог положаја у светским оквирима, који је, посебно од 1990. до 2001. био лош (257), што је подстакло на оснивање институција и организација (нпр. Међународна организација за франкофонију, Парламентарна скупштина франкофоније, Универзитетска

2 Помиње се и оснивање пете Катедре за француски на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, које је планирано за јесен 2011. (284)

3 Нажалост, о настави француског језика на нефилолошким факултетима осталих универзитета у Србији се не говори.

агенција за франкофонију, франкофона телевизија ТВ 5), које ће се у будућности бавити побољшањем тог положаја. (259)

5. поглавље, „Српски језик у Француској“, прати интересовање француске јавности за учење српског језика. То интересовање се јавља почетком XIX века, упоредо са интересовањем за српску борбу за слободу и за српску народну поезију, а наставља се током читавог XIX века, да би пун процват доживело у другој половини XX века, када се оснивају и први лекторати и катедре за српски језик и књижевност. Посебно се истиче деловање великих слависта Луја Лежеа, Огиста Дозона, Емила Омана, Антоана Мејеа, Андреа Вајана, Андреа Мазона, Жана Дескаа, Мишела Обена, Пол-Луја Томаа и учење српског језика и књижевности на Универзитету Париз 4-Сорбона и на Националном институту за оријенталне језике и цивилизације (INALCO) у Паризу. Ауторка истиче и пораст интересовања за српски језик и књижевност у последњој деценији XX века, узрокован ратним дешавањима на простору бивше Југославије, и говори о проблему назива овог језика (BCMS – bosniaque-serbe) и подели лектората (данас их је 14) између бивших југословенских република (312-313), закључујући да, „и поред релативно дуге традиције коју настава српског језика има у Француској, па и солидног броја заинтересованих студената и великог залагања француских професора српског језика, остаје још много тога што би ваљало побољшати и развити, али то захтева и помоћ наше земље и стручњака“ (315) како би се проблеми у настави српског језика на француским универзитетима отклонили, а настава унапредила.

Последње поглавље насловљено је „Друштва за културну сарадњу Србије и Француске“, и у њему се анализира рад разних друштава чији је циљ повезивање и продубљивање односа између Србије и Француске. Прва иницијатива за оснивање једног таквог друштва, Француског клуба (Cercle français), потекла је још 1896. године од генералног директора српских пошта Грозданића, али је прво званично друштво основано 1904. под називом Француско књижевно друштво Београда (Société littéraire française de Belgrade), чији су оснивачи били значајни српски интелектуалци Ђорђе Вајферт, митрополит Димитрије, Игњат Бајлони, Миодраг Ибровац, Богдан Поповић, Јован Скерлић и други, а први председник му је био председник Српске краљевске академије Јован Жујовић. (317-318) Након Првог светског рата друштво мења име у Друштво пријатеља Француске (Société Les Amis de la France), а након Другог светског рата у Друштво за културну сарадњу Југославија-Француска. Забележен је веома плодан рад овог друштва, чији су председници били угледни интелектуалци: Станоје Симић, Сениша Станковић, Радивоје Увалић, Криста Ђорђевић, Душан Матић и Мира Алечковић. 1994. године, када је на његовом челу Светомир Јаковљевић, друштво мења име у Алијанса Југославија-Француска (Alliance Yougoslavie-France). На скупштини 2002. председник постаје Иван Димић, а након његове смрти, председник Друштва за културну сарадњу Србија-Фран-

цуска, што је ново име друштва, постаје Јелена Новаковић. Друштво има разноврсну сарадњу са другим удружењима и организацијама, негује француско-српске односе и везе, организује научне скупове и бави се издавачком делатношћу. Због сукоба на скупштини друштва 2002. један део чланова се одваја и оснива Друштво пријатеља Француске, за чијег је председника изабран Слободан Витановић, а након његове смрти Драгана Ивановић. Осим о овим, ауторка говори и о осталим друштвима која су имала или имају циљ неговање пријатељских односа између Србије и Француске.

Књига такође има и увод, резиме на француском и регистар имена. Треба истаћи да је свако поглавље праћено засебном библиографијом, која даје укупан поглед на доступну литературу о темама које се обрађују.

Књига *Српско-француска сусрећања*, како сама ауторка у уводу истиче, не претендује на то да да свеобухватан и исцрпан приказ српско-француских веза и односа, јер „комплетна историја српско-француских односа, која би их сагледала из различитих углова и узимајући у обзир разноврсне облике људске делатности, морала би бити колективно дело већег броја стручњака разних специјалности“. (11) Ипак, она представља значајан допринос проучавању француско-српских веза и односа, јер је у њој, на најбољи могући начин, научно потковано и аргументовано, сумирана већина претходно објављених текстова и књига о природи тих односа. Нарочито су значајна поглавља у којима ауторка говори о учењу француског језика у Србији, о учењу српског језика у Француској и о друштвима за културну сарадњу између Француске и Србије, као и анализе односа у последње две деценије и преглед тренутног стања.

Ана Вујовић истиче да међусобно интересовање ова два народа једног за други сеже још у средњи век, и да се од тада до данас само продубљује и повећава. Махом су њихови односи били блиски и пријатељски, што је, будући да је реч о географски удаљеним народима, који немају нити исто порекло (један је романски, други словенски) нити заједничку опцију у оквиру хришћанске цркве, веома специфично и неубичајено у светским оквирима (6). Ауторка закључује да чак ни периоди у којима ти односи нису били толико блиски, као што је последња деценија XX века, нису пресудно утицали на пријатељски однос између два народа, који је вековима негован и развијан и који ће се свакако обогаћивати и у будућности.

Из свега што смо навели може се рећи да књига Ане Вујовић представља значајан прилог проучавању односа између два народа и две културе и постаје незаобилазно штиво за сваког франкороманисту, србисту или обичног читаоца који се у будућности тим односима буде бавио.

Примљен августа 2012.

Прихваћен за штампу октобра 2012.

НАУЧНИ РАДОВИ ►

Миа М. Луковац¹Педагошки факултет у Јагодини
Универзитет у Крагујевцу

УЛОГА КОМЕМОРАТИВНИХ СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА У КОНСТРУКЦИЈИ КОЛЕКТИВНОГ ПАМЋЕЊА И ДРУШТВЕНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сећање на Други светски рат представља важну инстанцу у процесу изградње колективног идентитета код свих европских народа. Оно је део колективног памћења модерне Европе, ознака прошлих времена доминације, растурености и нетолеранције. Сећањем се успоставља континуитет са прошлошћу, а историја претвара у наслеђе, и пружа се могућност друштву да реинтерпретира своју историју и рехабилитује и трансформише сопствени колективни идентитет. Српско друштво није у потпуности прешло овај пут, иако је сећање на Други светски рат имало посебно значајну улогу у процесу конструкције националног идентитета. Као материјалне ознаке које покрећу сећања и уводе их у нашу садашњост, спомен-обележја активно учествују у изградњи историјске приче. Анализом топографије сећања на рат, увидећемо да је на нашим просторима систем обележавања вођен методама селективног, идеолошки обојеног памћења, али и да ни данас нема правог сучељавања са прошлошћу. Два сасвим различито третирана места сећања која ће компаративно бити анализирана у овом раду су (виртуелни спомен-парк) *Старо Сајмиште* и (просторно материјализован) *Спомен-парк Шумарице*. Старо Сајмиште, место првог Београдског сајма, место јеврејског а затим прихватног логора у којем је живот изгубило преко 17000 људи, место је заборав.

Кључне речи: култура сећања, друштвени идентитет, колективно памћење, Старо Сајмиште, Шумарице, Холокауст

*Solomon saith: There is no new thing upon the earth. So that as Plato had an imagination, that all knowledge was but remembrance; so Solomon given his sentence, that all novelty is but oblivion.*²

Fransis Bacon, *Essays*, LVIII

„Сваки почетак садржи елемент сећања“. (Конертон 2002: 15) Апсолутно ново је незамисливо, а мит о историјском почетку заиста само мит, увек изнова оживљен у оним кључним и преломним тренуцима који доносе свеукупне промене једном друштву, од моде, власти, до друштве-

1 mialukovac@yahoo.com

2 Соломон рече: *Нема ниједне нове ствари на земљи*. Као што је Платон замислио да је све знање само сећање, тако је и Соломон дао свој исказ да је све што је ново само заборав. Френсис Бекон: *Есеји*, LVII. Овим цитатом Борхес почиње свог *Бесмртника*.

не свести. Ипак, након жељене замене друштвеног поретка и остварења циљева елитне групе која је и била иницијатор *преокрећта*, у новоформираној слици убрзо би се препознавали обриси оне претходне. Све „ново“ произилази, и конструише се, из оног већ познатог и очекиваног. Тако се и став, појединача и читавих група, увек гради на ранијем искуству и претходном контексту. (Конертон 2002: 15) Како каже Борхес, *време пролази, али остаје у сећању*. (Борхес 2004: 92) Сећање је чинилац који одређује идентитет и прави разлику између човека и робота. Лична или цивилизацијска прошлост човека одређује и његову будућност.

Прошлост је садржана у сећањима и памћењу. Битно је направити разлику између ова два појама, *сећања* и *памћења*, јер иако се позивају на исто, означавају различите категорије људске свести. Памћење указује на оно научно, заокружено, онај део већ конструисане прошлости који је институционализован и који се временом почео прихватати као сама *истина*. Сећање означава повратак *изгубљеног* у нашу садашњост, суочење са историјом и самим собом; сећање је процес, трагање по прошлости како би се она призвала и преиспитала, по потреби реконструисала. Материјални артефакти сећања, од споменика, музеја, архива, и данас актуелних новомедијских уметничких *наратива*, до разрушених и напуштених урбаних простора, трагови су историје на основу којих се конструише и деконструише прича о памћењу.

Уз индивидуално памћење појединца, постоји и нешто што бисмо могли назвати колективним памћењем. Припадници одређених група, генерацијских, националних, верских или других, формираних на принципу *заједничког учешћивања*, често имају и исто, заједничко памћење. Захваљујући механизмима преношења и очувања тог колективног памћења, формирају се и одржавају колективни идентитети. С обзиром да наш доживљај садашњости, па и одговор на питање *ко смо и шта смо*, у великој мери почива на нашем знању о прошлости, јако је битно коју и какву историју једна заједница памти као веродостојну. Уз пуно позитивних, било је у историји и примера друштвених система који су из сопствене користи писали лажну и само по себе погодну историјску причу. Примери тоталитарних режима илустративан су пример – ту је колективно памћење формирано манипулацијом, методама организованог заборављања и селективног сећања. (в. Конертон 2002: 24-26) Друштвено памћење у том смислу јесте важан чинилац историје али због честих манипулација никако не сме бити и једини извор приликом реконструкције историјске грађе и извођења *историје*. Зато се трагом сећања, у прошлост непрекидно морамо враћати и у *причама* и *рушевинама* изнова тражити себе.

Сећања нас разликују, сећања нас спајају. Између наше приче и односа који постављамо према оној *шућој* формира се лични, али и идентитет читаве заједнице. „Једна животна нарација део је скупа узајамно повезаних нарација; она је уклопљена у повест оних група из којих појединач изводи свој идентитет“. (Конертон 2002: 34) Потребна за нала-

жењем сопственог ја својствена је човеку, као и потреба да буде део неке заједнице, осећа њену топлину и дели њену судбину. Прогресивни XX век са свеукупним убрзањем живота и низом техничких достигнућа, са фасцинантним сајбер и виртуелним, али и стварним ратовима, уништенним просторима, покренуо је талас „жудње за заједницом која има колективно сећање“ и „чежње за континуитетом у фрагментарном свету“. (Бојм 2005: 17) Тако је носталгија, као потреба за коначним повратком у изгубљени завичај и напуштени *дом*, постала наш верни пратилац. Осећања слабости и неспокоја, која носталгија изазива, злоупотребиле су многе модерне идеологије представљајући се као снаге које ће тај завичај поново изградити. Потреба за сећањем и допуњавањем личне и колективне историје, па и дефинисањем сопственог идентитета, увек је присутна – поједина друштва лечи и води прогресу, а друга урушава и подређује погрешним вођама.

Оживљена и артикулисана сећања уткана су у различите наративно-комеморативне форме које, као белешке о једној стварности, чувају слику *прошлог* и преносе оно колективно памћење. (в. Бојм 2005: 23) На основу тих ознака, *сјоменика сећања*, друштво³ дефинише само себе, кроз њих се представља и разуме са светом. *Замишљено* нестаје, *забележено* памтимо – „*Када се ближи крај, из сећања нестјају слике, остјају само речи*“. (Борхес 2004: 17)

Трагање по прошлости путовање је модерног Одисеја, оног који је жељан да учи о свету и пре свега, о самом себи. (в. Бојм 2005: 100-101) Простор у који се отискује приликом тог путовања није пак тако стварно материјалан и опипљив попут камена; то је често чудестан и изгубљен свет прошлости заснован на сећањима и понеком опипљивом камичку. Важно је зато оним будућим Одисејима остављати *пушоказе* да им помажу на *пушовањима* и воде их кроз различите топографије⁴ сећања.

Моја одисеја / истраживање одиграва се на просторима данашње Србије, делу некадашње Југославије, међу *топосима* сећања на Други светски рат. Суочене ће бити две топографије – једна реална и спомен-парком Шумарице материјализована топографија, и друга, виртуелна топографија сећања, која о историји Сајмишта сведочи само у ме-

3 Друштво / народ / заједница / човек.

4 Топографија - од *ἔρχομαι* / „топос“ – место, положај, и *γραφω* / „графо“ - писање. Иако данас има различита значења, овде је појам топографије употребљен у смислу старогрчке вештине памћења произишле из легенде о песнику Симониду са Кеја. По овој легенди, песник је напустио раскошну гозбу само трену-так пре урушавања крова, и тако избегао трагедију и сигурну смрт. На основу призваног сећања песник се сетио где је ко од званично седео и на тај начин помогао родбини у идентификацији жртава. Тако је откривена техника памћења коју су затим користили антички беседници. *Топос* се односи и на место у дискурсу и на место у физичком свету, па тако постоје физички и реторички топоси – „места из неке познате физичке средине (физички топоси) повезивана су са причама и ементима дискурса (реторичким топосима), с тим што су везе између њих често биле произвољне, семиотичке пре него симболичке“. Тако „места представљају *контекст* из кога проистичу сећања и дискусије о будућности“. (Бојм 2005: 138).

дијским просторима интернета, док на обали Саве, у реалном простору Сајма, и даље стоје само рушевине. Овим радом покушају да утврдим колику и какву улогу у очувању и конструкцији колективног памћења и друштвеног идентитета имају спомен-обележја. Такође, уз реконструисање приче о прошлости везане за поменуте топове и око већ поменутих *шойоса*, истражићемо и да ли један виртуелни споменик, у овом времену нових медија, може одменити онај традиционални – да ли је интерактивна мапа на линку www.starosajmište.info трансформисани и за ново доба креиран споменик или 'безопасна' и јефтина замена за споменик у друштву које још увек нема снаге да се у пуној мери и на прави начин суочи са својом прошлошћу?

Креирање историјске сећања и комеморативно (не)обележавање у Југославији / Србији

Ратна идеологија помера границе колективног идентитета и у својим реинтерпретацијама поразе претвара у победе. У послератном периоду буди се у друштву потреба за преиспитивањем и исправком, па се отварају и питања одговорности, кривице, кајања. Тако, одговорно и непристрасно реконструисање *рајне* прошлости може водити опоравку читавих нација и њиховом помирењу. Ово „пак није случај у државама у којима је процес сећања и самовредновања био заустављен механизмима заборављања и бескрупулозног „презначавања“ историје у корист победничког режима. У тим друштвима процес рехабилитације је успорен или потпуно заустављен“.

За преко пола века и три владајућа режима, у Југославији се нису много промениле механике контролисаног преображавања сећања; државна идеологија претпостављана је реалној историјској слици. Иако је Други светски рат био један од централних мотива послератног револуционарног, социјалног и националног преображаја, анализа ратне заоставштине спровођена је системски, врло селективно и симптоматично. Прошлост није смела да угрози идеју велике Југославије, земље братства и јединства. Различитим комеморативним формама обележавана су места победа и ратних страдања. Ипак, помињано је само оно што се уклапало у систем вредности који је тадашња власт пропагирала. Анализа топографије сећања показује нам колико су представе рата биле сложене и колико је несистематично обележавање жртава утицало на процес изградње колективног идентитета. Такође, ова анализа ће показати и да се сам систем, упркос променама у врху власти, није значајно реконструисао током протеклих шест деценија. У српском друштву и држави мењало се све, али само у форми; на друштвену свест се није много утицало. Друштво не осећа истинску потребу да покрене сећања и реши конфликте из прошлости. Тако је и место страдања Јевреја током Другог светског рата до данашњег дана остало необележено, вероватно зато што се то питање ниједне власти

није директно тицало или је третирано као сувише осетљиво. Јеврејски логор на територији Старог сајма, у самом центру Београда, постао је једини необележени простор холокауста у Европи.⁵ Преко шест деценија *ћушње* и *празнине* на простору Сајмишта избрисали су жртве овог логора из сећања нашег друштва. Занемели су и заборавили они који су призоре са Савске обале гледали из старог Београда и Тврђаве, а млађим генерацијама те приче нису ни испричане. Старо сајмиште и његове жртве уклоњене су из сећања, па и из наше историје.

Идеологија коју је заступао послератни југословенски режим јасно се осликава на овом примеру. „Свако тумачење рата носило је јасан и препознатљив систем вредности који је учествовао у перманентној актуелизацији колективног идентитета и одређивању његових граница“.⁶ Механике тог идеолошког означавања и презначавања подразумевале су строгу контролу сећања на основу којег се формирала „пожељна историја“. То пожељно сећање у тадашњем систему било је пре свега сећање на цивилне жртве, трагичне и херојске приче које нису смеле прозивати ниједан од новоједињених народа велике комунистичке Југославије. Тако су из идеолошких разлога, различита места страдања сасвим различито и третирана. За разлику од Старог сајмишта, Шумарице су од почетка представљале део *пожељне историје*. Из наратива о крагујевачком страдању посебно је, као емотиван и илустративан, акцензован део о стрељању ђака средњошколаца. Често се управо кроз ову причу провучила колективна носталгија друштва дубоко погођеног ратом. У покушају излечења, призивана је национална прошлост и обнављан колективни дух – конструисала се и реконструисала прошлост у име светле будућности.⁷ Тако је, још увек свеже сећање на Шумарице материјализовано већ 1952. године. Место страдања претворено је у меморијални парк са једносмерном стазом која посетиоце води кроз сећања, покрај хумки, бројних споменика, од хотела до језера и музеја. Споменик посвећен стрељаним ђацима, V3, део је парка од 1963; испред овог споменика већ

5 Комунистички покрет који је након рата дошао на власт, историју је кројио према својим циљевима – у ту сврху пласирано је много лажних података, везаних чак и за број настрадалих у рату. Данашња истраживања показала су да је број жртава логора на Старом Сајмишту био врло дискутабилно изведен. У реинтерпретацији страдања на Сајмишту, јеврејске жртве су остале на реалном броју од око 7000 људи. Жртве прихватног логора, већином српске националности, скандалозно су увећане на преко 40000 мртвих, иако се данас поуздано зна да је тај број био мањи од 11000. Са овим измењеним цифрама заправо се мењао однос снага па су јеврејске жртве изгледале незнатно у односу на остале, а на тај начин се оправдавала и чињеница да оне нигде нису посебно поменуте и уписане – негација холокауста била је прикривена, а заташкавању ове теме и данас смо сведоци.

6 Pintar 2008: http://starosajmiste.info/files/manojlovic_pintar_sajmiste.pdf, 96-97.

7 По Светлани Бојм Шумарице би биле пример рестауративне носталгије. По овој ауторки, постоје две врсте носталгије – рестауративна која призива националну прошлост и будућност, која је колективна и усмерена на реконструисање завичајних знамења и ритуала у покушају да се победи и опростори време, и друга, рефлексивна носталгија која почива на индивидуалној причи, која је повезана са индивидуалним и културним памћењем. (Бојм 2005: 98-99).

више од четрдесет година одржава се традиционална манифестација *Велики школски час*, која актуелизује сећање и репрезентује трагичну историју града. Овом догађају 1976. године посвећен је и музеј *21. октобар* који прикупља, истражује и кроз различите форме презентује грађу везану за октобарска дешавања и страдање 3000 крагујевчана. За разлику од Шумаричког парка, простор Старог сајмишта није ни приближно обележен.

У периоду социјализма када је дефинисана већина спомен-обележја на Други светски рат, уместо Сајма - места смрти, обележени су Јајинци - место сахрањивања нацистичких жртава са подручја Београда. Јајинци су тада проглашени за меморијални парк, подигнут је споменик жртвама фашизма, а касније и спомен-црква.⁸ Сајам је изостављен јер је то простор који је са својом комплексном и богатом историјом био пун замки по тадашњи, а очигледно и сваки наредни политички режим. Историја овог простора започиње у време Краљевине Југославије, 1937. године, када је отворен Београдски сајам. Већ 1941. сајамски павиљони претворени су у логорске, и са радом је почео Јеврејски логор Земун (Judenlager Semlin) у којем је системски убијено око 7000 људи. Након „чишћења“ Јевреја из Србије, Сајмиште је постало Прихватни логор (Anhaltelager Semlin). Од формирања овог логора 1942. до савезничког бомбардовања након којег је логор распуштен, кроз њега је прошло око 32000 људи, политичких заробљеника и партизана, а око 10600 их је убијено.⁹ На основу ових података, види се да је Сајмиште место богате и тешке историје које је од власти и друштва тражило нешто другачији приступ. Послератном режиму није одговарало верно реинтерпретирање историје Сајма и обележавање овог места, јер су ове акције могле довести до раздора у новоформираној СФРЈ¹⁰. Враћање Сајма на предратно стање такође није било опција јер би симболично значило враћање краља. На крају је донето једно квазирешење рехабилитације Сајмишта. Очувани простори дати су на коришћење ликовним уметницима. Павиљони смрти претворени су у уметничке атеље. Страдања се нису помињала, холокауст као да се није ни догодио, ничег узнемирујућег није било у центру модерне престонице земље братства и јединства. Подсетићемо се да је интерпретација историје увек чин градње неког наратива о историји, креирање политике сећања на одређен прошли догађај које захтева стално преиспитивање и

8 Пре десетак година, у жеку буђења српског националног идентитета, минијатурна Спомен-црква подигнута је и у Шумарицама, у близини споменика V3. Мој лични став јесте да црква, као место вере и наде, може да представља уточиште за све људе, било којој вери да припадају. Ипак, случај Јајинаца је нешто другачији, заправо много комплекснији. На том месту затрпаване су београдске и јеврејске жртве. С обзиром да је Србија једна од земаља које су у једном тренутку биле проглашене *чистим од Јевреја*, да је чињеница да је 83% Јевреја насељених у Србији убијено у логорима Топовске шупе и Старо сајмиште, и да та истребљена заједница апсолутно нигде није добила самосталан помен, може се закључити да ова црква у Јајинцима има још једну улогу – да презентира историју и изнова негира извршен холокауст.

9 <http://www.starosajmiste.info>

10 Треба напоменути и да је логор Старо сајмиште формално био на територији тада новоформиране Независне државе Хрватске која је сарађивала са Берлином.

недодворавање владајућој елити. У нашем друштву питања се нису постављала, а спровођена *култура заборава* није наилазила на прави отпор у Титовој Југославији, а ни касније.

И данас присутан немар према неким жртвама рата говори нам да се само друштво није много мењало. Вероватно да јеврејске жртве нису остале једине непоменуте, али нам однос према њима, према „другом“, најбоље говори о нама самима. На примеру Старог сајмишта може се видети да је реч о искључивом и затвореном друштву, неспремном за суочење са сопственом прошлошћу. Његова немогућност да се издигне из ових оквира, поврати сећања и реконструише историју и сопствени идентитет, потврђена је и након пада комунизма, током деведесетих година. У периоду тајкунизације урбанистичка позиција Старог сајма одредила је овај простор као изузетно атрактиван и скуп. О историји места није се бринуло. Заинтересованим моћницима ишло је у прилог да се са Сајмиштем ништа не чини, а све у нади да ће заборав превладати, да ће се остацк порушити, а земљиште „прочистити“. У прилог овоме иде и чињеница да је управо у том периоду коначно подигнут споменик жртвама Сајмишта¹¹, али ван граница самог комплекса, на обали Саве. Да ли је прави разлог овог измештања заиста „видљивост споменика“ са Тврђаве? Или је то можда жеља да се топоним сећања премести на *ничију* земљу, а Сајмиште припреми за комерцијалну употребу? Нисмо сигурни шта је прави разлог јер већих промена на овом простору ни данас нема. Ипак, за разлику од друштва, и државе, *време* ради своје. И данас, као и пре пола века, пуно је планова, предлога, разговора; упркос томе, Сајмиште је још увек урушена и незбринута површина поверена маргиналицима - уметницима, избеглицама и онима који немају куд друго.

Одговарајуће обележје Старо сајмиште добило је једино кроз мулти-медијалну карту на интернет сајту www.starosajmiste.info, где се историја овог простора може пратити од оснивања Београдског сајма до данашњег дана. Ова интерактивна карта функционише на неколико нивоа, кроз мапу линкова који нас уводе у појединачне павиљоне и друге објекте сајма, али и као топографија личних сећања на овај простор и његову страшну историју. Појединачне приче оних насељених *маргиналаца* и других, заинтересованих и ретко одговорних стручњака, укрштају се са документарним материјалима, списима, заборављеним одлукама и фотографијама, и конструишу отворену и за нове уписе спремну значењску структуру овог, у виртуелне просторе постављеног *споменика*. Тако структуриран, овај сајт је и више од споменика – он функционише попут „меморијалног центра“ који прикупља, истражује, конструише и реконструише нађене материјалне и трагове сећања у причу о прошлости, и такође, ту *причу* и успомену на њу чува. Ипак, *видљивост* и неинституционализација овог „споменика“ чине га проблематичним за широку јавност, тј. за државу која сећањем на то место мора преправити

11 „Споменик сећања на масовна страдања и отпор југословенских народа“, дело вајара Миодрага Поповића, постављен је 1995. године.

„научену историјску причу“, и одати пошту хиљадама својих грађана и хиљадама оних „других“ који су ту системски убијани. Ове се жртве не могу „намирити“ овим спомен-сајтом, продуктом једне групе људи; оне морају ући, тј. вратити се у свест свих, и оних који интернет користе и сајту умеју, могу и желе приступити, и оних који нису актуелни у симулираним новомедијским просторима, а за које је Старо сајмиште и даље само рушевина.

Кроз комеморативна спомен-обележја чува се сећање и одржава континуитет са прошлошћу. Захваљујући њима, заједница подсећа себе на сопствени идентитет, потврђује га, али и преиспитује. Кроз заједничко сећање обликује се друштвена аутобиографија и уобличава колективно памћење. Митски почети од нулте тачке, визије су кратког даха. Прошлост је неуништива. И *намерни* и они *ненамерни*¹² споменици нас повремено „пресрећу и пропитују“ о томе *ко смо и шта смо*. Има и споменика који „мирују“. Када су то они споменици које владајућа елита жели посебно да истакне, око њих се организују бројне манифестације и обредне радње које привлаче пажњу људи и изнова им сервирају наратив који би требало знати.¹³ Комеморативне церемоније, више него било које друге праксе бележења, врло сликовито и сугестивно реинтерпретирају прошле догађаје задржавајући их у друштвеној свести. Оне су верни приказ историјске сцене или њен симулакрум који кроз извођачку праксу буди и негује колективно памћење. Тако, низ церемонија којима се обележава *крађујевачки октобар* увећава се последњих година и чини ову манифестацију са традицијом од преко 40 година, једном од централних у топографији сећања на жртве Другог светског рата. Комеморативним обредом у Шумарицама истиче се жртвовање српског народа и подвлачи његова улога жртве. Позивање на национални идентитет и „историјско мучеништво“ кроз шумаричку причу било је поли-

12 Алојз Ригл разликује *намерне* од *ненамерних* споменика, а ова његова подела делимично се поклапа са идејом Светлане Бојм о рестауративној и рефлексивној носталгији. (Бојм 2005: 140.) По овој Ригловој подели, Шумарице као уређен меморијални парк са обележеним хумкама, споменицима, музејском поставком и низом монографских наслова, биле би *намерни* споменик – створен и планиран, окренут будућности и бесмртности. То је споменик који одређен догађај проглашава узорним и смешта га на привилеговано место у колективној свести. Он подстакује трагично сећање, али даје и наду, чини узлет ка будућности. На *крилима победе* (у облику којих и јесте централни споменик V3 у Шумарицама) погодан је градити идентитет друштва, што и јесте циљ *намерних* споменика. За разлику од Шумарица, Старо Сајмиште као урушени (урбанистички) простор логора и смрти, било би *ненамерни* споменик, онај који сведочи о пролазности и забору. *Ненамерни* споменици угрожавају покушај селективне и улепшане реконструкције историје, откривају поруку о оној другој страни живота коју режими по правилу покушавају да уклоне из друштвене свести. *Ненамерни* споменици су трагови који друштву пружају нову шансу за искупљење – та шанса у случају Сајмишта још увек није искористићена. Ипак, да идеја споменика није сасвим страна Сајмишту показује се кроз њему постављен *намеран* виртуелни споменик – www.starosajmište.info.

13 „Чувамо верзије прошлости тако што их себи представљамо помоћу речи и слика“ (Конертон 2002: 99).

тички пласирано у Титово доба, али и последњих 20 година током којих је држава пролазила кроз друштвена и територијална прекрајања. Читав државни врх и велики број јавних личности узима учешће у неком од обреда у Шумарицама, па уз низ писаних издања и преносе догађаја на телевизији, овај *шојос* добија тужно заслужену пажњу у јавности. Ипак, управо је *споменик* полазиште за грађење приче јер за собом повлачи низ радњи и *погледа* који ће му обезбедити трајање и место у колективној меморији. Ову и овакву пажњу Старо сајмиште као напуштени простор у центру Београда нема, јер је као такав избрисан из урбанистичке, али и мапе сећања; сајт-споменик Старом сајмишту такође нема и не може имати овај вид пажње јер је његово просторно и дискурзивно деловање ипак ограничено. Иако је сајт стваран са истим циљем са којим се подижу и „бетонски“ споменици, утисак је да му недостаје оригинал – онај део споменика коме можемо прићи и који може оним будућим генерацијама Одисеја користити као *пушоказ*, део споменика који ће покренути комеморативне обреде, истраживања, писања, и наравно произвести новомедијске одјеке у виду виртуелних пандана и дописа *споменуку*. У ишчекивању тренутка у којем ће српско друштво смоћи довољно снаге да се суочи са прошлшћу, исправи грешке и наук пренесе једној новој генерацији, сајт-споменик Старом сајмишту ће опомињати оне случајне и намерне виртуелне пролазнике – а када његов *ограз* уочимо и на простору сајма на урбанистичкој мапи Београда, знаћемо да је помирење (са прошлшћу, самим собом и *другим*) коначно ту и да смо спремни за период мира у којем се „сећамо“, разумемо и напредујемо.

Литература

- Бојм 2005: Svetlana Bojm, *Budućnost nostalgije*, Beograd: Geopoetika.
 Борхес 2004: Horhe Luis Borhes, *Alef*, Beograd: Paideia.
 Конертон 2002: Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Beograd: Samizdat B92.
 Pintar 2008: Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović, *Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat*, Kultura Sjećanja, 1924, Disput: Zagreb. http://starosajmiste.info/files/manojlovic_pintar_sajmiste.pdf. 17.01.2012.
http://www.starosajmiste.info/transcripts/koljanin_transcript_lecture_sr.pdf
www.spomenpark.com
<http://www.starosajmiste.info>
<http://www.semlin.info>

Mia Lukovac

THE ROLE OF THE MEMORIAL PARKS IN THE CONSTRUCTION OF THE COLECTIVE MEMOTY AND NATIONAL IDENTITY

Summary

The memory of the Second world war plays a essential role in creation of the identity of every european nation. It is the mark of the collective memory of the modern Europe, the mark of the past times of domination, separatism, and harsh intolerance, a reminder for “those who succeeded to build the bright future on the bloody and friable foundations”. By the reminiscence we maintain continuity of the time, past and present, and we turn history into heritage; we reveal the mistakes made and also create a possibility to interpret the history in the right way and based on that, to transform our own identity.

The Serbian society hasn't came through this path just yet, although the memory of the WWII had a significant part in the construction of the national identity. As the symbols that revive our memories and bring them into our realm, the memorial parks play an important role. By the analyses of our national vision of the past, we can see that it is selective, ideologically crippled and even today, hasn't been reconstructed yet. Two historical sites, similiar in the past, but treated utterly different at present, *Staro Sajmište* and *Šumarice*, will be analised and compared in this study. *Staro Sajmište*, the site of the first Belgrade fair, and later a concentration camp in which 17000 innocent people lost their lives, exists only in oblivion; it is a site without a proper monument, not even a stone, scattered on the threads of the World Wide Web.

Key words: cultural memory (*Lieux de mémoire*), national identity, colective memory, *Staro Sajmište*, *Šumarice*, Holocaust

Примљен августиа 2012.
Прихваћен за штампу октјобра 2012.

КУЛТУРА МАСОВНЕ ПОТРОШЊЕ КАО „ФИЛОЗОФИЈА ЖИВОТА“²

Распрострањено мишљење, које је владало током двадесетих година прошлога века било је да су земље попут Сједињених Држава ушле у доба сталног изобиља и да масовна производња, заједно са унапређеним грађевинарством укида сиромаштво и обезбеђује, први пут у историји, високи животни стандард сваког појединца. Култура масовне потрошње која се тада формирала не може се лако описати, јер напор да се опише било који период историје америчког друштва мора да укључи у разматрање идеје, вредности и укусе који су у то време били посебно изражени и унапређивани. Осветљавање њене снаге и праве природе може да помогне у пружању одговора на једно од основних питања овог рада а то је начин на који се у америчком друштву та масовна култура преносила.

Кључне речи: масовна култура, образовање, потрошња, масмедии, Сједињене Државе

У Сједињеним државама је током 1920-их година било општеприхваћено мишљење да масовна производња и потрошња стварају друштвено изобиље и лагодан живот, што су нарочито подржавали пословни људи оног времена. Они више нису са омаловажавањем гледали јавност као у периоду после Грађанског рата, већ су настојали да себе прикажу како управо служе у јавном интересу. Овако високе етичке норме проповедали су ротаријански клубови и друге организације пословних људи. Већина крупних корпорација осећала је тада потребу за подршком јавности и трошила је огромне суме на нове и префињене облике рекламирања. На пословним ручковима, широм земље, често се прокламовало како је Исус Христ био први Ротаријанац као и да има нечег божанског у пореклу пословног Киванис Клуба (Kiwanis Club). Амерички писац и рекламни експерт Брус Бартон чак је написао и књигу у којој је Христу доделио улогу „врховног бизнисмена“ свих времена, истичући да је заједничка одговорност бизниса и религије била у посвећивању истом циљу – унапређењу човековог живота. Неки од америчких свештеника нису

1 vesna.alexich@gmail.com

2 Овај рад је део истраживања која се изводи на пројектима „Изазови и перспективе структурних промена у Србији: стратешки правци економског развоја и усклађивања са захтевима Европске Уније“ (ОИ 179015) и „Европске интеграције и друштвеноекономске промене привреде Србије на путу ка ЕУ“ (ИИИ 47009), које финансирају Министарство просвете и науке Републике Србије.

се слагали са оваквим становиштем и истицали су да „када бизнисмени позивају свештенство да се моли за успех отварања аеродрома или железнице, или да траже благослов за профитабилне ангажмане попут отварања брана, црква тада није ништа друго до вазал новом владару. Они заправо желе пословну религију, што значи да приморавају цркву да им помаже у постизању што већих профита“ (Слоат 2004: 14). Међутим, многи свештеници су више нагињали опште прихваћеном ставу да је бизнис у основи несебична професија, ангажована у помагању свима.

Ипак, великом бизнису једва да је и требао било какав заштитник тих 20-их година ХХ века. Било је опште веровање да неумољив тренд бизниса ка великим и масовним пословним структурама заправо води до решавања и социјалних проблема. У ово су веровали и тадашњи представници привредне елите, иако су сами били рођени у време недисциплинованог, неорганизованог и неконтролисаног капитализма. Очигледно да је бизнис и даље настављао да стиче велике профите – ипак, све већа спремност привредних лидера да признају друштвене обавезе и оцене да просперитет зависи од куповне моћи широких слојева становништва, биле су значајне нове навике, мада сама пракса често није потврђивала то правило (Алексић 2006: 117-144).

Потпуно је јасно да је сама суштина масовне културе била у распрострањеном и опште прихваћеном веровању у приступачност задовољствима. Американци су веровали да у свакодневном животу уживају у широкој лепези најразноврснијих могућности и удобности која може да задовољи и најдубље индивидуалне жеље и потребе. Оно у чему су некада америчке породице и локалне заједнице налазиле највиши животни смисао, а који је пре свега подразумевао прихватање друштвених, економских и материјалних ограничења, сада више није постојало. За Американце, материјална задовољства су све више била на дохват руке и само су чекала да буду употребљена и да се у њему ужива. Учешће у култури масовне потрошње није било само могуће већ и умесно, јер се заправо радило о искуству заједничког уживања. Потрошња и уживање могли су да буду изван домаћаја само као последица личне грешке и неуспеха. Немачки психолог Ерик Фром нешто касније је написао: „модерног човека више не мотивише жртвовање и аскетизам, већ крајњи егоизам и тежња за личним интересом... што је јасна противречност... јер (човек) верује да га мотивише лични интерес, а заправо је његов живот посвећен циљевима који нису његови. „Лично ја“ у чијем интересу модеран човек ради, јесте друштвено ја, које суштински образује очекивана улога појединца у друштву, и која је, у ствари, само субјективно прерушавање за човекову објективну друштвену функцију. Модерна себичност је похлепа чији су корени у осујећењу стварног личног ја, а њен предмет је друштвено ја“ (Фром 1978: 109-110, 112). Тако је конформизам, који је представљао управо „пуно саображавање појединца културном моделу и нормама понашања које једна одређена друштвена средина прописује“ (Фром 1978: 14), постао доминантна карактеристика америчког друштва. У том друштву човек је постајао оно што

се од њега очекује, а то је пре свега значило да се ни по чему не разликује од других. Доступност разним уживањима или бар слика такве могућности, оправдавала је велико задовољство економске и политичке елите због повећања популације која је улазила у социјалну категорију средње класе. Чак ни чињеница да су велики сегмент америчког друштва обухватили релативно сиромашани Американци, није могла да их увери у то да идеја о приступачности животним задовољствима никако није одржива.

Основни разлог за раст вере у стицање материјалних добара а истовремено и једна од најупечатљивијих карактеристика живота америчког друштва током 20-их година, била је огромна експанзија новог стила комерцијалног рекламирања. До 1920. године, преко 2,9 милијарди долара годишње било је потрошено на рекламирање. Ово је било више него двоструко у поређењу са истим трошковима само пет година раније и готово шест пута више него на почетку XX века. До 1929. године, додатних пола милијарде потрошених и на оглашавање, подигло је укупне трошкове рекламирања на 3,4 милијарде долара. Реклама се појавила у разним формама. Неке од нових технологија користиле су се рекламирањем да би себи обезбедиле нове могућности за преношење комерцијалних порука. На пример, поплава аутомобила покренула је посао са билбордима и рекламама на саобраћајним знацима крај важних саобраћајница. У исто време, радио емисије су све више финансијски зависиле од емитованих реклама, док су, у међувремену, поштански каталози и друга рекламна обраћања поштом, задржала свој значај и улогу коју су имала пре Првог светског рата. Штампана реклама је, међутим, заузела највећи део тржишта током 20-их година. У том смислу, најзначајнији део сваког рекламирања био је у новинама. Догодило се да је оно што су Американци читали временом постало веома стандардизовано. И часописи су једнако као и новине били доступни широкој читалачкој публици. Тако је до 1925. године готово 4.5 хиљаде периодичних часописа било штампано сваке године у чак 180 милиона примерака по броју (Џексон 1994: 230-233; Кроен 2004: 709-736; Кроес 2002: 295-315). Приходи од рекламирања омогућавали су најважнији део зараде часописа, што је опет дозвољавало да им се смање цене у претплати али и цене на киосцима. Ово је и навело историчара Џексона Лирса да напише, како је „часопис (био) једноставан изум за навођење људи да читају рекламе“ (Џексон 1994: 201).

Мора се признати да је чувени немачки психијатар и психоаналитичар Ерик Фром, са изворишта, дакле из Сједињених Држава, први уочио све замке модерне рекламе у процесу стварања и развоја културе масовне потрошње. Он је још 30-их година XX века писао да се модерна реклама не обраћа разуму већ емоцијама и да „као и свака хипноидна сугестија, покушава да на своје предмете утиче емоционално, а да их затим натера да се потчине интелектуално. Таква се реклама служи сваковрсним средствима да на купца остави утисак: честим понављањем истог обрасца; утицајем ауторитативне слике... привлачећи купца и у исти мах слабећи његове критичке способности“ (Фром 1978 121).

Када се све узме у обзир, јасно је да економско искуство током 20-их година, није могло да припреми амерички народ на оно што га је чекало током 30-их година XX века. Опште распрострањен образац привредног раста, тако карактеристичан за 20-те године, био је посебно наглашаван због послератних економских тешкоћа. Али, економски раст јесте био суштински, али не и равномеран. Сиромаштво је одувек била стварност за већину сеоског становништва, посебно на Југу, као и за неквалификоване раднике и скорашње имигранте. Рекло би се да постајање значајног сиромаштва није изгледало неуобичајено. Оно што јесте изгледало необично, због чега се и тадашња као и каснија пажња историчара посебно усмеравала на ове „луде двадесете“, била је појава те невероватне, брзе економске експанзије у року од само осам година. Она се заснивала пре свега на доступности потрошачких добара као што су били аутомобили, радио апарати, кућни апарати, разноврсна храна и козметика. Масовно тржиште за ове и многе друге производе било је стимулисано рекламама и унапређено повећањем доступности потрошачких кредита. За Американце средње класе, чак и за оне чије сопствене могућности нису биле велике, али и за оне срећније, са високим примањима, свуда су били видљиви знаци просперитета (Кивиг 2004: 187-208; Колинс 2005: 235–239; Вомак 2005: 255-296).

Историјско искуство је показало да у напредним демократским друштвима, када се дође до вишег нивоа, као у Сједињеним Државама, први приоритет и за локалну власт и за породице јесте потрошња за више и боље образовање. То је сигурно оно што се догодило током 20-их година. До почетка ове деценије, 85,7% деце између 5 и 17 година било је у државним или приватним школама и овај проценат се повећавао сваке наредне деценије, да би 1940. године износио 95,5% (Good 1963: 237-259). Ипак, током 20-их година, дошло је до великог унапређења у организацији школства. Појава школских аутобуса омогућила је превоз ученика из различитих крајева града или области у један образовни центар. Ова нова организација школства, омогућила је да се наставници специјализују за одређене теме и да се орјентишу на исте узрасне групе. Тако је школски аутобус постао значајан симбол напретка америчког образовног система. Број школа са по једним учитељем, смањено се до краја 20-их година на једну четвртину, а током наредне деценије, готово за половину. Само у јужњачким школама за црначку децу, сегрегација и запуштеност, гушиле су сваку могућност напретка школског система (Клајн 2001: 101-105; Минх 1992: 147-178).

Између 1910. и 1930. године, а посебно у другој половини овог периода, укупна потрошња за образовање у Сједињеним Државама је учетворостручена, односно порасла је са 426,25 милиона долара на 2,3 милијарде долара. Потрошња за више образовање у истом периоду је такође учетворостручена и износила је близу милијарду долара годишње. Неписменост је опала са 7,7% на 4,3%. Тако су, већ у другој деценији XX века, постали веома модерни клубови књига и литерарних кружока, што

је довело и до развоја издавачких кућа и књижара. Истовремено, амерички либерализам у овој области угоржавала је широко распрострањена тенденција да се законом наметне интелектуално и морално «саобраћавање». Многе књиге и позоришни комади, за које су полицијске управе сматрале да су неморални, били су цензурисани, а у безброј прилика цариници су настојали да заштите морал америчких грађана тако што су одбијали да дају дозволе за увоз европских класика. У три државе на Југу: Тенесију, Оклахоми и Мисисипију, у којима је преовладавао верски фундаментализам, у државним школама било је забрањено изучавање Дарвинове теорије еволуције. Тако је, за све то време *Давид Којерфилд* важио за „амерички најпопуларнији роман“. Међу значајним романима из овог периода налазе се и *С ове стране раја*, Скота Фисццералда (1920), *Главна улица*, Синклера Луиса (1920), *Три војника*, Џона Доса Пасоса (1921), *Америчка трагедија*, Теодора Драјзера (1925), *Војникова награда*, Виљама Фокнера (1926), *Бостон*, Аптона Синклера (1928), *Збогом оружје*, Ернеста Хемингвеја (1929) и *Погледај дом свој, Анђеле*, Томаса Вулфа (1929) (Mumford 1954: 343-345).

* * *

Захваљујући договору седам држава о међусобној подели огромних количина воде и електричне енергије, добијених регулацијом система реке Колорадо на колосалној брани у кањону Боулдер у Невади, калифорнијска струја постала је изузетно јефтина и доступна свима. Већ 1912. године, Калифорнија је после Њујорка била прва у количини коришћења електричне енергије, производећи 10% укупне електричне енергије у Сједињеним Државама. На овај начин, била је у стању да даје бенефиције фармерима као и становницима градова. Док је 1924. године, 90% свих фарми још увек било без електричне енергије, у Калифорнији је било потпуно уобичајено видети фарме са електричним пумпама за наводњавање воћа и поља као и читавом лепезом кућних електричних уређаја. У Лос Анђелесу је чак и саобраћајни систем био потпуно електрифициран (Де граф 1990: 1-31.)

Јефтина електрична енергија била је један од круцијалних фактора који је јужну Калифорнију претворио у светски центар нове филмске индустрије. Почетком XX века, чувени Холивуд практично није ни постојао. Као град, био је признат тек 1903. године и тада је то било луксузно религиозно место у којем су били забрањени копови нафте, алкохол али и филмске куће. Међутим, због нестанка воде, био је принуђен да се 1910. године придружи Лос Анђелесу, губећи на тај начин своју аутономију. У то време, већина становника Лос Анђелеса, плашећи се да би филмови могли да донесу неморал, потписивала је, мада без успеха, петиције за забрану филмске индустрије. Сам Холивуд је, само годину дана након придруживања Лос Анђелесу, већ добио свој први филмски студио (Џонсон 2003: 624-625).

Тако је, до 1920. године, у овом граду 120 хиљада људи увелико било укључено у филмску индустрију. Филмски студији су постали највећа индустријска грана, са две милијарде долара годишњег профита. Захваљујући овој огромној количини новца, чувени глумци су почели да за себе граде нереално велике палате и дворце, углавном по угледу на европске. Међутим, истовремено са луксузом растао је и порок. Суђења, разводи али и смртни случајеви познатих глумаца чак и као последица прекомерне дозе наркотика, уплашили су филмске магнате и принудиле их да ревидирају своје сценарије. У том циљу су ангажовали, за тада огромну суму од 100 хиљада долара, бившег председавајућег Републиканске странке и главног директора пошта Вила Х. Хејса да „прочисти“ Холивуд и уведе стриктна правила понашања којих ће се сви придржавати. Тако је, захваљујући његовим правилима, из филмске индустрије тада избачено на стотине људи због хомосексуалности, проституције и конзумирања наркотика, док је у све уговоре унета такозвана „морална клаузула“. Хејз је принудио и режисере да се придржавају „упутстава доброг укуса и обзира за осетљивост публике“ што је значило да треба да избегавају лик свештеника у комедијама или улогама насилника, сваки приступ који „оправдава“ прељубу или блудну радњу као и улоге које изазивају симпатије за „убиство, обијање сефова, паликућство, кријумчарење и слично“ (Донсон 2003: 624-625). Филмски студији су од 1923. године престали да бришу америчке изразе и сленг за стране и посебно гледаоце који говоре енглески језик, јер су открили да американизам јесте саставни део атрактивности овог „производа“. Филмови су временом све више потенцирали друштвене вредности попут: патриотизма, говора истине, породичног и религиозног живота, оданости и храбрости, истицања неисплативости злочина и награђивање врлина. На тај начин, давали су свој допринос и подршку демократији, владавини закона и друштвеној правди. Уз Хејзова правила, која су била прихваћена и којих се Холивуд придржаво пуних 40 година, холивудски филмови постали су енормно успешна индустрија и један од најуноснијих и културно најефективнијих америчких извозних артикала (Браун 2005: 335-344).

Биоскопи су се током 20-их година претворили у „палате филма“ - простране, декорисане, климатизоване дворане у градским центрима. Имале су генерално око хиљаду до две хиљаде седишта и привлачиле су публику која је припадала средњој класи и која је могла да плати 30 центи или више да би видела филм као и водвиљске уметнике – певаче, плесаче, забављаче, акробате, жонглере или мађионичаре – који су наступали у паузама филмских пројекција. Припадници мањинских заједница, као што су биле заједнице Афро-Американаца или Хиспано-Американаца, уколико би и били пуштени у овакве биоскопе, могли су да прате програм из посебно одвојених делова сала или најчешће са балкона (Кивиг 2004: 209-212).

Филм је своју друштвену моћ повећао до неслућених размера након увођења звука у филму *Дез њевач*, октобра 1927. године и приказивања првог дугометражног филма, јула 1928. године. Са 95 милиона продатих биоскопских улазница сваке недеље, филмови су као комбинација аудио и визуелног доживљаја омогућавали снажно вишедимензионално искуство, које је раскидало са провинцијализмом и повећавало свест о непознатом, утичући и на овај начин снажно на живот Американаца. Увођење поменутих строжијих правила за производњу филмова, истовремено је довело до стварања јаког утицаја на америчко друштво али и до пројектовања америчког начина живота у иностранству (Џонсон 2003: 624-625).

Било је то, заправо, доба великог биоскопског платна. Неоспорна повезаност камере и филмске репортаже, омогућила је да свет обичног човека постане видљив као никада раније, односно сада је могао и да се документује. Писци, посебно у Сједињеним Државама, не само да су себе видели као људе који бележе или репортере, већ су и писали за новине и стварно били новинари, попут Ернеста Хемингвеја, Теодора Драјзера, и Синклер Луиса. Овај нови фото-журнализам такође је дуговао свој квалитет универзалној превласти биоскопа али и људима који су открили фотографију као медиј у тада јаком веровању да камера једноставно не може да не говори истину. Управо захваљујући томе су Американци, током 20-их година, научили да стварност посматрају кроз сочива камере. Јер, иако је штампа као најстарији и најснажнији медиј, бележила развој, она се ипак повлачила пред филмом, обраћајући се пре свега писменима, мада је настојала да задовољи и непотпуно писмене, користећи се сликама и једним новим видом комуникације - стрипом. Филм, опет, готово да није имао никакве захтеве у погледу писмености, а након што се појавио звук, ти захтеви практично више нису ни постојали за публику која је говорила енглески језик. Међутим, за разлику од штампе која је привлачила пажњу само малобројне америчке елите, филмови су врло брзо постали масовни медиј. (Мамфорд 1954: 343-345). Ерик Хобсбаум је чак сматрао да је „напуштање потенцијално универзалног језика немог филма са његовим провереним кодовима интеркултуралне комуникације, вероватно много допринело да говорни енглески постане међународно познат“ (Хобсбаум 2002: 150).

Нова моћ електричне енергије током 20-их година, са могуће највећим утицајем на свакодневни живот обичног Американаца, огледала се у појави радија. Трећи међу масовним медијима и при том потпуно нов, радио је постао невероватно популаран у веома кратком периоду. Током две деценије након емитовања првог радио програма, у новембру 1920. године, у Сједињеним Државама било је произведено и продато готово 41 милион радио апарата, што је било знатно више од једног апарата на свако домаћинство. Занимљиво, да је овај медиј и поред тога што је у суштини био усмерен на појединца и породицу, створио сопствену јавну сферу. Он је врло брзо повезао руралну и урбану Америку заједничким искуством „слушања“. Наиме, амерички народ је тада истовремено мо-

гао да слуша исте ствари, било да је то био говор председника, музички преформанс, рекламе за разне трговачке производе или директан пренос бејзбол утакмица. По први пут у америчкој историји, дешавало се да су људи широм земље делили у исто време исто искуство, што им је омогућавало да разговарају о политици, спорту или другим темама са много више реалности него раније (Кивиг 2004: 107-111).

Вестингхаусова радио станица КДКА (Westinghouse station), која је прва од федералне владе добила дозволу за емитовање програма, почела је званично са радом 2. новембра 1920. године и то са крова једне од фабрика компаније. КДКА-ов први радио пренос, који је трајао до поноћи, извештавао је о резултатима председничких избора, који су се управо тог дана одвијали и на којима је победио Ворен Хардинг. Овај пренос могли су да чују становници Питсбурга и околине као и многобројни запослени у Вестингхаусу, нарочито позвани да присуствују овом преносу. У почетку, радио програм је трајао сваке вечери по сат времена али је у веома кратком року Вестингхаус основао нове радио станице у неколико америчких градова: Њу Џерсију, Ист Спрингфилду, Масачусетсу и Чикагу. План ове компаније био је веома једноставан: искористити радио програм да би се створила потражња за радио апаратима и створили профити од њихове продаје. У то време су многи радио пријемници били веома једноставни и могли су се набавити по цени од два до четири долара. До 1928. године, Виљам Лир је већ дизајнирао и први радио пријемник за аутомобиле (Хазлит 1990: 133-175; Скот 1972: 1263-1265).

О великој популарности радија као новог медија, сведочи и чињеница да је већ до краја 1921. године, било основано нових 10 станица, укључујући и четири Вестингхаусове станице и још четири које су покривале област Њујорка и Питсбурга, као и по једна станица у Даласу и Лос Анђелесу. У првих шест месеци 1922. године, било је основано још 90 станица, а до краја исте године чак 350. Продаја радио апарата као и делова за апарате, скочила је на 60 милиона долара током 1922. године; затим се током наредне године тај износ удвостручио, достижући до 1924. године, суму од 358 милиона долара. Американци су тако, веома брзо увидели све могућности које им пружа радио у учествовању у јавним догађајима или уживању у забави и то без напуштања својих домова. Међутим, ова нова радио индустрија се од самог почетка суочила са озбиљним питањем садржаја програма. Избори, бокс мечеви и бејзбол купови нису били довољни да попуне радио програм на више сати. Уобичајене репортаже о најновијим збивањима, као и извештаји о посебним догађајима, били су изнад капацитета ових раних радио станица и тако је остало све до 30-их година. Зато је најпопуларнији начин да се програм попуни било емитовање фонографских плоча као и музички преформанси уживо. Стандардна појава су у то време биле и дечје приче за лаку ноћ, образовни програм и извештаји о времену (Хазлит 1990: 133-175).

Период између два светска рата је свакако увео грамофоне и плоче у свакодневни живот обичних људи. Фонографска плоча је и поред тога

што јој је технички квалитет побољшан око 1930. године и даље имала своја ограничења, нарочито када је у питању била дужина трајања, док је домет плоче зависио од продаје. Радио је први пут омогућио да се музика слуша у континуитету (без прекида дуже од 5 минута) као и то да је слуша много већи број слушалаца. Тако је истовремено омогућио популаризацију музике која се до тада много мање слушала, попут класичне музике и џеза а такође је постао и све до данас остао, далеко најмоћније средство за продају плоча (Кивиг 2004: 120-125). И док су Американци више или мање уживали да слушају много популарнију музику код куће или у баровима, мањи број је своју пажњу усмеравао на класичну музику, посебно оперу и оркестарска извођења. Као последица радио емитовања овакве музике, повећао се број и професионалних симфонијских оркестара (са 10 на 17), али и полупрофесионалних или мањих градских оркестара (са 60 на 286). И док се о музичком образовању није ни чуло у школама до 1920. године, деценију касније, оно је било толико распрострањено да је за последицу имало оснивање 15 хиљада школских оркестара и 10 хиљада музичких група (Соул 1989: 113-119).

Радио је истовремено промовисао и друге форме популарне музике, попут џеза и кантри музике. Нарочито је џез, као јединствен музички жанр који је настао управо на простору Америке, значајно сазрео током 20-их година. Потписао је из Диксиленда, регтајма, блуза и других музичких форми које су се развиле у периоду пре Првог светског рата на урбаном Југу, посебно у црним заједницама Њу Орлеанса. Затим је „мигрирао“ заједно са својим извођачима у Чикаго и друге градове током и након рата, а растућу популарност стекао је на Северу, управо током 20-их година. Према џезу се дуго није односило са заслуженим респектом, било због његових корена у црначкој култури и традицији, било због његове спонтаности, импровизацијске природе, импулсивности и страственог стила, али и због његове честе асоцијације на прохибицију и илегалне барове. Многе радио станице су га на почетку нерадо емитовале и тек када је бели композитор Џорџ Гершвин први пут, у фебруару 1924. године, представио своју џез композицију за клавир и оркестар „Рапсодију у плавом“, овај музички правац стекао је заслужено поштовање и постао „озбиљна музика“ XX века (Портер 2002: 13-15).

Утицај радија на америчку политику био је, такође, веома значајан од самог почетка. Пренос националне републиканске конвенције 1924. године у Кливленду и демократске конвенције са Медисон Сквер Гардена у Њујорку, дао је радио слушаоцима осећај учествовања у националној политици на потпуно другачији начин него икада раније. За разлику од филма и штампе, радио није нарочито утицао на начине на који људи опажају сопствену стварност, посебно не на неки дубљи начин. Међутим, његов капацитет да се истовремено обраћа милионима људи, од којих се свако осећао као да се обраћа само њему као појединцу, начинио га је веома моћним оруђем масовне комуникације и што су политичари

и пословни људи врло брзо схватили, оруђем пропаганде и рекламе (Хазлит 1990: 133-175; Скот, Стенли 1972: 1263-1265).

Само рекламирање није представљало једини начин финансирања радио станица у свету. У Европи је постала уобичајена годишња претплата на радио пријемнике као начин инвестирања у државом руковођене радио системе. У Сједињеним Државама било је говора да градске управе плаћају радио или да радио станице буду поклон богатих филантропа. Током 20-их година, кад је иначе био распрострањен отпор према свакој врсти владиног интервенционизма, рекламирање је постало принцип и профитабилан начин финансирања радија и облик утицаја на садржај програма. Међутим, пошто је број радио станица био ограничен, власници су ускоро сами затражили владину регулативу. Хуверово Министарство трговине, не желећи да ограничава приватну иницијативу, прво је покушало да подстакне власнике да сами, међусобно, склапају споразуме. Али, проблем тиме није био решен и оног тренутка када је број радио станица порастао на готово 700, Конгрес је био принуђен да предузме конкретне мере. Коначно, 1927. године, усвојен је Закон о радију, којим је обзнањено да радио таласи припадају народу и да влада у општем интересу мора прихватити одговорност за управљање. Ефекат овог Закона био је даље повећање комерцијалних потенцијала радија док су његове образовне могућности биле готово занемарене. Четири од пет образовних станица, које су добиле дозволу за рад током 20-их година и које су свој радио програм углавном заснивале на академским предавањима, пољопривредним извештајима и саветима о вођењу домаћинства, временом су се угасиле (Хазлит 1990: 133-175; Скот, Стенли 1972: 1263-1265).

Иако је утицај масовних медија и популарног стваралаштва тада био много умеренији него што ће то бити у другој половини XX века, може се закључити да је, посебно у Сједињеним Државама, захваљујући изузетној привредној надмоћи и чврстом опредељењу за тржишну привреду и демократију, овај утицај већ тада био огроман. Уопште, тешко је наћи и један аспект културе, уметности и образовања, који у 20-им годинама није забележио спектакуларни напредак. Била је то, по свим стандардима, брилијантна деценија у историји америчког друштва.

Литература

- Алексић 2006: V. Aleksić, Rađanje ideologije potrošačkog društva u Sjedinjenim Američkim Državama 1920-ih godina, у: *Megatrend revija*, Међународни часопис за примјену економију, Vol.3, (1), Belgrade, 117-144.
- Браун 2005: Elspeth H. Brown, Popular Culture and Democratic Politics, *Canadian Review of American Studies/Revue canadienne d'études américaines*, 35, no.3, 335-344.
- Колинс 2005: W. J Collins, "Race, Labor Markets, and Social Disorder in Twentieth-Century America", in *Social Science History* 29:2, 235-239.
- Де Граф 1990: L. DeGraaf, Corporate Liberalism and Electric Power System Planning in the 1920s, *The Business History Review*, Vol. 64, No. 1, Government and Business, 1-31.
- Џонсон 2003: P. Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd, Knjiga-komerc.

- Фром 1978: E. From, *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
- Гуд 1963: W. J. Good, "Industrialization and Family Change", in *Industrialisation and Society*, Unesco, Monton, 237-259.
- Хазлит 1990: T. W. Hazlett, The Rationality of U. S. Regulation of the Broadcast Spectrum, *Journal of Law and Economics*, Vol. 33, No. 1, 133-175.
- Хосбаум 2002: E. Hobsbaum, *Doba ekstrema, Kratka istorija dvadesetog veka 1914 – 1991*, Beograd: Dereta.
- Џексон 1994: L. Jackson, *Fables of Abundance: A Cultural History of Advertising in America*, Basic Books, New York: Basic Books.
- Џонс, Хауард, Мамфорд 1954: Jons, Howard, Mumford, Književnost i ekonomski poredak, u: *Spasavanje američkog kapitalizma, Jedan liberalni ekonomski program*, Kultura: Zagreb, 343-345.
- Клајн 2001: M. Klein, *Rainbow's End, The Crash of 1929*, Oxford: Oxford University Press.
- Кроен 2004: S. Kroen, A Political History of the Consumer, *The Historical Journal*, 47, 3, 709-736.
- Кроес 2002: R. Kroes, "American Empire and Cultural Imperialism: A View from the Receiving End", in *Rethinking American History in a Global Age*, (Edited by Thomas Bender), University of California Press, Los Angeles, Berkeley, London: 295-315.
- Кивиг 2004: D. E Kyvig, *Daily Life in the United States 1920 – 1940, How Americans Lived Through the „Roaring Twenties“ and the Great Depression*, Chicago: Ivan R. Dee.
- Минх 1992: R. Münch, "Social Change in the United States: The System of Equality and Inequality" Social Change and Modernity, (Edited By Hans Haferkamp and Neil J. Smelser), University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 147-178.
- Портер 2002: E. Porter, *What Is This Thing Called Jazz? African American Musicians as Artists, Critics, and Activists*, Berkeley, University of California Press.
- Скот 1972: S. Scott, "Lessons from the History of American Broadcasting", *Science*, New Series, Vol. 178, No. 4067, 1263-1265.
- Слоат 2004: W. Sloat, *1929, America Before the Crash*, New York: Cooper Square Press.
- Соул 1989: G. H. Soule, *Prosperity Decade: From Wor to Depression: 1917 – 1929, The Economic History of the United States*, No. 8, Columbia University Press, New York: 113-119.
- Вомак 2005: J. Jr. Womack, "Doing Labor History: Feelings, Work, Material Power", *The Journal of The Historical Society*, V3, 255-296.

Vesna Aleksić

THE CULTURE OF MASS PRODUCTION AS "THE PHILOSOPHY OF LIFE"

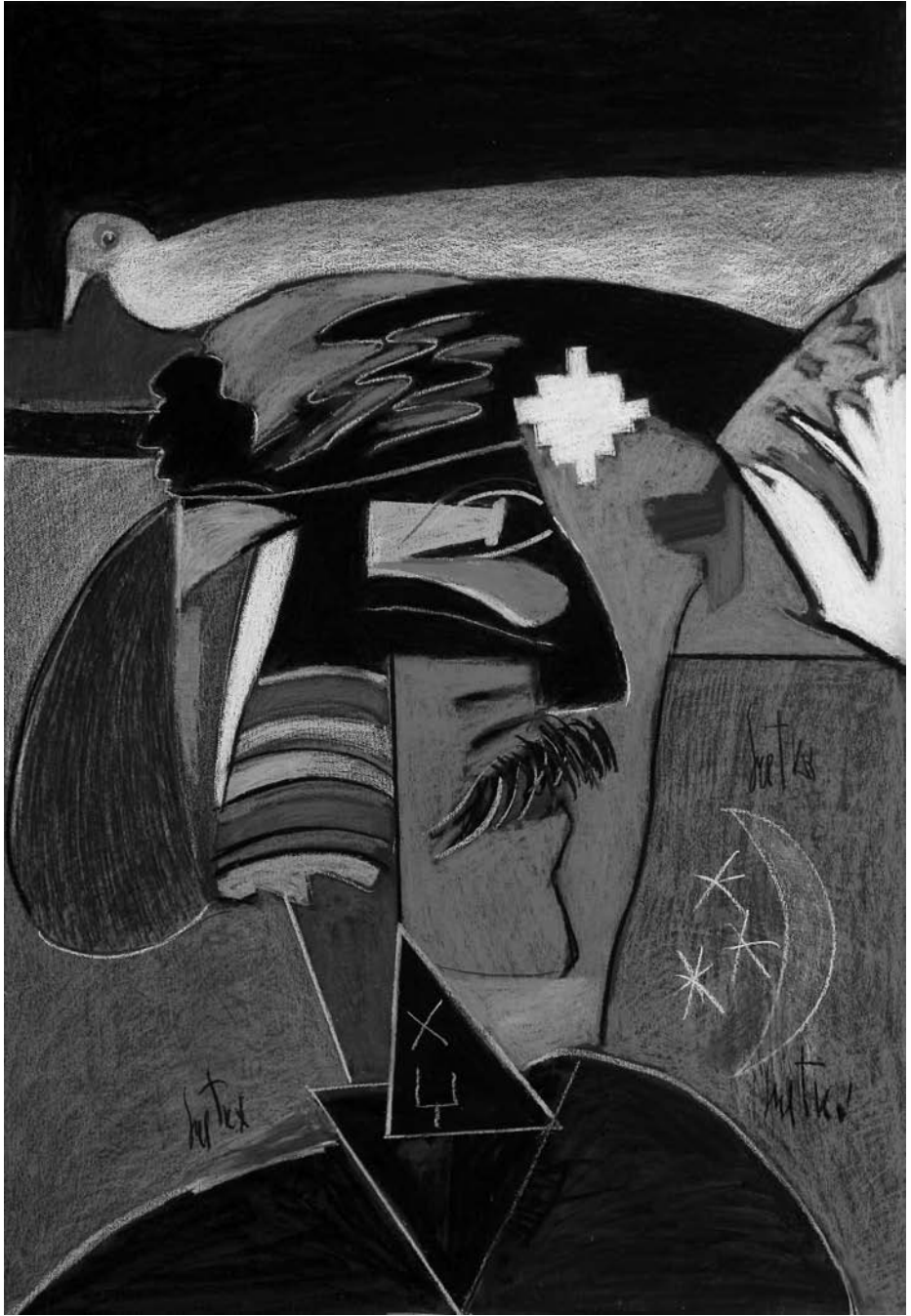
Summary

The widespread opinion that prevailed during the 1920's, was that countries like the United States entered the era of permanent abundance and mass production with improved construction industry repealed poverty and provides, for the first time in history, a high standard of living for everyone. Culture of mass consumption, which is then formed, can not be described the simple words. In fact, the effort to describe any period of history of American society, must include consideration of the ideas, values and tastes which at that time were particularly conspicuous and promoted. Illuminating its power and true nature can help to provide answers to one of the main issues of this artical and that is the way the American society in the mass culture is transmitted.

Key words: mass culture, education, consumption, mass media, United States

Примљен октобра 2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012.

Сретко Дивљан, Харис

Драган Р. Богојевић¹
Филозофски факултет
Универзитет Црне Горе

РУСО - НЕМИРНА САВЈЕСТ ПРОСВЈЕТИТЕЉСТВА

Жан-Жак Русо представља инспирацију и подстицај за савремени књижевни израз. Покушаћемо да, кроз анализу *Lettres à Malesherbes* (*Писма Малзербу*), тих тако русоовских драгуља књижевне продукције, укажемо на радикалну новину у његовом писању: филозофски приступ који се преплиће са узнемирујућом и несвакидашњом игром савјести. На ширем плану, изван личне равни сукоба између њега и Волтера, указаћемо на кључне елементе раскида у пољу *Просвјетитељства*: различите концепције у поимању праведног друштва и развоја наука, умјетности и књижевности.

Кључне ријечи: уточиште, природа, завјера, пријатељи, правда, истина, писма, аутобиографија, мизантропија

Зашто Русо?

Представљајући Жан-Жак Русоа у својој студији, Ромен Ролан каже:

Жан-Жак Русо је један од најочигледнијих примјера надмоћи духа над временом. Он је продубио, преобликовао, преобразио друштво свога вијека и вијека који га је наслиједио. Присталице старог, урушеног свијета неумитно су озлојеђене. Приписивале су му, као и Волтеру, одговорност за све потресе у 19. вијеку.² (Ролан 1949: 7)

Мало је писаца који су оставили тако снажан печат још за живота својим дјелом и личношћу. Његова „сјенка“ не престаје да наткриљује генерације писаца и читалаца које су дошле послије њега. Русо стално води дијалог са читаоцем, непоновљиво, страствено, бесмртно, како то до тада нико није радио. Свако његово дјело одјекнуло је као удар грома, а мало писаца се може похвалити толиким степеном обожавања и оспоравања. Русоово дјело естетским, филозофским и књижевним квалитетима плијени и обавезује на упознавање. Поводом обиљежавања триста година од рођења великог писца 2012. године, Максим Ровер у уводнику часописа *Le Magazine Littéraire* пише:

1 d.bogojevic@t-com.me

2 Сви цитирани одломци дати су у преводу Драгана Богојевића. (прим. аут.)

За своје савременике, човјек Русо је био необична појава: код Жан-Жака се долазило као што се данас обилази неки историјски споменик. Јесте, писац је био споменик, с постољем од књига, с мислима као конструкцијом, и понашањем, љубавима и пријатељима, као заставама ношеним вјетром. Русо почива у Пантеону гдје се, нема сумње, досађује. Ако је 2012. требало да буде година у знаку Русоа, онда није у питању само календарска случајност: недостаје нам више него икада. (Ровер 2011: 53)

Русо прије романтичара одбацује мит о *Ренесанси* која извлачи западну цивилизацију из раља опскурног и мрачног *Средњег вијека*. Истрајно разобличава потребу за раскоши која фаворизује површност, економску неједнакост и самољубље. Критика позоришта (изазвана Даламберовим чланком „Женева“ у *Енциклопедији*) отвара кључне теме његове космогоније. Критикујући Молијера што извргава руглу аутентичне вриједности да би насмијао публику или осуђујући на пропаст Дидроову концепцију буржоаске моралне драме - Русо се обрачунава са неким од темељних лаичких принципа *Просвјетљивости*.

Русо није пуки моралиста. Преиспитујући филозофска становишта своје епохе, истовремено нуди другачији поглед и неку врсту глобалистичко-рационалног објашњења: филозофија треба да се бави човјеком и разлучи постојање Зла на земљи, штитећи природу и не подлијежући религиозним или научним стереотипима³. У својим дјелима настоји да осмисли „теорију о човјеку“ којом би објаснио тренутно стање ствари у друштву и учинио видљивим цјеловити развој друштвеног бића у складу са људском природом. Русо баштини и главне одлике Локовог емпиризма, али сматра да је емпиристичка филозофија недостатна у објашњењу генезе самих идеја. Та метода није у стању да нас повеже са божјом идејом, идејом нематеријалног духа, нити неког општег поретка у коме душа пребива. О томе колико је русоовска мисао блиска нашим временима, најбоље свједочи и овај цитат:

Приближавамо се стању кризе и вијеку револуција. (Шарак 2011: 57)

Зашто су важна *Писма Малзербу*?

Писма нас занимају по више основа. Један је свакако у естетско-стилској равни. *Писма* су написана у једном даху, готово без преправке и садрже све елементе књижевног стила „збуњујуће магије“, како то дефинише њемачки филозоф Кант. И Сент-Бев је сматрао да Русо „није написао ништа љепше од *Писама Малзербу*“. Невелика по обиму, *Писма Малзербу* садрже све одлике заводљиве, поетске, издашане прозе, која у заглашујућем ритму изазовних ставова и неочекиваних обрта производи тзв. ефекат Русо - изненађујућу тезу, као удар грома, парадокс...

С друге стране, *Писма Малзербу* обезбјеђују и непоновљиво, кондензовано, препознатљиво „складиште“ најважнијих питања која Русо

3 Мисли на Библију и праотачки гријех и Хобсову девизу: човјек је човјеку вук.

неуморно поставља. Директно или индиректно, у *Писмима* се говори о занату писца, искварености друштва, разлозима неједнакости, непотребној раскоши, величању природе, мизантропији, моралу, неправди, пријатељству, срећи, повлачењу из друштва, Женеви, имагинацији...

Интерес *Писама* огледа се и у неминовној синергији писања и промишљања, личног и општег, Русоа човјека, ботаничара, музичара и Русоа писца, филозофа, социолога. Очигледна је та нераскидива веза између личних, опсесивних тема и Русоове политичке, филозофске мисли. Као што каже Жан Старобински:

[...] да се можда читава историјска теорија о Русоу не своди на конструкцију усмјерену ка оправдању личног избора [...]. Није ли изградио принципе и дао историјска објашњења једино да би се искупио и оправдао свој необични живот, своју стидљивост, своју неспретност, своју ђудљивост, и ту тако неуку Терезу са којом заснива домаћинство. (Старобински 1971: 50)

Коначно, *Писма Малзербу* представљају одлучујући заокрет у писању аутобиографске, апологетске прозе. Русо започиње рад на себи, који се више неће заустављати. Показује завидан смисао за самоспознају и тумачење сопствених поступака, без илузије да се може схватити другачије осим: да осликава себе онаквим каквим се види и какав стварно јесте. Једино је он компетентан да каже и спозна истину о себи. Тако да *Писма* представљају неку врсту прототипа за писање Русоових аутобиографских дјела (и он сам их сматра сажетком *Исповијести*). Касније, Русо се, углавном, представља у што ласкавијем свијетлу, инсистирајући на сопственој посебности и природној доброту. Тако лакше налази оправдање за „повлачење“ из друштва - инсистирајући да се не ради ни о мизантропији, ни о осамљености, и никако о лошем човјеку.⁴ Свјестан је да себе мора поштовати, и уколико одиста жели да се утјешу, позитивна „конструкција“ о себи му у томе може само помоћи.

Разлози настанка *Писама*

Русо од 1756. године живи изван Париза, а током јесени 1761. године проживљава тешку психичку кризу и појачане нападе болести која га поодавно мучи. Бојао се да ће умријети прије него што заврши *Друштвени уговор* и *Емила*, то „последње, најкорисније, најцјењеније од његових дјела, које му је највише прирасло за срце од свих осталих“ (Русо 2010: 7), тим прије што је у то дјело уврстио свој религиозни кредо: *Вјероисповијест савојског викара*. Био је убијеђен да је жртва језуитске завјере да се спријечи штампање *Емила* како би се, након његове смрти, објавило неко искривљено издање, које би оцрнило његову личност.

Такође, нападан је од стране пријатеља филозофа за „бјекство“ из друштвеног живота и самотништво на селу и периферији Париза. Они

⁴ Алузија на реплику из Дидроове драме *Биолошки син: Само су лоши људи сами (Il n'y a que le méchant qui soit seul)*.

на тај вољни Русоов чин гледају као на слабост, себичност и моралну изопаченост, па и исквареност. Као директор *Државне цензуре*⁵, господин Малзерб је био веома угледна и утицајна особа у то доба. Будући да саосјећа са Русовим проблемима и недаћама, покушао је да му помогне. Пише му писмо у коме га увјерава да му је позната Русоова „изузетна сензибилност“ и „огромна меланхолија“, које су још више изражене због самоће и болести. Потом наглашава:

Начин живота који сте одабрали превише је особен, а ви сте превише славни да би вас публика оставила на миру. Имате непријатеље и за вас би било понижавајуће да их немате, и можете бити сигурни да многи људи осуђују само крајње побуде које црпите из таштине, коју смо сматрали непримјереном и старим филозофима. (Русо 2010: 8)

„Изгнаник“ из Монморенсија као да је само то чекао! Одмах се подухвата писања четири дужа писма у јануару 1762. године, како би високом званичнику краљевске управе објаснио „праве мотиве свога владања“.

Концепција Писама

Русо их није замислио као посебно дјело. Њему је било најпрече да исправи погрешну слику која у јавности кружи о њему. Русо жели да увјери свог утицајног заштитника да није у праву што за њега мисли да је меланхолик, усамљеник, а тиме и несрећан човјек. Стога Русо развија разрађену аргументацију, која увијек долази до изражаја на почетку и на крају писма. Колико је Русоу било стало до њих, свједочи и накнадни захтјев Малзербу да му достави копије, јер их он сам није направио. Када их је објединио, пуни наслов гласи: *Четири писма господину предсједнику де Малзербу која садрже праву слику мог карактера и праве мотиве мог укућног понашања*.

У првом писму Русо одбацује разлоге које његови непријатељи лансирају поводом његовог „повлачења“. Прави разлог због кога се повукао из друштвеног живота треба тражити у „неутаживој жељи за слободом“⁶ (Русо 2010: 18) која га уљуљкује и побуђује жељу за уживањем, што је код њега јаче од свега. Русо је такође свјестан да немарност с којом објашњава свој отклон од свијета, може да буде и контра-аргумент, имајући у виду књижевни успјех и претходне активности.

Зато у другом писму Русо оправдава свој књижевни ангажман скоро квази-невољним чином, коме је претходило изузетно искуство које он представља као просвјетљење. Такође, након што напише његова посљедња дјела (*Друштвени уговор* и *Емила*), обећава растанак од публике .

5 На француском: *La Librairie*. Да би се нека књига званично објавила, морала је да има тзв. *привилегију*, односно одобрење од централних власти. Малзерб је имао функцију главног „цензора“ у краљевству. Будући да је благонаклоно гледао на филозофе, када би пројекат *Енциклопедије* западао у кризу, налазио је начин да деблокира ситуацију и омогући њено несметано излажење.

6 Из исте потребе Русо је касније написао *Исповијести* и *Русо суди Жан-Жаку*.

У трећем писму, Русо жели да убиједи Малзерба да уопште није несрећан и потрошен меланхолијом, већ да проживљава срећне тренутке и да је направио избор у складу са својим темпераментом. Да би поткрије-пио те наводе, описује интензивни доживљај природе у шумарку покрај Монморенсија, гдје тренутно борави.

Четврто писмо се бави оспоравањем критика од стране филозофа, које углавном истичу бескорисност Русоа изван друштва. Он се брани ставовима из *Расправа* и *Писма Даламберу*, сматрајући да тако чини добро дјело за људе и праведније друштво. С друге стране, избјегавајући друштво и дружење са значајним и познатим личностима (осим свог домаћина маршала од Луксембурга, с којим га ипак не веже интимно пријатељство), он живи у складу са својом природом. Тиме жели да оспори кључну оптужбу, изнесу од стране Дидроа, да једино лоши људи живе изван друштва. Управо супротно, он живи повучено али, или боље -јер- није лош човјек, лоши људи живе у друштву. Живјећи по страни, могао је „себи да учини добро, а другима ништа лоше“ (Русо 2010: 33).

Филозофски приступ и игра савјести

У овом дијелу рада, покушаћемо да укажемо на Русоову **радикалну новину у писању**. Наиме, код Русоа, ријеч је увијек у функцији изношења одређених мисли, осјећања, идеја, ставова. Таланат писца, укршта се с талентом мислиоца, производећи непревазиђени спој естетског ужитка и идејног садржаја. Такође, анализирајући *Писма*, долазимо до готово свих кључних тема које Русо промишља.

Писање као занат

Русо заузима презрив и негаторски став према писцима и писању уопште. То што је и сам постао писац, за њега представља деградацију и кобну случајност јер „све што ми се дешава (од тада) и што ме снашло само је неизбежна посљедица тог тренутка заблудјелости“ (Русо 1973: 351). У *Писмима* користи одреднице (*ши људи од џера, наши људи од џера*), подсмјивајући се сопственом ангажману као писца. Русо не жели да буде писац-занатлија (због тога је морао да да дјецу у сиротиште, јер није имао новца да их прехрани, а није желио да пише „по задатку“), а истовремено оптужује Дидроа⁷ да је због њега, против своје воље, постао писац и да је и то један од разлога разлаза међу њима. Сукоб

⁷ Русо је ишао да посети Дидроа у затвору, успут прелистава новине и наилази на оглас академије из Дижона у коме се тражи да се напише рад на тему: *Да ли је развој наука, вјештина и умјетности оилеменио обичаје?* Русо пише *Расправу о наукама и умјетностима*. Текст изазива скандал. Одговор је негативан. Расипништво, распуштено, слуганство казна су за излазак из блаженог незнања и вјечите мудрости у којој смо били, напредак наука и умјетности није нас усрећило, напротив, искварио је обичаје, што је довело и до кварења укуса. Кључна Русоова теза налази се и у *Писмима*, а Русо у уводу *Емила* такође експлицитно констатује: „Све је добро што изађе из руку *Ствароца*, све се поквири у рукама човјека“.

између човјека и писца постоји, што је видљиво у *Писмима* и осталим аутобиографским дјелима. Критичар Жорж Меј сматра да „[...] пишући аутобиографска дјела, он наставља да искупљује грешку прве Расправе и да се креће у зачараном кругу у коме се сам затворио: постао је писац да би показао да то није требало бити, наставља да то буде да би показао да то више није“. (Меј 1994: 58)

Русо вјерује да, за разлику од других, он препознаје узроке зла: пороци не припадају толико човјеку, колико људима под утицајем лоше власти. Русо презире „људе од пера“ и „филозофе“ (међу које убраја Дидроа и Грима са којима дефинитивно раскида 1757-1758) зато што живе у корумпираном друштву, пуном предрасуда, вјештачких порива, у коме се љубав за себе (природно осјећање) замјењује самољубљем (изазива мржњу и сужањство). По њему, филозофи и писци највише су склони самољубљу, а он не припада тој „књижевној братији“. У једном другом дјелу, Русо најбоље о томе „суди“ о Жан-Жаку:

Видим да у овом вијеку, у коме филозофија само уништава, тај аутор једини уздиже оно што треба. У свим другим књигама, најприје рашчлањујем страст која их носи и лични интерес којим се аутор руководи. Једино ми се чини да Жан-Жак тражи постојано и простодушно истину. Једино ми се чини да он људима показује пут истинске среће, учећи их да разликују стварност од лажне спољашњости, природног од извјештаченог и несмајног човјека, кога су направиле наше институције и предрасуде; једино он ми се, укратко, учинио ватрено надахнутим љубављу за опште добро, без тајних планова и личног интереса. (Русо 1959: 783 и 728)

Рејутација мизантропија и осјећај неправде

У *Писмима Малзербу* Русо хвали „повлачење“ и, попут Алсеста⁸ одређује се за самоћу („пустињу“) у односу на корумпирано друштво. Он не доживљава мизантропију као ману која подразумијева мржњу према људима. Он не мрзи људе, већ не воли лоше и неправедне људе, који су производ друштва. Он има високо мишљење о човјеку из природе, пуног доброте, а људе избјегава зато што их воли! Тако карактеристична, Русоовски парадоксална реченица! Ево тог пасуса из четвртог писма:

Имам веома љубавно срце, али које може бити довољно самом себи. Превише волим људе, да бих правио избор међу њима: све их волим и зато што их волим, мрзим неправду; зато што их волим, избјегавам их: мање патим због њихове злобе када их не видим... (Русо 2010: 36).

У каснијим аутобиографским дјелима, још више наглашава ову парадоксалну аргументацију, истичући себе као оличење друштвености!

8 Главни лик из Молијеровог комада *Мизантроп* кога Русо у свом чувеном *Писму Даламберу* „брани“ указујући на његово непристајање на неправду и дволичност.

Одиста друштвеном бићу је теже да успостави дружење од неког другог, јер му не одговара лажно представљање. Више воли да живи далеко од лоших људи и не мисли на њих, него да их гледа и мрзи.

Русо је рано заволио књиге (па отуда то његово „неизрециво гађење“ према стварним људима), изградио склоност ка „херојском и романескном“ и дивљење према изузетним личностима и пријазном друштву које окупља „бића (моме) срцу драга.“ (Русо 2010: 17, 21, 431)

Русо се стално ставља у позицију жртве, неправедно прогањане, те стога бјекство из друштва и повлачење у самоћу представљају један од начина ефикасне одбране и заузимање критичког става. У *Исјовијесцима*, Русо наводи епизоду када је неправедно оптужио једну дјевојку за нешто што је он урадио. Осјећање стида или страха од јавне осуде, надвладала су осјећај за правду и истинољубивост. Та слика почињене неправде из дјетињства, прати га до краја живота...

„Теорија“ завјере, завјештине и посихумној слави

Одмах бих пристјао да ме се нико не сјећа, али не бих пристјао, признајем, да ме се сјећају као нечасног човјека. (Русо 1959: 672-673).

Русо се и у *Исјовијесцима* с горчином присјећа завјере коју су покренули његови тобожњи пријатељи филозофи. У *Писмима Малзербу*, током свог боравка у Ермитажу, код Мме Демине изјављује: „*Шек сам почео да живим 9. априла 1956*“ (Русо 2010: 37). Увјерен је да се све радило с циљем да га изољују и од његовог повлачења направе наметнуту самоћу. У једном другом аутобиографском дјелу наводи:

Ево ме сам на земљи, без браће, ближњих, пријатеља, друштва, сам са собом. Најдруштвенији и највољенији од људи, прогнан је од истих једногласно. Смишљајући из мржње мучитељске смицалице које ће највише погодити моју осјетљиву душу, жестоко су раскинули све оно што ме за њих везивало. Волио бих људе, упркос њима самима. Моју љубав би изгубили, онда када би престали да буду људи. (Русо 2001: 44)

Сматрао је да нема могућности да се брани, јер није био потпуно сигуран какву све слику шире о њему у јавности. Али је сигуран да су га непријатељи представљали као преваранта да би унизили идеје и принципе изнете у његовим дјелима. Томе треба додати и параноичне страхове о језуитској намјери да спријече штампање *Емила*. Ипак, извјесно је да се није радило о организованој завјери (то и Русо у неким писмима касније признаје, приписујући то појачаном стресу, болести и израженој имагинацији). Наравно, било је и реалних проблема, попут протјеривања из Француске и Женева због *Емила и Друштвеног уговора* (1762)

или отвореног размимоилажења са Волтером⁹ или тоталног раскида са осталим филозофима. С друге стране, Русо је све радио да буде на маргинама друштва и усамљена жртва, потхрањујући осјећање невиности и „бољег“ у односу на друге људе. У писму Иверноу од 28. марта 1768. каже: „*Ништан није веће, љепше, него истина због истине. Завидим слави мученика. Иако не дијелимо баш исту вјеру у свему, дијелимо исту невиност, исту ревност и моје срце је достојно њих.*“

Чињеница је да се Русо често „понесе“ и претјерује из жеље да пошто-пото нешто докаже, а има и потребу да „реконструише“ догађаје како би се оправдао. Тако за „просвјетљење“ из Венсена каже да су му одмах биле јасне све противурјечности друштвеног система и да никада није могао написати све оно што је тада видио и доживио. Ипак, управо га је прва *Расправа* лансирала у књижевну орбиту и поставила темељне принципе његове мисли! Такође, у *Писмима Малзербу* објашњава да самоћу прижељкује због неутаживог духа слободе, да би у некој другој прилици изјавио да је изабрао „самоћу из лијености и због болести и да би радио исто што и други, само да је мало здравији и активнији.“ (Русо 1959: 1225).

Русо, наравно, држи до Малзербовог суда, али свјестан је да ће *Писма* читати више људи, те му је стога веома стало до истине. Тако да чак „наговјешта“ позитиван исход по њега. Реченица попут: „*умријећу исту њен надом у Врховно Божанство и убијећен да од свих људи које знам, нико није бољи о мене*“ (Русо 2010: 20), не оставља Малзербу много простора, јер не може, а да се не сложи са Врховним Бићем... Али, није ли истина коју Русо заговара његов лични доживљај? Дидро му је пребацивао то у писму од 17. октобра 1757: „*Знам да, што год радили, ви ћете увијек имати за свједока вашу савјест; али да ли је то довољно и да ли је дозвољено да се, у одређеном степену, занемаре свједочења других људи?*“.

Чини се да је Русоу посебно стало до тога да га будуће генерације памте као доброг човјека. Увјерава како су његова дјела израз најдубљег бића и истинске добротe. Не занима га суд свога времена, које је одавно презрео, али у четвртном писму хвали доброту својих домаћина, за које би заложиио и оно што му је најбитније, а то је: „почаст коју очекујем од потомства, коју ће ми удијелити, јер је заслужујем, а потомство је увијек правично.“ (Русо 2010: 37)

Русо не трпи лаж, неправду, дволичност свога доба и људи у граду. А, готово писаца и угледних људи. Зато и не воли статусне симболе (одбија мјесто уредника једног часописа које му Малзерб нуди, напушта државни посао код господина Франкеја) и, како каже у другом *Писму Малзербу*: „ревностно сам предузео што ми треба.“ (Русо 2010: 25). То значи да вјерује у природну доброту човјека, кога кваре институције, и по-

9 Након објављивања Руссоових *Расправа*, а потом и *Емила и Друшћеног уговора*, два великана француског Просвјетљештва имали су чувену преписку. Волтер је оптуживао Русоа за мизантропију, недоследност и додворавање обичном народу, оптужујући га да држи моралне придице о васпитању, а сопствену дјецу оставља у сиротиште. Русо се бранио да је то урадио због недостатка новца и маестралним тезама у *Писму Даламберу*.

вратак обичном животу, без обзира на славу која га прати. Не подноси живот који воде богати и угледни људи (а то подразумијева и спољашњи изглед: нема више мача, сата, бијелих сокни, накита, фризура, само обична перика и сукнено одијело). Стога иде да живи ван града, на село, гдје проналази срећу, уточиште, природу...

Срећа, уточиште, природа

Срећа заузима једно од кључних мјеста у Русоовом животу. Аутобиографски приступ је само продужава, о чему најбоље свједочи треће писмо: „Моје бољке су дјело природе, али моја срећа је само моја.“ (Русо 2010: 27). У потрази за срећом проналази легитимни смисао живота. Због тога треба отићи из града у коме владају самољубље и лажна осјећања. Захваљујући уточишту у Ермитажу могао је „пронаћи истинска задовољства човјечанства, тако дражесна, тако чиста и убудуће тако далека од људи.“ (Русо 2010: 30-31). У трећем писму описује „блага уживања“ у додиру са природом. Онај ко може да осјети тако нешто сигурно није лош човјек и рај му је обезбијеђен. Јер, тежња ка срећи се остварује уз учешће религиозног осјећања. Русо се ту разликује од филозофа-атеиста. Он је деиста, вјерује у Бога ствараоца и обновитеља, који је непознајљив, неразумљив путем разума. Доказ за његово постојање налази у унутрашњем доживљају који производи посматрање природе. Вјерује у бесмртност душе и добротинитељско *Провиђење* (још једна тачка разлика са Волтером, који га исмијава у *Кандиду*). Да би доживио срећу, снагу или слободу, предаје се узвишеним мислима, поретку ствари, али не да би их тумачио, већ да би им се непрестано дивио и обожавао мудрог творца кога осјећа.

Уточиште, прибјежиште, повлачење, бјекство - кључни елемент „реформе“ коју Русо предузима и централна тема промишљања о себи, људској природи и друштву свога времена. Такође, централна тема односа са „филозофима“. Русо је сматрао да није створен за живот у друштву, да је његово срце живо, а дух лијен, да је успорен, да му тешко падају друштвене обавезе и „често је одсутан духом, па не може да се истакне у разговору“ (Русо 2010: 28-31). Сматра да је уточиште добра ствар за човјека који не трпи неправду и кога градска средина не прихвата:

У дјелима која сам написао у Паризу осјећа се жучност човјека измореног буком великог града и огорчење због непрестаног мимохода порока. Она која сам написао из мог уточишта у Ермитажу одишу самилошћу и благородношћу, које се једино могу осјетити у шумовитом пропланку, доказујући како на мене утиче одлазак из града на село. (Русо 2010: 89)

Теже му је да живи сам међу људима, него сам у пустињи. Активни живот га не занима, самоћа је добар изговор да се побјегне од обавеза и наметљиваца. У шуми тражи нетакнута мјеста, гдје се не осјећа сужањство и доминација. И у предговору *Нове Елоизе* пребацује суграђанима који мисле да се не може живјети изван Париза.

Посебно су Русоа забољеле Дидроове опаске: *Само лош човјек је сам и Чудна ми грађанина од пусишињака*. Али и Волтерове, који побија Русоове тезе о утицају друштва, говорећи да човјека квари управо изопштено из друштва. Русо, који је Дидроа волио, а Волтера цијенио, не одустаје од својих ставова и сматра да је Дидроа „покварило“ окружење, док Волтера сматра себичним и саможивим.

Друштвеност је једна од кључних вриједности *Просвјетитељства*. Русо заузима став ратоборног усамљеника и позива се на негативне примјере. Филозофи, с друге стране, на његов бијег из друштва гледају као на злочин. Једно од главних својстава филозофа, у Димарсеовом чланку „Филозоф“ у *Енциклопедији*, управо је рад на стицању квалитетне друштвености. Русо одиста дјелује као човјек парадокса када Малзербу објашњава презир који осјећа према људима свог доба. Стога у *Писмима*, и касније у другим аутобиографским дјелима, Русо употребљава сва реторичка средства да се оправда од оптужби за усамљеништво и „бјекство“ из града. Увјерава да је много кориснији људском роду у самоћи, него писци који живе у граду. Питање уточишта је у блиској вези са појмовима „људског срца“ и „природе.“

А природа има одлучујућу улогу у Русоовом мисаоном склопу и животу. Управо у односу на природу гради сопствену „изузетност“ и отпор према друштву. У природи се осјећа безбиједним. Разлику између природе и друштва види као разлику између љубави за себе (природно осјећање, које води у хуманост и врлину) и самољубља (лажно осјећање, створено у друштву, извор таштине и зла). Русо је одиста апологета природе и сматра себе човјеком природе и добра срца. То га и издваја од свјетине, јер његову природност други не разумију. Бољи је од других, јер је близак природи, али и зато што живи у складу са својом природом:

Од мене је зависило, не да промијеним темперамент или преузнем други карактер, већ да од себе учим, да би ме учинио добрим самом себи и нипошто лошим по друге... да дам примјер другима како да живе (Русо 2010: 33-34).

То идеализовање природе га увјерава да су урођеници срећнији од нас, јер не желе да се прилагоде нашем начину живота (за разлику од Волтера који мисли да су канибали и варвари). Мистично искуство и доживљај природе у трећем писму најбоље илуструју улогу природе за Русоа. Најприје, она му пружа уточиште у коме се осјећа срећним, у шта Малзерб не вјерује. Потом, износи деистичко схватање живота, што га разликује од других филозофа. Најзад, срећа коју проживљава је доказ његове невиности и вјечности: „нека слични дани испуне вјечност за мене, не тражим ништа друго“ (Русо 2010: 32).

Аутобиографија, пријатељство и исправан човјек

Писма Малзербу припадају аутобиографском жанру. Писац-наратор је главни јунак који жели да изложи и објасни своју личност. Русо

преко неколико упечатљивих слика, углавном слиједећи хронолошки ред, исписује странице о себи и о ономе што му се дешава у животу. Откривајући своју „унутрашњост“, Русо жели да истакне јединство које постоји између њега и дјела, а полазиште је у његовом ја: „у Расправама, као и у Елоизи, као и у Емилу, Русо-човјек је мјера свих ствари, његово ја настоји да се ухвати у увијек неухватљиво јединство и које се, једном ријечју, тражи.“¹⁰

Одбацује и жаоке филозофа, говорећи да га не познају или да намјерно желе да срозају његов углед, јер им се не свиђа то што људи могу видјети у њему и „можда би (му) и опростили умијеће у вјештини писања, али (му) нису могли опростити да (његово) владање служи као примјер који је њих изгледа забрињавао“. (Русо 1973: 362).

Малзербу жели да се представи и „на своју користи и на своју штењу“ (Русо 2010: 20), јер има изражену потребу за правичношћу. Мрзи неправду и највише се плаши да га виде онаквим какав није, умјесто онаквим какав јесте. Љубав према истини је друга страна љубави према правди. Ипак, пред крај живота је више резигниран у погледу правде и истинитог спознавања себе, али га осјећај самопоштовања не напушта.

И у пријатељству, Русо разликују оно „интимно“, без интереса, које веже два срца и задржава слободу свакога и „монденско“, које се остварује кроз услуге, заслуге, површно, и које обично захтијева осјећај захвалности. Током разлаза са Дидроом, Русо му објашњава да учињена услуга није доказ пријатељства, већ једноставно честитости, да не може бити пријатељ, ако се не воли. Прави пријатељи никада не траже ништа заузврат. У *Писмима* објашњава да изневјерити пријатеља значи починити чин љубавне издаје, а захладити односе с драгим пријатељем је равно унутарњем распућивању. Русо нема илузија да може имати правог пријатеља у таквом друштву: „Био сам саздан да будем најбољи могући пријатељ, али онај који је требало да ми одговара, још се није појавио.“ (Русо 1959: 1124)

Русо прво писмо завршава: „од свих људи које познајем, нико није бољи од мене“. Нешто слично понавља и у *Исјовијесцима* („нико не може рећи-био сам бољи од тог човјека“). Неподношљива надменост? Могуће, али исто тако израз одлучног одбијања Дидроове опаске. Русо је дубоко и трајно повријеђен мишљењем свог пријатеља о њему као лошем човјеку! *Писма Малзербу* представљају неку врсту Русоовог пред-текста, концентришући главне теме које га опсиједају (самољубље, корупција, неправда, али и љубав према слободи, истини, правди, моралној савјести, склоност ка чистим задовољствима, осјећајност, имагинација) и доживљај Русоа као странца у таквом друштву.

Русо зна да у њему живи човјек природе, који је „природно добар“, без предрасуда и лажних страсти. Он је човјек у пуној природној истини и без имало злобе. Иако се у *Писмима* жели представити и у лијепом и

¹⁰ Мунтеано 1975: 20, В. Munteano, *Solitude et contradictions de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, Nizet, 1975 у Русо 2010: 100.

ружном свјетлу, он никада није „лош“. За себе каже да је постао срећен човек, који живи у складу са својом природом.

Због тога се прихвата писања аутобиографије која му чини ужитак, али му и омогућава стално преиспитивање и упитаност: ко је заправо Жан-Жак Русо?...

Закључак

Ко је заиста аутор *Писама Малзербу*? Да ли је то човек кога невјероватна лијеност чини неподобним за друштвени живот? Да ли је то човек који вреднује стање природе замишљене према себи, како би се обрушио на друштво искварено вјештачким страстима?

Да ли је то усамљеник који повлачење из градског живота доживљава као уточиште, али и као изабрано мјесто за праведнике? Да ли је то тај праведник који у уточишту налази непатворену и интезивну срећу посматрања и сањарења, темељну доброту, доказ о постојању *Узвишеног бића* и обећање спаса? Да ли је то осјетљиви човек изложен сталним нападима тобожњих пријатеља, али који вјерује да није било бољег човека од њега на планети земљи? Да ли је то народни трибун који мрзи високе званичнике, њихове статусне симболе, опорост, нискост, предрасуде и пороке? И супротставља им вриједности: слободу, природу, истину, морал, правду, живот за себе.

Да ли је то писац који, након закашњелог и бруталног упада у свијет писаца *Расправом о наукама и умјетностима*, износи парадоксалну и провокативну тезу, одговара на критике систематизацијом изнесених ставова и одриче се „људи од пера“. Он не оптужује злоупотребе апсолутне монархије као филозофи, већ доводи у питање основне постулате грађанског друштва у настајању.

Његова снага можда управо и лежи у тој привидној позицији маргиналаца склоног контрастима. Женевањанин и Француз, самоук и веома култивисан, музичар и писац, филозоф и умјетник, протестант и католик, интелектуалац одбојан према интелектуалцима, плебејац с нелагодом у народу, религиозан без цркве, заљубљен без жена... Маргиналност надокнађује непрестаним радом на помјерању граница, изазивању тензија, противурјечности, парадокса. Оно што карактерише књижевни стил човека неспретног и стидљивог у свакодневном животу је свакако - одважност! Он утискује у епоху *Просвјетљеништва* (коју критикује и живи, превазилази или интегрише), пресудну мутацију. Отвара пут за нови приступ личности, њеног односа са другима, са свијетом, са самим собом (Кути 2002:1182).

Литература

- Шалрантије 1987: М. Charpentier, J. Charpentier, *Littérature, textes et documents XVIII siècle*, Paris, Nathan.
- Кути 2002: D. Couty, *Histoire de la Littérature française*, Paris, Larousse.
- Меј 1994: G. May, *Rousseau*, Paris, Seuil.
- Орвил и др. 1994: P. Horville (collection dirigée par), *Anthologie de la littérature française du XVIII siècle*, Paris: Larousse.
- Ролан 1949: R. Rolland, *Les pages immortelles de J.J. Rousseau*, Paris, Corrèa.
- Ровер 2011: M. Rovere, *Le promeneur tricentenaire-Rousseau*, Paris, Le Magazine Littéraire Tricentenaire Rousseau, l'ombre des Lumières, 53.
- Русо 2010: J.-J. Rousseau, *Lettres à Malesherbes*, Paris: Le livre de poche, Libretti.
- Русо 2001: J.-J. Rousseau, *Rêveries du promeneur solitaire*, Paris, Le livre de poche.
- Русо 1973: J.-J. Rousseau, *Les Confessions*, Paris: Gallimard.
- Русо 1959: J.-J. Rousseau, *Œuvres complètes I, Dialogues II, et Mon portrait*, Paris, Gallimard.
- Серкиљини и др. 2007: J. Cerquiglini-Toulet, F. Lestringant sous la direction de J.-Y. Tadié, *La Littérature française: dynamique et histoire I*, Paris: Gallimard.
- Старобински 1971: J. Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau, La transparence et l'obstacle*, Paris, Gallimard.
- Татен-Гурије 1999: J.-J. Tatin-Gourier, *La Littérature française du XVIII siècle*, Paris, Dunod.
- Цакула и др. 1976: B. Džakula (urednik edicije), *Francuska književnost*, Sarajevo IGKRO „Svjetlost“ - OUR Zavod za udžbenike, Beograd, izdavačko preduzeće „Nolit“.
- Шарак 2001: A. Charrak, *Le promeneur tricentenaire-Rousseau*, Paris, Le Magazine Littéraire Tricentenaire Rousseau, l'ombre des Lumières, 57.

Dragan Bogojević

ROUSSEAU - LA CONSCIENCE INQUIÈTE DES LUMIÈRES

Резиме

Jean-Jacques Rousseau représente l'inspiration et l'encouragement pour l'expression littéraire contemporaine. A travers ses *Lettres à Malesherbes*, ces exemples typiques de la prose rousseauiste, nous allons essayer de démontrer la nouveauté radicale de son écriture: l'approche philosophique mêlée au jeu de conscience insolite et inquiétant. Dans un cadre plus large, en dehors du conflit personnel entre Voltaire et lui, nous allons envisager les motifs principaux de la rupture dans le champ des Lumières: les concepts différents d'une société plus juste et du progrès des Sciences, des Arts et des Belles Lettres.

Mots-clés: refuge, nature, complot, amis, justice, vérité, lettres, autobiographie, misanthropie.

Примљен септембра 2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012

Сретко Дивљан, *Птица и бик*

Славко Ж. Станојчић¹
Филолошко-уметнички факултет
Универзитета у Крагујевцу

ЛЕКСИЧКО-ТВОРБЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈЕЗИКА СЕЛЕНИЋЕВИХ НАРАТОРА²

Полазећи од генералне тезе да Селенићев роман *Очеви и оци* представља готово идеалну материју за анализу односа носилаца језика према оствареном језичком изразу, и то носилаца језика који се јављају и у виду пищевих ликова, међу њима и наратора који се не поклапа с писцем, што је у овом роману најчешћи случај, и у виду самога писца кад се јавља као наратор, аутор износи резултате своје анализе језичке грађе у сегменту главе I датог Селенићевог романа (стр. 5-80).

Кључне речи: српски језик, Слободан Селенић, наратор, идентитет, репрезентација, лексика, морфологија, творба речи, дискурс, семантика, стране речи, језички слојеви, архаизми, историзми, дијалектизми

1. Социолингвистички подаци показују да је Селенићева језичка основа (и уз чињеницу да је рођен у Пакрацу, Славонија, Хрватска, 1933, а умро 1995. у Београду)³ – управо *типична београдска урбана средина*.⁴ И – логично – овде је реч о анализи књижевникових метода у сликању идентитета ликова те средине, па је исто тако логично поћи и од сликовите, јасне и једноставно изречене Сапирове оцене да је језик „међи књижевности, као што су мермер, бронза или глина материјали вајара“ (Сапир 1992, 166)⁵. А како сам у основу својих испитивања Селенићевог начина употребе језичких јединица овога медија књижевности ставио и социолингвистичке елементе у роману *Очеви и оци*, логично ћу се позвати и на мисао Џорџа Јула да се социолингвистика бави међуодносом

1 slstanojic@gmail.com

2 Рад је остварен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структуре савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

3 В.: Марковић 2004: 153-238; Палавистра 2002: 79-92.

4 Средина коју је Александар Белић, истина, највише за последње деценије XIX и целу прву половину XX века, описао као несумњив период „брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика“, онога који је формирао касније солидне основе за стварање такозване школе „београдског стила“, стила који је А. Белић изједначавао са „београдским књижевним језиком“, и који се, управо по Белићевој оцени, развијао у смислу најбољих традиција Вуковог језика, уједначајући се и постајући комуникативно средство књижевних и културних кругова (в. Белић 1934: 193-200), чувајући углавном свој лик и примајући црте које су се из народног језика у њега уносиле на бази поменутих традиција (в. Ивић 1998: 256).

5 В. и: N. Fairclough, *Analysing Discourse*, (2003:162).

језика и друштва, те да је у тесној вези са антропологијом кроз истраживање језика и културе, као и са социологијом, па и социјалном психологијом у оним доменима који су повезани са тиме како се изражавају и препознају ставови и перцепције у понашању говорника било у датој групи, било ван ње (Yule 1997: 239-240).⁶

А у перцепцији Сапировог „материјала“ у (језичкој) свести говорника – у оквирима морфологије језика, уз структуру реченице као основне јединице комуникације, и у говорном и у писаном делу на првом месту се као јединица „медија књижевности“ налази – *лексика*, у коју улазе и *модел* *творбе речи*. Природно, она се може приказивати у потпуности, као систем језичке заједнице, али и – у реализацији и само једног представника те заједнице. Па и уже – може се приказивати као стилски поступак изабраног писца у свим његовим делима, или у само једном (изабраном) њиховом сегменту.

Статистички, и у њима нумерички методи ушли су одавно у лингвистику, и у лингвистичку стилистику, па иако, природно, не могу бити „подигнути на ниво фетиша“ (Ullmann 1966: 118 и даље), дакле – апсолутизовани, они су ипак узети као поуздан индикатор употребе одређених језичких јединица (свих нивоа, па и лексичких и творбених) као средстава стварања идентитета и ликова и самог писца као наратора у прозном делу.

Зато овај мој рад износи резултате анализе лексичко-творбеног нивоа неколико изабраних узорака дискурса Селенићевог романа.

2. Идући (филолошким) методом прочитавања језика главе I романа *Очеви и оци*, стр. 5-80, и приказујући, прво, категорију са ознаком *наративор-лик Стеван Медаковић*, могу констатовати прво статистичку чињеницу

(а) да је на тих 80 страна Сл. Селенић, рачунато простим математичким процесом бројања (920 речи / 1 стр. x 80 стр.), употребио просечно око 73.600 речи (= лексеме + њихове реализације, морфосинтаксичке речи);

(б) основна маса природно припада општем језику Селенићеве језичке генерације, тј. језичком узусу Београда друге половине XX века, и

(в) у тој маси речи, не укључујући у њих *оригиналну лексику и оригиналне синтаксичке јединице страних језика*, има 277 лексема које су могу дефинисати као лексема које су средство стварања идентитета и категорије *наративора-лика Стеван Медаковић*, у највећем броју примера (246), и категорије *лика₁,лика₂,лика₃...*, у много мањем броју примера (31). У крајњој анализи, и у овом другом случају – те лексема се могу узети као

6 „In general terms, sociolinguistics deals with the inter-relationships between language and society. It has strong connections to anthropology, through the investigation of language and culture, and to sociology, through the crucial role that language plays in the organization of social groups and institutions. It is also tied to social psychology, particularly with regard to how attitudes and perceptions are expressed and how in-group and out-group behaviors are identified. All these connections are needed if we are to make sense of what might be described as ‘social dialects’“ (Yule 1997: 239-240).

да су прошле кроз „језички филтер“ наратора-лика, осим у ретким случајевима када их контекст нарације „цитира“.

Навешћу те маркиране лексеме (и творбене моделе) – по морфосинтаксичким врстама речи, са бар по једним примером у њиховом микроконтексту, у – реченици и са кратким коментаром, који подразумева и консултацију *Речника српског књижевног језика Матице српске*, одн. консултацију актуелне граматике савременог српског језика, или релевантне друге (граматичке) литературе. У овом истраживању, у његовом фокусу биле су јединице из домена лексике и домена творбених модела.

Природно, методологија и техника истраживања чији се резултати излажу у овом раду (као и потреба одређивања рационалног обима рада) поставиле су и правило да се резултати анализе јединица из ове четири категорије, како су утврђени на језичком материјалу из главе I романа *Очеви и оци*, схвате као могућни и реално остварљиви и у материјалу из свих осталих делова романа. То значи да сам у првом плану имао лексичко-семантичку и творбену страну испитиваног дискурса романа и приказивао га методама текстлингвистике – у корелацији са (најчешће омеђеним) дискурсом.

3. (1) Прва категорија састоји се – од *домаће лексике*, која подразумева лексеме из књижевног (стандардног) језика заснованог на познатој народној бази (новоштокавски дијалекат), али и лексеме из других „домаћих“ слојева језика (дијалектизми, провинцијализми, па и – лексика из ранијих књижевних језика, до епохе модерног језика).

(2) Друга категорија састоји се – од лексике која се означава као *јо-зајмљеница*, дакле потпуно адаптирана страна лексика (loan-words)⁷.

(3) Трећа категорија састоји се – од *оригиналне лексике других језика*, било да је употребљена у контексту српске реченице, било да је *нараџор-лик* (или *лик*) употребљава у контексту реченице дотичног страног језика. У овом роману, наравно, пре свега је то – енглески језик⁸.

4. Језику наратора-лика „Стеван Медаковић“ – припада несумњиво највећи број тих лексема и, чак и у најуопштенијој дефиницији речено, за језичко осећање моје генерације (па и више генерација говорника српског језика београдске средине после II светског рата) асоцирају језик времена грађанског слоја којем као лик припада Стеван Медаковић. Могло би се рећи да се те лексеме могу означити као *циљно обележена* реализација Лајонсове категорије *diachrony-in-synchrony*, коју сам горе цитирао (в. фусноту 8). Наиме, све те лексичке јединице су несумњиво успешно средство презентације и социолингвистичког и културолошког идентитета који нам Селенић слика. Показано и на примеру теоријске дефиниције, на пример, када је реч о употреби језичког средства архаизације, сигурно је то Селенићева реализација принципа који лингвистика уопштава као констатацију о језичким варијацијама у времену: „Старе речи могу се поново оживети – историјски роман захвата у про-

7 В.: E. Sapir(1992: 146-155) G. Yule; (1997: 65-70).

8 В.: Norris1 (1993: 94 – 101).

шлост и враћа не само архаичне термине, него, ради сликања атмосфере, и обрте архаичне граматике“ (Bolinger 1975: 385)⁹.

5. То доказује маса примера из које – због ограничења простора часописа – узимам само неколико примера за илустрацију начина на који се могу дефинисати јединице у *домаћој лексици*, како сам је горе дефинисао (дате азбучним редом у граматичким класама у којима су нађене, одн. без поделе на те класе кад је реч о творби речи).

На пример – у граматичкој класи именица:
благовешће 71^{10*} – као у примеру:

Развој човекове мисли јесте скоковит. Скок се можда дуго припрема у нашој несвести, али наступи у трену, као откровење или *благовешће*... Бергсон јесте у праву (71).

Именица ср. рода изведена од основе глагола *благовестишиши*, са значењем, које Речник МС дефинише као „објавити, објављивати нешто (обично неку радосну вест)“. И сам глагол, и лексема из његове семантичке и творбене сфере (као: *благовести*, *благовестишишељ*, *Благовести* и *Благовестиши*) у свакодневном језику има конотацију религиозног и везаног за старе текстове, па тиме и конотацију *архаизма*. На то указује и чињеница да је употребљен у секвенци са лексемом *ошкровење*, такође карактеристичном за црквене текстове.

Сл. Селенић лексему и ставља у језик наратор-лика „Стеван Медаковић“, који – како се из контекста види – чита Бергсона, који је у време генерације чије време и ликове роман описује и превођен на српски.
вјера (ијек. у ек. тексту) / *вера* 47, 48, 69 – као у примерима:

– „У крви ће нам *вјере* запливати, / Биће боља која не потоне“ (47). – Престрашен том крвљу по којој *вјере* пливају, упитао сам (48). – Да ли сам ту *вером* преокренуо (69)

Ијекавски облици именице у екавском тексту, у првом примеру је у Његошевим стиховима које цитира лик₁ „Нанка Марковић“, у другом примеру налази се у језику наратор-лика „Стеван Медаковић“, као директни одјек тога цитирања, дакле – у причи заснованој на сећању главног лика ове главе романа, Стевана Медаковића. Екавски облик је нормалан за говорну средину главног лика, а налази се у синтаксичкој вези са лексемом глагола *преокренушиши*, у вези која је карактеристична за реторику основану на српском фолклорном изразу десетерачких епских песама. То, као и примери везани за Његошеве стихове, за моју језичку генерацију имају значај стилски обележене категорије, иако, наравно, лексема *вера* у другим контекстима комуникације такву обележеност нема.

9 При чему се, даље, ту још и уопштава став о односу синхроније и дијакроније речима: „Yet the two [synchronic and diachronic approaches to language – моја примедба, Сл. Станојчић] cannot really be pulled apart... With old speakers and young speakers coexisting and communicating, both the past and the future are with us in the present“.

10 *И овде, и даље у тексту – број уз лексичку јединицу, одн. пример дискурса представља редни број странице књиге Слободан Селенић, *Очеви и оци*, Просвета, Београд, 1985, која је извор језичког материјала у истраживању.

врућица 48, 77 – као у примерима:

– Кад сам се оно усред окупацијске немаштине борио за душу у високој врућици (48). – Организам који скупља снагу да обори врућицу (77).

Речник Матице српске лексему, под значењем 1, а то значење има у Селенићевом тексту, дефинише као народно медицинско име „болести праћене високом температуром“ и за то значење наводи пример из језика Јакова Игњатовића: *Кречар... падне у врућицу*.

Ову чињеницу сматрам директним доказом употребе ове лексеме с циљем изградње идентитета наратор-лика „Стеван Медаковић“, као говорника старијих генерација београдског језичког терена, дакле, времена које роман описује.

6. Типичне су у датом значењу стварања (језичког) идентитета, на пример, и лексеме

џосџоћа 64 – као у примерима типа:

– Шта ако она одиста јесте *џосџоћа* Harris (64)

џосџоћица 16, 17, 18, 24, 64, 65 – као у примерима:

– И испршена *џосџоћица* Trickey (16 и – са истим презименом: 17, 18, 24, 65). – Шта ако она одиста јесте госпођа Harris, а не *џосџоћица* Blake, како је устврдила? (64)

Наиме – из ретроспективе наратор-лика „Стеван Медаковић“ 1944. године, после „револуционарних“ промена, када су обе ове лексеме стварно протеране из свакодневне комуникације – и у језику генерација које су одрастале после II светског рата и *џосџоћа* и *џосџоћица* су сигурно циљно средство које носи поруку о припадности, посебно за књижевно дело које говори о томе времену и људима у њему.

Овакве квалитете лингвиста ће видети и у великом броју лексема ове граматичке класе, какве су, на пример: *џрожђице* 26 у контексту дела реченице: Добили смо... *fruit-cake*, што је заправо патишпањ са *џрожђицама*, бадемима и кандираним воћем (26), као и маса именица у датом омеђеном дискурсу, у којем налазимо цео један инвентар лексема из домена гастрономије, енглеских и српских, на пример: (а) енглеских – *grapefruit, shepherd's pie, gravy, lamb-chops, sprouts, fruit-cake, crackers*, одн. (б) српских – *диња, свињско печење, џоврће, грашак, патишишпањ, бадем, воће, сир, ћурка, џекмез, боранија*. А писац, у напоменама, енглеске лексеме даје и у преводу, односно српској транскрипцији оно што је непреводиво: *grapefruit* (грејпфрут), *shepherd's pie* (пастирска пита), *gravy* (сок од печења), *lamb-chops* (јагњећи котлети), *sprouts* (прокељ), *fruit-cake* (воћни колач), *crackers* (слани кекси).

7. Већ у језику саме Селенићеве генерације, језички формиране, после II светског рата, дакле од 1945, али и са интензивним сећањем на језик родитеља из „предратних времена“, именица *џрожђице* осећала се као архаизам. У таквом дискурсу – очигледно је у категорији језичких средстава карактеризације ликова и низ лексема које су данас у категорији

архаизама, или бар неубичајених речи београдског урбаног амбијента: *живица* 7; *забран* 5, 6, 7; *зазор* 40; *иначица* 75 и друге које су граматичарима времена из којег је наратор-лик „Стеван Медаковић“ – у знатној мери језички пуристи, у вуковским границама – употребљавали, па је Сл. Селенић и ову лексему осећао као архаизам, погодан да да „старовремски“ колорит језику свога лика.

8. Вероватно је у овоме смислу врло илустративна именица *крсти* 74 – као у примеру:

Надмоћан над противречним искуством, које ме је до малочас испуњавало паничним недоумицама о вери и невери, соју и несоју, часну *крсти* и слободи златној (74)

– наравно, са овом именицом не као деноминатом предмета и симбола, што је она и у језику модерне генерације, него као лексемом у контексту устаљених конструкција (група речи) које су биле типичне за реторику патриотизма прве половине XX века, све до прелома друштвено-политичких система 1945. године, после II светског рата. У датом дискурсу то су конструкције: *вера и невера*, *сој и несој*, *часни крсти* и *слобода златна*.

9. У истоме домену језичких средстава овога поглавља романа *Очеви и оци*, увек – природно – у вези са својим микроконтекстом налазе се и лексеме из граматичке класе придева, са типичним примерима: *абан* 45; *бабињски* 38, 39; *васцели* 74; *велик* 14; *грозни*, -зна, -зно („грозне сузе лије“) 46; *гросистички* 42; *зашечен* 28; *зашомљен* 7; *знайижељни* 14; *исцелишељски* 77; *кујнски* 6; *маишор* 5, 19; *мрзли* 62; *надарен* 13; *наиаћен* 38; *немуши* 79; *непојаман* 37; *обудовели* 39; *окајши* 43; *приљежни* 50; *пуки* 13; *раскешен* 14; *родољубиви* 42; *набрекао* 42; *светосавски зализан* 23; *сеиан* 12; *сийљив* 5; *сшамени* 43, 50; *сшојећа (лампа)* 27; *шустша (смола)* 68; *узнајредова-ли, -а, -о* 69; *усојљени* 53; *чудачки* 10.

А такве су – креативно активне у формирању језичког идентитета ликова – и лексичке јединице из класе г л а г о л а: *барашаши* 41; *ваљашти* (безлични гл.) 15, 68, 69, 70; *гљачашти* 49; *доликовашти* 49; *зајарашти се* 25; *зашећи* (= „изненадити“) 28; *зашруднеши* 39; *згромиши* 68; *излемаши* 32; *исукаши* 46; *љубиши* (= „волети“) 69; *обедоваши* 50; *обзнањивашти* 43; *обљубиши* 32; *обрваши* 57; *обрести се* („наћи се негде“) 9; *профрфљашти* 72; *рабиши* 8; *саиши* 9; *снашриши* („маштати“, „сањарити“) 63; *уоставшати* (Турке пушкама) 46, као што су такве у дискурсу романа и лексеме из класе прилога: *грдно* 31; *засвагда* 42; *јамачно* 9; *налик* 27; *неискушено* 30; *неопазице* 38; *пошљено* 34; *преко* 43, 45; *пређе* („раније“, „некада“) 7; *свагда* 1, односно лексеме из класе предлога: *зарад* 46, 76; *сшрам* 58; *сред* 8.

10. У највише случајева, то су лексеме које се могу сврстати у језичке слојеве српског књижевног језика који су дефинисани или као историзми (*новчар*, *педаљ*, *сашљик*, *гросистички*), или као архаизми (*рухо*, *пшрија*, *васцели*), или као дијалектизми, одн. регионализми (*пређе*, *зајарашти се*, *ки*). Тачност оваквог одређивања може се доказати и навођењем њиховог микроконтекста, који овде, због потреба простора, то радим по принципу и по само једног или два случајна узорка за сваку од наведе-

них граматичких класа лексема. Тако ћу навести микроконтекст за реализацију лексичке јединице (1) из категорије *именица*:

џрђија 42 – као у дискурсу:

Зато да би му се деца родила у слободи, у својој земљи, а не у аустријској *џрђији* (42),

– који је језик лика „Стеван Медаковић“, у његовом унутрашњем дијалогу чија је тема историја пресељења његовог оца Милутина из Аустро-Угарске у Србију. Лексему *џрђија* Речник Матице српске обележава ознаком „грч. [чки]“ и даје два главна значења: *мираз, имовина коју суђруђа џриликом удаје доноси своме мужу и башићина*;

ошаџбина 43 – као у дискурсу:

Али стамени родољуб из Славоније, већи Србијанац од било кога Србијанца од када је једном пригрлио Краљевину као своју *ошаџбину* (43),

– у којем је дата лексема у контексту који је типична реторика времена који фабула романа описује – времена са почетка XX века – када се покрећу теме државе;

Пура Моца 19 – као у реченици:

Rackham ме је неодољиво подсећао на оног Змајевог *Пура Моцу* или *Малођ Јову*, не сећам се, који је на нос ставио дедине наочари, па се матор прави (19),

– која је Стевановба дискурс асоцијација у контакту са једном од личности у Бристолу. Дату личност из Змајеве дечје поезије познавао је сваки ђак почетка XX века у Србији;

сајљик 45 – као у дискурсу:

Одан својој вољеној белој кафи, он никада није ставио примедбу на то што Нанка дан почиње малим *сајљиком* клековаче (45),

– у којем је несумњиви историзам *сајљик*, који Речник МС (књ. 5, 1973) обележава као позајмљеницу из немачког језика, са значењем: „стаклена бочица од 1/8 литра из које се пије ракија“ и синонимима: *сајљик*, *чокањ*.

Овоме слоју српског књижевног језика, а у дискурсу су ликови и наратора Селенићевог романа и припадају многи придеви, као што су: *ђросићички* 42; *ђрозне* (сузе лије) 46; *сшамени* 43, 50.

Таквога су карактера и многе лексеме из категорије глагола: *љубићи* (= волети) 69; *ушављаћи* (Турке пушкама) 46; *обљубићи* 32 и др. – у дискурсу реторике која је типична за моралне схеме патријархалног Београд прве половине XX века.

11. Као очигледни архаизми за језичко осећање и Селенићеве језичке генерације Београђана сигурно се могу описати и примери лексема из категорије прилога, нпр., *ђрдно*; *јамачно* (9); *џређе* (7); из категорије предлога, нпр., *зарад*, *сшрам* и др. којима су напред у чланку дефинисане прецизније границе слојева којима припадају.

12. У овоме контексту и модели из домена творбе (грађења) речи су језичка средства изразито погодна за намерну карактеризацију ликови

и утврђивање идентитета језичких типова који су у категорији дефинисаној као *дијакронија-у-синхронији* (Lyons 1999: 621). И овде ћу – због захтева простора – селективно и по принципу случајног узорка, као лексеме таквог карактера приказати само неколико, као што су примери:

бајалица 43 – као у примеру:

– Али сам због начина на који би отац изговарао те мистичне речи, био уверен да су оне нека *бајалица* што отклања зле чини са српског народа (43);

бисер-прича 54 – као у примеру:

На крају им... причам *бисер-причу* о Миломиљу, кога сретосмо отац и ја где изнад села Крст... чува стоку (54);

– која је у групи позајмљених модела творбе речи типа *дуван-кеса*, *буџар-кабаница*, *љиљан-лисџак*, *ивањ-цвети*, *јелен-роџ* и сл., које су – како нормативна граматика каже – одавно „ушле у наш језик, и постале врло обичне у њему, мада већина сада наведених звуче као застареле“ (Стевановић I 1986: 407). Баш због ове чињенице, и овај модел творбе, као и у примеру који је реализован као полусложеничка лексема – *див-јунак* 42, у реченици:

На челу чете од двесто *див-јунака*, седи суверен на белом коњу језди, нестваран, петнаестог децембра 1914. улицама тек ослобођена Београда (42)

– типичан је представник избора у сврхе изградње идентитета језичког типа говорника којем се приписује. А то је тип говорника који Селенић описује као носиоца језичке комуникације карактеристичног за више генерација формираних у школи вуковске језичке традиције.

13. Занимљиво је да је ова карактеризација проширена, међутим, и лексемама које су добијене творбеним процесима карактеристичним и за моделе који се налазе у црквенословенском слоју језика. Такве су лексеме несумњиво следеће:

благовешће и *ошкровење* 71 – као у примеру:

Развој човекове мисли јесте скоковит. Скок... наступи у трену, као *ошкровење* или *благовешће* (71),

као и низ других таквих у овом поглављу, какве су лексеме из различитих граматичких врста (именица, прилога, глагола), какве су лексеме: *васцели* 74; *заистину* 47; *заумни* 72; *исцелишћељски* 77.

14. Међутим, ту су и образовања речи која су из данашње перспективе могућ модел, али су се као лексеме (или као комбинације лексема у конкретно датој сложеној или изведеној речи) скоро изгубиле из језика данашњих генерација, па их Сл. Селенић узима као средство архаизације текста свога романа, одн. делова дискурса или тачно одређеног микроконтекста.

Такве су лексеме именице, придеви, прилози, модалне речи, заменице у листи*:

врућица 77	несој 74	савесник 46
гузичар 30, 35, 37	новчар 43	самосажално 68
гузичарство 37	новчарство 41	самосажалност 55
дозлабога (чудно) 73	одвише 71	свакојако 40
душевник 46	одједаред 5	секаперса 30, 33
засвагда 42	окат, оката 43	Србијанац 43
знатижеља 12, 34, 28	отаџбина 43	србијанство 70
куражност 59	оци 47	старовремски 40, 70
љубопитљиво 28	пансионар 65	стасит 28, 55
Миломиљ 54, 55	парохијалност 73	странчарење 43
момчина 48	плахост 67	сувомразица 54
набрекао, набрекла 42	побалегати 54	топлоћа 54
намах 57	подражавалац 13	тртави 33
невера 74	полуцилиндер 19	увелике 9
недостатан 62	прадедовски 43	усопљени 74
неискушен 8	равнодушје 68	уштогљеност 73
непристрани 72, 73, 79	родољуб 43	чајдиница 79, 8
непристраност 73	родољубив 42	штогод 27

[* И овде, и напред у тексту – број уз лексичку јединицу, одн. пример дискурса представља редни број странице књиге Слободан Селенић, *Очеви и оци*, Просвета, Београд, 1985, која је извор језичког материјала у истраживању]

Такође, међу њима је и именица у облику множине *оци*, употребљена у дискурсу лика „Нанка Марковић“:

– Не разумеш српске јунаке и њихову жртву, па ти више о *оцима* нашим и подвижницима нећу причати (47).

С обзиром на то да је писац ову именицу у наслову романа супротставио именици *очеви*, формулишући тај наслов као *Очеви и оци*, овај детаљ указује да је дата опозиција лексема *очеви* : *оци* заправо маркирана језичка категорија. Очигледно је да је писац форме *очеви* и *оци* узео из црквеног језика, у којем се облик *Оци* појављује са значењем „Светих Отаца“, а облик *Очеви* (заједно са *Оцеви*) – са значењем хришћанског празника (в. Речник Матице српске, књ. 4, 1971). Цео контекст романа, међутим, дискурс романа у целини, посебно у светлу Нанкиног дискурса, у којем се наводе *душевници*, *савесници* и *подвижници*, све лексеме из сфере религиозне ду-

ховности – наводи на то да Селенић лексему *очеви* узима са конотацијом „реални, дати у конкретном времену родитељи“, док лексеми *оцеви* приписује конотацију „митски родитељи“, у које су – у Нанкином дискурсу – израсли онакви *џреци* Стеванови какви се описују у народној епици.

И – најзад – овај однос конкретне две лексеме вероватно се може и узети као врло јасна и типична кристализација, па и представник односа анализираних у овом раду, сложених *инџира-* и *ексџирајезичких процеса* у стварању језичког (па тиме и социолингвистичког) идентитета говорника, и у оквиру тога појма и ликова једног дела, укључујући и писца када се и сâм (са језичким особинама своје генерације) појављује као наратор.

Језички материјал

Slobodan Selenić, *Očevi i oci*, Prosveta, Beograd, 1985, [глава I – стр. 5-80, из техничких разлога, у моме чланку текст је дат у ћириличној транскрипцији: Слободан Селенић, *Очеви и оци*, Београд, Просвета: 1985 1-361].

Литература

- Белић 1934: А. Белић, “Београдски стил”, *Наш језик*, II, св. 7, Београд, 193 – 200.
- Bolinger 1975: D. Bolinger, *Aspects of Language*, New York.
- Годишњак 1992: *Годишњак*, САНУ ХСVIII (за 1991. годину), Београд, 519 – 520.
- Ивић 1998: П. Ивић, П., *Целокућна дела, VIII*, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Lyons 1990⁸: J. Lyons, *Semantics*, 2, Cambridge – New York: University Press.
- Марковић 2004: М. Марковић, Биобиблиографија Слободана Селенића, *Сјоменица Слободана Селенића*, САНУ, Научни скупови, Књига CVII, Одељење језика и књижевности, Књига 16, Београд, 153 – 238.
- Norris 1993: D. A. Norris, Дискурс у савременом српском роману : употреба енглеског језика у Селенићевом роману “Очеви и оци”, *Научни сасћанак слависта у Вукове дане*, 21 / 2, Београд, 94 – 101.
- Палавестра 2002: П. Палавестра, Биографски записи (II) : Гробље на капији утопије. – Summary : Biographical essays II, *Глас САНУ*, књ. CCCXCIV, Одељење језика и књижевности, књ. 19, Београд, 79 – 92.
- Половина 1999: V. Polovina, *Semantika i tekstlingvistika*, Beograd, Ћогоја.
- Речник МС: *Речник српског књижевног језика Мајице српске*, 1 – 6, 1967 – 1976, Нови Сад, Матица српска.
- Сапир 1992: Е. Sapir, *Jezik*, Novi Sad.
- Радовановић 1996: *Српски језик на крају века* (ред. М. Радовановић, аутори: М. Радовановић, Б. Брборић, И. Клајн, Д. Петровић, Ж. Станојчић, М. Луковић, Д. Ђупић и М. Пешикан, рецензенти: Павле Ивић и Ирена Грицкат), Београд: Службени гласник.
- Стевановић I 1986⁵: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, I. Фонетика – Морфологија – Творба речи*, Београд: Научна књига.
- Fairclough 2003: N. Fairclough, *Analysing Discourse*, London – New York: Routledge.
- Ullmann 1966: St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford: Oxford University Press.
- Yule 1997: G. Yule, *The Study of Language*, Cambridge.

Slavko Ž. Stanojčić

THE LEXICAL AND WORDFORMATIONAL CHARACTERISTICS OF SL. SELENIĆ'S NARRATORS' LANGUAGE

Summary

Departing from the general thesis that Selenić's novel *Očevi i oci* ("Fathers and Forefathers") represents almost ideal material for an analysis of language speakers' relationship with the realized language expression, author presents the results of his research of narrators' discourse in the novel. He pays particular attention to speakers who appear in the form of writer's heroes, including also the narrator who does not coincide with the novel writer, as well as to the writer's appearance in the role of narrator. The analyzed language material was taken from the chapter I of the given Selenić's novel (pp. 5-80). Lexical units and units of word-formational models found in the discourse of novel's narrators, mostly in nouns, adjectives, adverbs and verbs classes, in detail, are material of the present linguistic analysis.

Key words: Serbian language, language layers, Slobodan Selenić, narrator, identity, representation, vocabulary, morphology, word-formation, discourse, semantics, foreign words, archaisms, historicisms, dialectisms

Примљен августу 2012.

Прихваћен за штампу новембра 2012

АУТОРИ НАСЛЕЂА ▶

Адријана Марчетић

Ванредни професор на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности. Аутор је Фигура приповедања, студије о француској наратологији и Марселу Прусту, као и низа књижевно-теоријских радова објављиваних у свим значајнијим домаћим часописима и другим публикацијама. Недавно је објавила књигу Историја и прича, у којој питање односа између фикционалног и историјског приповедања испитује на примерима из савременог српског, постмодернистичког историјског романа (Кишовог *Пешчаника*, Павићевог *Хазарског речника* и *Судбине и коментара* Р. Петковића). Пише књижевну критику и праги текућу књижевну, а посебно прозну продукцију у Србији, бившим југословенским републикама, и у региону Балкана уопште. Преводи прозу и теоријске текстове са енглеског и француског језика. Ангажована је на пројекту *Српска књижевност у евројском културном простору* Института за књижевност и уметност. На основним, мастер и докторским студијама држи курсеве из теорије књижевности, наратологије, компаративне књижевности, као и два курса о Прустовом роману.

Александра Чавошки

Рођена је у Београду 1975. године. Редовни је професор на Правном факултету Универзитета Унион у Београду на предметима Право ЕУ, Еколошко право, Правосудни систем ЕУ и Правосуђе и унутрашњи послови у ЕУ. Члан је Радне групе за верификацију превода примарног законодавства ЕУ. Између осталог, сама или у коауторству, објавила: *Идеја кривичног права ЕУ* (Београд, 2011), *Правосуђе и унутрашњи послови у ЕУ* (Београд, 2009), *Основи еколошког права Евројске уније* (Београд, 2007), *Евројски суд правде* (Београд, 2006), *Правни и политички поредак Евројске уније*, (Београд, 2006), *Article 234 – The Legal Rule that Built Europe* (Beograd, 2005).

Ана Вујовић

Ванредни професор за предмет Француски језик на Учитељском факултету Универзитета у Београду. Шеф је Катедре за стране језике и задужена за међународну сарадњу на Учитељском факултету, члан редакције часописа *Иновације у настави*, уредник и рецензент тематских зборника са више научних скупова, члан научних одбора на више научних скупова, истраживач на домаћим и међународним научноистраживачким пројектима, члан Надзорног одбора Друштва за културну сарадњу Србија-Француска. Области интересовања и истраживања: методика наставе страног језика, елементи стране културе у настави страног језика, страни језик струке, српско-француске културне везе и сарадња. Објавила је две монографије и један универзитетски уџбеник (у припреми је једна монографија и један универзитетски уџбеник), 60 научних и стручних радова, 18 приказа, хроника и превода.

Данко Камчевски

Рођен је у Крагујевцу, где је завршио Прву крагујевачку гимназију, а потом и енглески језик и књижевност на Филолошко-уметничком факултету, као студент генерације на Катедри за англистику. Био је добитник бројних награда и стипендија за време студија. На истом факултету пријавио је докторску тезу под називом „Дело Џ. Р. Р. Толкина у светлу дијахронијског сагледавања витешког романа“. До сада је објавио седам научних радова у релевантним часописима и учествовао на више научних скупова. Области интересовања су му енглеска средњовековна књижевност, фолклористика, и фантастична књижевност.

Габријела Шуберт

Професор емеритус на Универзитету Фридрих Шилер у Јени, члан Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука. Рођена је 1943. године у Будимпешти. Члан је председништва и научног савета Друштва за Југоисточну Европу. Уреднички рад:

„Zeitschrift für Balkanologie“, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, Schriftenreihe *Forschungen zu Südosteuropa, Sprache – Kultur – Literatur*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, Publikationsreihe „Balkanologie – Sprachen und Kulturen“, *Scripta slavica*, Bibliion Verlag, Marburg/Lahn. Области истраживања: културологија и етнологија народа Југоисточне Европе. Објавила је следеће књиге: *Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum*. Band 20 der „Balkanologischen Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts Berlin“. Berlin 1993, *Talvj. Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797 - 1870). Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen*. Weimar 2001, *Bilder vom Eigenen und Fremden aus dem Donau-Balkan-Raum. Analysen literarischer und anderer Texte*. Südosteuropa-Studie 71. München 2003, *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder/Srbi i Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*. Jena und Erlangen 2003, *Makedonien. Prägungen und Perspektiven*. Wiesbaden 2005, *Serben und Deutsche. Zweiter Band: Literarische Begegnungen/Srbi i Nemci. Knjiga druga: Književni susreti*. Jena 2008, *Serbien in Europa*. Wiesbaden 2008, *Europa, das ich meine ...* Politiker, Wissenschaftler und Künstler über Europa und seine Werte. Jena 2008.

Јелена Волић Хелбуш

Рођена 1960. године у Београду. Студирала је у Београду, Болоњи и Фиренци, а дипломирала у Београду на Катедри за Општу књижевност и теорију књижевности са предикатима. Магистарске студије завршила је у Београду, а магистарски рад на Краљевском Универзитету у Гронингену, Холандија. У Савезној Републици Немачкој завршила је студиј Германистике и славистике на Универзитету у Минстеру, а потом докторирала са највишим одликама на Слободном Универзитету у Берлину. Доцент је за немачку књижевност, теорију књижевности и културу на Катедри за германистику, Филолошко-уметничког Факултета Универзитета у Крагујевцу и директор Центра за немачке студије Универзитета Унион у Београду. Уже поље њеног научног рада је немачка културно-политичка историја 20. века.

Геро Мас

Рођен 1954. године, руководиоца је реферата за међународне политичке анализе Фридрих Еберт фондације и експерт за проблем процеса проширења Европске Уније. Реферат за међународне политичке анализе Фридрих Еберт фондације је кључни део међународног ангажмана Фондације и бави се између осталог политичким консалтингом и конципирањем политичких сценарија из перспективе социјално оријентисане демократије.

Др Винфрид Фајт

Рођен 1946. године, политиколог, у току свог радног века водио је биро Фридрих Еберт фондације широм света, између осталог у Тел Авиву, Капштату, Паризу и Женеви. Дугогодишњи је главни и одговорни уредник часописа Међународна политика и друштво (Internationale Politik und Gesellschaft). Био је руководиоца реферата за источноевропску политику у Фридрих Еберт фондацији у Бону и Берлину. Објавио је бројне књиге и чланке и тражени је експерт за политику Француске.

Катарина Мелић

Рођена је 1967. год. у Montbéliard-у (Француска). Дипломирала је на Филолошком факултету у Београду, магистрала на Универзитету Carleton у Отави (Канада), а докторирала на Универзитету Queen's у Кингстону (Канада). Предаје на Филолошком-уметничком факултету у Крагујевцу, на Катедри за романистику (основне, мастер и докторске студије). Бави се проучавањем савременог француског романа, књижевности Шое, књижевности у егзилу, књижевности Квебека, односа историје и фикције, као и женом у француској и франкофонијој књижевности. Аутор је једне монографије, уредник два зборника; учествовала је на више међународних и националних конференција и публиковала је низ научних и стручних радова.

Милош Јовановић

Рођен 1985. године у Крагујевцу, Република Србија. Основне студије германистике завршио је 2008. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Од 2008. године сарадник у настави, а од 2010. године асистент за немачку књижевност на Катедри за германистику Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу. 2009. године уписује на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу докторске академске студије из филологије (наука о књижевности). 2012. године пријављује докторску дисертацију на тему *Außerordentlich und traditionell in der Deutung und Übersetzung der deutschen Literatur* (тумачење класичне немачке књижевности у светлу Гадамерове херменеутике и савремених херменеутичких теорија). Области интересовања и научноистраживачког рада су: наука о књижевности, теорија књижевности, филозофија.

Жилијен Румет

Доцент модерне књижевности на Универзитету у Тулузу. Одбранио је докторат из књижевности посвећен делу Жоржа Перека (*Le temps mode d'emploi*). Објавио је велики број чланака о Жоржу Переку и Ромену Гарију (у часописима: *Europe, Littérature, Modernités, Littératures*, итд.). Тренутно се бави истраживањима на пољу ратне и послератне књижевности. Објавио је: *Étude sur la Promesse de l'aube de Romain Gary* (Ellipses, 2006), као и *Les poèmes en prose* (Ellipses, 2001). Покренуо је и уређује серију „Romain Gary“ у *La revue des Lettres modernes* (Minard). Главни је и одговорни уредник часописа *Littératures* (PUM), где је приредио два броја: *Romain Gary, l'ombre de l'Histoire* (2007) и *L'irrespect: entre idéalisme et nihilisme* (2012). Преводио је Вијема Блејка и Свифта. Објавио је и дневник с путовања по Индији, *Calcutta après Michaux* (Éditions de l'Aube, 2001).

Тамара Валчић Булић

Део основних студија из француске књижевности завршила у Паризу (Сорбона). Дипломирала је француски језик и књижевност на Филолошком факултету у Београду где је и магистрирала. Докторирала је 2009. из области француске ренесансне књижевности. Објавила је више чланака у домаћим и међународним часописима, а бави се и књижевним и научним превођењем. Ради као доцент за француску књижевност на Одсеку за романистику Филозофског факултета у Новом Саду.

Миа Луковац

Рођена је 1985. у Крагујевцу. Дипломирала је на Академији уметности у Новом Саду, одсек сликарство, у класи проф. Јована Ракицића. Мастер студије сликарства завршила је 2010. код истог професора. Аутор је осам самосталних изложби и преко двадесет колективних. Тренутно је на интердисциплинарним научним докторским студијама Универзитета уметности у Београду, одсек Теорија уметности и медија. Запослена је на Педагошком факултету у Јагодини као асистент на предметима из области Ликовне уметности са методиком наставе.

Весна Алексић

Рођена је 1970. године у Београду. Основну школу, гимназију и Филозофски факултет, Одељење за историју (1995), завршила је у Београду. На истом факултету 2000. је одбранила магистарски рад: Социјално-економска историја Општер југословенског банкарског друштва А.Д. 1928-1945. Докторирала је на Геокономском факултету Мегатренд универзитета у Београду (2006) на тему Велика светска економска криза у Сједињеним Америчким Државама 1929 – 1939: Модел друштва у кризи. Свој професионални рад започела је као саветник у Архиву Југославије (1996-2001), да би 2001. прешла у Институт за савремену историју у Београду, где је до 2004. радила као истраживач сарадник. Од новембра 2004. до

јула 2012. радила је на Геоекономском факултету. Објављене књиге: *Велика светска економска криза и Сједињене Америчке Државе 1929-1939, Модел друштва у кризи и Банка и моћ, Социјално-финансијска историја Општинског југословенског друштва А.Д. 1928-1945*. Тренутно је запослена на Институту економских наука.

Драган Богојевић

Рођен 1965. у Београду. Запослен је на Филозофском факултету у Никшићу где предаје француску цивилизацију и књижевност 17. и 18. вијека. Постдипломске студије завршио је 2005. на Универзитету Франсоа Рабле у Туру. Радио је као инспектор за француски језик у основним и средњим школама у Црној Гори и обављао функцију директора Завода за школство 2004-2009. Бави се и црногорско-француским везама, превођењем, методиком наставе. Превео је део кључне публикације Савјета Европе за изградњу политике учења и наставу страних језика Заједнички европски оквир за живе језике, књигу Историја атома и либрето опере Црногорци. У Француској му је 2011. издавачка кућа из Париза Le Manuscrit објавила књигу: *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXème siècle et au début du XXème siècle* (Машта и збиља о Црној Гори у путописној литератури у 19. и почетком 20. вијека). Живи у Подгорици.

Славко Станојчић

Рођен 1976. у Београду. Универзитетско образовање стекао 1995-1999. студијама на Групи за општу лингвистику Филолошког факултета у Београду. По завршетку постдипломских студија (1999-2001), на Филолошком факултету у Београду је стекао звање магистра филологије. Докторирао је 2012, одбравивши дисертацију у области опште лингвистике. Од 2003. до 2006. био је асистент-приправник, а од 2006. до 2012. асистент за област Општа лингвистика на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу; од 2012. доцент је на истом факултету.

Никола Бјелић

Рођен је 1976. у Новој Вароши, где је завршио основну школу и гимназију. Студије француског језика и књижевности завршио на Филолошком факултету у Београду, где је и магистрирао радом о поезији Шарла Бодлера и Симе Пандуровића. На истом факултету ради и докторски рад о драмском стваралаштву Ерик-Емануела Шмита. Од 2003. ради на Катедри за романистику Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, као асистент за француску књижевност и културу. Учествовао на већем броју међународних и националних научних конференција. Објавио више научних и стручних чланака из француске и српске књижевности, театрологије и теорије превођења. Бави се и превођењем.

Уредништво/Editorial Board

Драган Бошковић/ Dragan Bošković
главни и одговорни уредник/Editor in Chief

Проф. др Бранка Радовић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Prof. Branka Radović, PhD, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Доц. др Сања Пајић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Dr. Sanja Pajić, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Проф. др Радмила Настић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Prof. Radmila Nastić, PhD, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Доц. др Катарина Мелић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Dr. Katarina Melić, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Доц. др Анђелка Пејовић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Dr. Anđelka Pejović, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Проф. др Тијана Ашић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Prof. Tijana Ašić, PhD, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Доц. др Маја Анђелковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац	Dr. Maja Anđelković, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, Kragujevac
Проф. др Персида Лазаревић ди Ђакомо, Универзитет „Г. д Анунцио“, Пескара, Италија.	Prof. Persida Lazarević di Giacomo, PhD, The G. d'Annunzio University, Pescara, Italia.
Проф. др Ала Татаренко, Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“, Лавов, Украјина.	Prof. Alla Tatarenko, PhD, Faculty of Philology, “Ivan Franko” National University of Lviv, Ukraine
Проф. др Михај Радан, Факултет за историју, филологију и теологију, Тимишвар, Румунија	Prof. Mihaj Radan, PhD, Faculty of Letters, History and Theology, Timisoara, Romania
Проф. др Димка Савова, Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска	Prof. Dimka Savova, PhD, Faculty of Slavic Studies, Sofia, Bulgaria
Проф. др Јелица Стојановић, Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора	Prof. Jelica Stojanović, PhD, Faculty of Philosophy in Nikšić, Montenegro

Секретар уредништва/Editorial assistant

Анка Ристић/Anka Ristić
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац/Faculty of Philology and Arts, Kragujevac

Лектор/Proofreader

Јелена Петковић/Jelena Petković

Лектор за немачки језик / Proofreader for German

Милош Јовановић / Miloš Jovanović

Лектор за француски језик / Proofreader for French

Julien Roumette / Julien Roumette

Преводац/Translator

Јасмина Теодоровић/Jasmina Teodorović

Ликовно-графичка опрема/Artistic and graphic design

Слободан Штетић/Slobodan Štetić

Технички уредник/Technical editor

Срђан Стевановић/Srđan Stevanović

Стефан Секулић/Stefan Sekulić

Издавач/Publisher

Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац/
Faculty of Philology and Arts Kragujevac

За издавача/Published by

Иван Коларић/Ivan Kolaric

декан/dean

Адреса/Address

Јована Цвијића б.б, 34000 Крагујевац/Jovana Cvijića b.b, 34000 Kragujevac

тел/phone (+381) 034/304-277

e-mail: nasledje@kg.ac.rs

www.filum.kg.ac.rs/aktuelnosti/nasledje

Жиро рачун (динарски)

840-1446666-07, партија 97

Сврха уплате: Часопис „Наслеђе“

Штампа/Print

ГЦ Интерагент, Крагујевац/GC Interagent, Kragujevac

Тираж/Impression

200 примерака/200 copies

Наслеђе излази три пута годишње/
Nasleđe comes out three times annually

Издавање овог часописа финансијски помаже Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

82

НАСЛЕЂЕ : часопис за књижевност, језик, уметност и културу / главни и одговорни уредник Драган Бошковић. – Год. 1, бр. 1 (2004)- . - Крагујевац (Јована Цвијића бб) : Филолошко-уметнички факултет, 2004- (Крагујевац : ГЦ Интерагент). - 24 cm

Три пута годишње
ISSN 1820-1768 = Наслеђе (Крагујевац)
COBISS.SR-ID 115085068